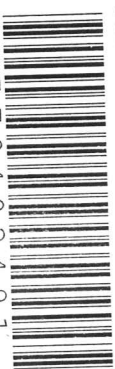

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVY UNIVERZITY BRNO

Knihovna FF MU Brno

2570402491

STARÁ ČEŠTINA PRO NEFILOLOGY

Jana Pleskalová

Předmluva

Skriptum Stará čeština pro nefilology je určeno především posluchačů historických oborů. Je zaměřeno na praktické zvládnutí staré češtiny, tj. na získání takových vědomostí, které umožní porozumět staročeskému textu a časově jej zařadit.

Skriptum metodologicky navazuje na učební texty D. Šlosara Stará čeština pro archiváře, 1972, ale na rozdíl od této starší příručky se náš výklad přízpej sobuje dnešnímu stavu středoškolského vzdělání a s hlubšími jazykovědnými znalostmi nepočítá. Hojně doplňující informace včetně výkladů užívaných odborných termínů umožní vyučujícím, aby se při výkladu soustředil na to nejpodstatnější, a posluchači, aby správně pochopili přednášenou látku a byl schopen samostatně se připravovat na seminární výkon.

Toto skriptum bylo zpracováno s podporou grantu FRVVS č. 2001/470

Masarykova Univerzita v Brně	
Filozofická fakulta, Ustiředi knihovna	
Příř.č.	2491-04
Sign.	808.50-PLES A-3
Syst.č.	107 239

Obsah

ÚVODEM	9
Prameny k poznání historického vývoje češtiny	10
Základní rozdělení českých nářečí	12
Vývoj českého pravopisu – české pravopisné systémy	13
Vývoj interpunkce	19
Transliterace a transkripce	22
HLÁSKOSLOVÍ	
Pračeské vokály	25
Pračeské konsonanty	27
HLÁSKOVÉ ZMĚNY V CHRONOLOGICKÉM POŘADÍ	
Změna dz > z'	28
Pračeská depalatalizace	28
Změna g > y > h	30
Změna 'a > 'ä > è a 'ä > è	30
Staročeské asibilace t' > c', d' > dz, r' > ř	32
Přejetí konsonantu f	33
Slabikotvorné hlásky ŕ, ě	33
Vývoj pobočných slabik	35
Změna 'o > è	36
Změna 'u > i	37
Hlavní historická depalatalizace	38
Změna è > e	39
Změna ó > ou	40
Vývoj konsonantu v	40
Hlásky v proudu řeči	41
Protetické hlásky	41
Asimilace znělosti	41
Neutralizace znělostních protikladů	42
Disimilační změny	43
Další hláskové změny v proudu řeči	44
Druhá historická depalatalizace	44
Změna y > ej	45
Změna ú > ou	45
Změna y > i	46
Změna ie > i	47
Změna uo > ů	47
Změna é > í	48

Změna aj > ej	48
Nářeční diferenciace	49

TVAROSLOVÍ

Skloňování	50
Deklinace jmenná	52
Deklinace vokalizká	52
Mušské o-kmeny	52
Mušské jo-kmeny	54
Mušské bjo-kmeny	56
Kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny	57
Substantiva na <i>-janin, -tel', -ar'</i>	58
Mušské u-kmeny	59
Střední o-kmeny	59
Střední jo-kmeny	60
Přechod od jo-kmenům k nt-kmenům	61
Střední bjo-kmeny	61
A-kmeny	62
Ja-kmeny	63
Kolísání a přechody mezi a-kmeny a ja-kmeny	64
Bja-kmeny	65
I-kmeny	66
Ženské ů-kmeny	68
Deklinace konsonantické	69
Mušské n-kmeny	70
Střední n-kmeny	70
Střední nt-kmeny	71
S-kmeny	72
R-kmeny	72
T-kmeny	73
Jmenné sklonění adjektiv a slov adjektivní povahy	73
O-kmenová a a-kmenová deklinace	73
Jo-kmenová a ja-kmenová deklinace	74
Bjo-kmenová a bja-kmenová deklinace	74
I-kmenová deklinace	74
U-kmenová deklinace	75
Konsonantické sklonění	75
Deklinace zájmenná	77
Zájmena bezrodá	77
Zájmena rodová	78
Deklinace složená	82
Časování	83
Staročeské konjugální typy	88

1. třída	
Vzor vedu, věsti	8
Vzor peku, péci	9
Vzor miru, mřeti	9
Vzor pnu, pieti	9
Vzor mažu, mazati	9
Vzor беру, bráti	9
2. třída	
Vzor tisknu, tisknutí	9
Vzor minu, minúti	9
3. třída	
Vzor kryju, kryti	9
Vzor kupuju, kupovati	10
4. třída	
Vzor prošu, prositi	10
Vzor trp' u, trpěti	10
5. třída	
Vzor dělaju, dělati	10
Vzor sážuju, sážěti	10
Slovesa arematická	10
Přechody mezi třídami	11
Tvoření slovesných tvarů	11
Indikativ prezenta	11
Imperativ	11
Participium nt-ové	11
Imperfektum	11
Aorist	11
Infinitiv	12
Supinum	12
Participium l-ové	12
Participium s-ové	12
Participium n-ové a t-ové	12
Opisné tvary slovesné	12
Préterium	12
Plusquamperfektum	12
Futurum	12
Kondicional	12
Složené neboli opisné tvary pasivní	12
Spojení typu jsem nesa, jsem nes	12
SKLADBA	124
Jednoduchá věta	129
Vyjadřování záporu	126

Úvodem

Jako stará čeština bývala většinou označována čeština 14. století (pro svou výraznou odlišnost od vývojových etap následujících), nebo čeština 13. – druhé třetiny 18. stol., tj. do počátku češtiny nové. Pro naše pozorování je účelnější toto širší pojetí.

Počátky češtiny spadají do konce 10. stol. n.l., kdy se čeština – stejně jako ostatní slovanské jazyky – začala vydělovat ze společného prajazyka – praslavianštiny. Již z tohoto období pocházejí první písemné doklady o její existenci (např. česká vlastní jména *Myslitta*, *Boleslav*, *Měiník* na českých denárech z přelomu 10./11. stol.), ale jsou zcela ojedinělé. Důkazů přibývá až od druhé poloviny 12. století, takže teprve od této doby lze češtinu považovat za jazyk historicky doložený. V jejím vývoji bývá rozeznáváno několik stadií.

1. Předhistorické stadium zahrnuje nejstarší období češtiny nedoložené písemnými doklady (konec 10. – pol. 12. stol.). Proto bývá nazýváno **pračeské** a jazyk té doby **pračestina**. Její podoba byla odhalena pomocí rekonstrukce založené na srovnávání jazykových faktů z obou konců jejího časového rozmezí: z historicky doložené staroslověnštiny (a rekonstruované praslavianštiny) na straně jedné (9.–10. stol.) a z nejstaršího historického stadia češtiny a příbuzných slovanských jazyků na straně druhé (12.–13. stol.). Pračestina je pro nás důležitá jako východisko vývoje staré češtiny.

Staroslověnština je jediný historicky doložený útvar praslavianštiny a zároveň nejstarší slovanský spisovný jazyk. Zakládá se na jižním (makedonském) dialektu. Byl vytvořen (spolu s náboženskou literaturou) v druhé polovině 9. stol. Konstantinem Filosem jako součást přípravy na misijní činnost na Velké Moravě. – Staroslověnština je pro nás důležitá, protože reprezentuje pozdně praslavianštinu (8.–10. stol. n.l.). – Podoba praslavianštiny byla rekonstruována na základě srovnávání nejstarších stadií slovanských jazyků.

2. Historické stadium, tj. období doložené českými písemnými památkami:

2.1 Stadium rané staré češtiny začíná 2. polovinou 12. stol. a končí na sklonku 13. stol. Ranou češtinu známe jen z nesouvisejících písemných památek (tj. bohemik, glos, přípisků) a dvou kratších literárních děl z konce 13. stol. (Píseň ostrovská a Kunhutina modlitba). Jak ukazují dochované písemnosti, vytvářela se v té době psaná podoba češtiny.

Až do konce 13. stol. plnila totiž na našem území funkci spisovného jazyka latina (do 11. stol. zčásti i staroslověnština).

2.2 Stará čeština 14. století je již plně rozvinuta a má vysokou úroveň; prosazuje se v literární tvorbě, proniká do oblasti odborné, právní a administrativní. Stává se jazykem spisovným.

577PA
2.3 (Stará) čeština v období husitském (15. stol.) je výrazně ovlivněna český psaným dílem Jana Husa. Je pro ni charakteristické částečné sblížení s jazykem mluvným.

2.4 Humanistická čeština je vyspělý jazyk 16. a počátku 17. stol. O její vy-
třibenou podobu se zasloužili český písaři humanisté, kteří usilovali o to, aby se
přiblížila tehdejšímu ideálu dokonalého vyjadřování – antické latině.

2.5 Jako barokní čeština je označována čeština od poloviny 17. stol. až do
začátku národního obrození (poslední třetina 18. stol.). V důsledku nepříznivých
historických událostí ztratila čeština některé své funkce a s odchodem
české inteligence také vzdělané publikum pro díla vysokého stylu. Tyto skuteč-
nosti omezily její působnost většinou jen na díla středního a nízkého stylu.

2.6 Od národního obrození začíná nová čeština. Její vývoj (v návaznosti
na vývoj období předchozích) je popsán např. ve skriptech Spisovný jazyk v dě-
jinách české společnosti z pera D. Šlosara a R. Večerky (1982), nejnověji
v heslech D. Šlosara ve slovníku Čeština v jazykovědných pojmech.

V dnešním pojetí se tedy starou češtinou rozumí čeština od druhé polo-
viny 12. stol. do konce 15. stol. Jazyk od nástupu humanismu do počátku ná-
rodního obrození je označován jako střední čeština (čeština střední doby,
případně starší čeština), národním obrozením začíná čeština nová.

V našem výkladu se soustředíme na starou češtinu od 12. do konce 15.
stol. Z doby střední vybíráme jen a) exkluzivní jazykové jevy, které by mohly
znesnadnit porozumění tehdejšímu textu, a b) jevy nářeční potřebné pro
zjišťování místní proveniencí textu.

Prameny k poznání historického vývoje češtiny

Jsou třího druhu:

1. Rekonstrukce: uplatňuje se především při zkoumání předhistorického
stavu jazyka (viz Předhistorické stadium češtiny).

2. Písemné památky literární i neliterární: 2.1 Pro nejstarší historické
období češtiny máme k dispozici především památky nesouvislé. Jsou to bo-
hemismy, bohemika, glosy, přípisky.

V našem případě považujeme za bohemismy české hláskové, tvarové a le-
xikální prvky v staroslověnských textech vytvořených v českém prostředí. Nej-
důležitější z nich jsou v Kyjevských listech (10. stol.) a Pražských zlomcích hla-
holských (11. stol.). Např. místo předpokládaného staroslověnského akuzativu
molitvo se objevuje tvar *molitvu* s českou střídnicí *u* za nosovku *o*.

Bohemika jsou česká vlastní jména, ojediněle apelativa zapsaná v cizojazyč-
ných (nejčastěji latinských) textech týkajících se české reality. Jde většinou

o slova nepřeložitelná nebo záměrně nepřekládaná (vlastní jména – *in urbe
Gradec*, právní termíny – *chomútné* 'poplatek z chomoutů, vlastně z koňů
v chomoutech'). Poměrně často byla bohemika využívána k zpřesnění latin-
ského překladu: *porcarius, qui selauice dicitur suinar* 'p., který se slovansky
nazývá svinar' (pasák sviní).

Mezi nejvýznamnější zdroje bohemik patří a) listiny administrativní
a právní povahy (jejich reprezentativní soubor obsahuje edice Codex diploma-
ticus et epistolarius regni Bohemiae, 1904–1907 – 1993), b) různé seznamy,
zvláště nekrology (tj. seznamy jmen zemřelých členů nebo příznivců kláštera
pořízené do kalendáře k jejich úmrtnímu dni, např. nekrolog Podlažický z 13.
stol.), c) literární díla historická (především Kosmova Chronica Boemorum
z počátku 12. stol.).

Největší význam mají bohemika nejstarší, tj. z 12. a první poloviny 13. stol.,
kdy nemáme doloženy souvislé české texty. Poskytují jedinečné svědectví o teh-
dejší grafice (*koselug*, tj. *koželuh* „ozzada, tj. osada, Tsyrrin, tj. Črnín,
Ivrsnik, tj. Jurík), o českém hláskosloví (*Boguslaus, swinar* „svinar“, *tóna* „tů-
ně...“) a slovootvorbě (vlastní jména *Behar, Rvad, Milik, Miláček, Hlupec, Ščed-
roň, Črnek, Črnoch, Dobrota, Vlček, Janík, Kubata, Vojtěch*, útecha voje „*Bu-
divoj*“, kdo povzbuzuje vojsko „*grněčně*“, *poplatek z hrnců*“ atd.).

Glosy jsou překlady jednotlivých slov nebo rozsáhlejších úryvků cizojazyč-
ného textu vepsané přímo do tohoto textu. Možnost srovnání s cizojazyčnou
předlohou zvyšuje jejich informační hodnotu. K nejstarším patří Glosy sva-
torehořské (Pražské) a Glosy vídeňské (Jagičovy) z počátku 12. stol. Ve 13. stol.
glos přibývá a mnohé z nich již překládají celé větné úseky nebo věty a souvětí
(např. glosy v Homiliáři opatovickém a v Tlci sv. Bonaventury).

Přípisky jsou krátké zápisy v českém jazyce, které nesouvisí s textem ruko-
pisu, do něhož byly vepsány. Nejstarším a nejznámějším přípisem jsou první
dvě samostatné české věty, které byly připsány na počátku 13. stol. do zakládací
listiny kapituly litoměřické (z r. 1057):

Původní zápis:

Paul dal gelé plofcoucih zemu

*Wlah dalgelt dolaj zemu bogu i Juitemu Jcepanu jeduema duhnicoma bogucea
a Sedlatu*

Přepis:

Paul dal jest Ploskovicich zem' u.

*Vlah dal jest Dolas zem' u bogu i sv' atému Ščepánu se dvěma dušníkomá, Bo-
gučija a Sedlatu.*

2.2 Z konce 13. stol. pocházejí první souvislé české texty (Kunhutina mod-
litba, Píseň ostrovská).

Ze 14. stol. se dochovalo poměrně velké množství souvislých českých
textů, zejména literárních děl. Tento materiál je základním pramenem pro
poznání staré češtiny. Jednotlivé památky citujeme ustálenými a normovaný-
mi zkratkami (jejich zevrubný seznam je uveden v závěru).

3. Současný i starší stav teritoriálních dialektů (nářečí). Jazykové změny se neuskutečňují na území jednoho národního jazyka najednou, nýbrž postupně. Mají své centrum vzniku a z něho se šíří přirozeným stykem obyvatelstva po celém území. – Jazykové změny, které formovaly spisovnou češtinu, vznikaly v středních Čechách (protože Praha a její okolí byly od zániku Velkomoravské říše politickým a kulturním centrem českých zemí). Odtud se šířily za příznivých podmínek po celém území až na jeho okraje. V době ztížené komunikace měly rozsah menší, většinou nedosáhly okrajových oblastí. To znamená, že se v okrajových regionech prováděly tyto změny se zpožděním nebo se neprovedly vůbec. Jsou tedy okrajové dialekty, uchovávané po jistou dobu nebo až dodnes starší stav jazyka, důležitým svědectvím o vývoji českých dialektů. Avšak také v ostatních dialektech nacházíme pozůstatky staršího stavu. Proto jsou nářečí – a zvláště územní rozšíření jednotlivých nářečních jevů – cenným doplňujícím pramenem pro poznání historického vývoje jazyka.

Např. stč. změna *ú > ou* byla provedena ve spisovné češtině i ve většině dialektů (*múka > mouka*, ve střmor. nářečích se *ou* dále změnilo v *ó – móka*). Původní *ú* zůstalo zachováno jen na okrajích českého jazykového území: na západě na nejzápadnějším okraji již. nářečí (*múka, chalupka/chalupka*), ve vmor. dialektech a ve zkrácené podobě v nářečích slez. (vmor. *múka, slez. moka*). Má tedy např. vmor. slovo *múka* stejnou podobu jako v češtině 11.–14. stol.

Do konce 14. stol. se hláska v vyslovovala bilabiálně (oboustranně – je označována jako [w] na rozdíl od retozubného v), poté se změnila ve v retozubné. Nová výslovnost v češtině převládla a užívá se na celém území dodnes. O někdější bilabiální výslovnosti vypovídají především okrajová nářečí: nejznámější je severovýchodočeské *ú* namísto retozubného v na konci slabiky (*kreú, prauáda*) s přesahem na severozápadní okraj Moravy, stopy po bilabiálním v nacházíme i v jižních a jihuozápadních Čechách (*Horáždouce, Horažďovice < Horáždouvice*) a prostřednictvím změny *w > b* v jednotlivých slovech porůznu po celém území *pabouk „pavouk“, břes, břás „vřes“* apod.

Zevrubně informace o rozšíření nářečních hláskových, tvaroslovných a lexikálních jevů na území ČR podává Český jazykový atlas I–IV, 1992–2001.

Základní rozdělení českých nářečí

A Česká nářečí v užším smyslu (ji. na území Čech a přilehlé části Moravy)

Jejich dílčí části představují:

1. středočeská nářečí
2. jihozápadočeská nářečí
3. severovýchodočeská nářečí
4. českomoravská nářečí

STŘ
JZ
SVČ
CM

- B Nářečí středomoravská (dř. hanácká) STŘ M
 1. centrální střmor. nářečí
 2. jižní střmor. nářečí (specifické úseky: horský, znojemský)
 3. západní okrajové úseky
 4. východní okrajové úseky (se specifickým úsekem čuháckým)

- C Nářečí východomoravská (dř. moravskoslovenská)
 1. západní okrajové úseky: hranický, keletický a dolský
 2. východní archaická oblast (severní část bývala nazývána etnografickým termínem Valašsko, jižní část Slovácko)
 + při jv. okraji státní hranice se Slovenskem – nářečí kopaničářská (slovenského původu)

- D Nářečí slezská (dř. lašská)
 1. jižní (moravský) úsek (štrambersko-frenštátský)
 2. západní úsek (opavský)
 3. východní úsek (ostravský)
 4. nářečí slezskopolská (úseky: karvinský, bohuminský, těšínský, jablunkovský)

Vývoj českého pravopisu – české pravopisné systémy

Od počátků češtiny se užívalo k jejímu zápisu latinky, a to středověké obměny latinského písma, jak to bylo běžné v západní Evropě. Latinka nebyla pro český jazyk příliš vhodná, protože má méně písmen než čeština hlásek. Hledání možností, jak označit ty české hlásky, které latina neměla, sehrało ve vývoji českého pravopisu důležitou roli, neboť všechny pravopisné systémy, které v průběhu vývoje češtiny vznikly, představují různá řešení tohoto problému; době jejich užívání odpovídají jednotlivá stadia českého pravopisu.

Do 11. stol. (a později jen ve specifických případech) se na našem území užívalo též staroslověnský. K jejímu zápisu sloužila dvě písma – hlaholice a cyrilice. Protože byla vytvořena pro záznam slovanského jazyka, měla pro všechny slovanské hlásky specifické znaky. Jejich zápis tedy nečinil žádné potíže.

1. Přípravné stadium českého pravopisu sahá až do konce 13. stol. Tehdy se při zápisu českých písemností uplatňovala latinka nesystematicky, bez jakékoli úpravy, a proto je tento nejstarší způsob zápisu českých textů označován jako **pravopis primitivní** nebo **jednoduchý**. Jeho „primitivnost“ spočívá v tom, že onu disproporci mezi větším počtem českých hlásek a menším počtem grafémů středověké latinské abecedy řešil na úkor jednoznačnosti zápisu domácích hlásek. Hlázky v latině neexistující byly zapisovány literami pro podobné hlázky latinské: např. *dete* (přepis: *dietē*, nč. *dítě*). Tak se stalo, že jedna

litera označovala více hlásek (např. písmeno *c* označovalo nejen české vyslovované *a* a *k* jako v tehdejší latině, ale i české *č* (*Miculici*, tj. *Mikulčici* – dnešní Nikolicé), písmeno *z* zase označovalo všechny sykavky – *z*, *ž*, *s*, *š*, *c*, *č*, písmeno *r* označovalo *r* i *ř* atd.), a v důsledku této nejednoznačnosti a neustálenosti byla též hláska zaznamenávána různými písmeny: hláska *c* byla označována literami *c*, *z*, *s*, hláska *k* literami *c*, *k*, *g* atd. Největší pestrost panovala při zachycování sykavek *s*, *š*, *c*, *č*.

Nejstarší grafika zpravidla neoznačovala kvantitu vokálů; jen ojediněle je vyznačena zdvojením samohlásek (*comaar*, tj. *komár*), čárkou, příp. oběma prostředky současně (*Noostup*, osobní jméno *Nóstup*). Rovněž neoznačovala měkkost konsonantů (*Lubulfa*, tj. *L'ubušá* s měkkým *l'*, dnešní *Libuše*); známe jen několik případů, kdy v této funkci vystupuje *i*: *Millóin*, tj. *Milon*.

S přibývajícím počtem českých písemností vzrůstala potřeba jednoznačného záznamu českých slov. Řada dokladů ukazuje, že byla nejnáléhavější u vlastních jmen: např. zápis osobního jména v podobě *Cas* lze číst jako „*Čas*, *Kaz*“, *Kas*, *Kaš*, *Cas*“. Všechna uvedená osobní jména jsou ve staré češtině doložena, takže odhalení konkrétního jména, které se pod zápisem skrývá, je ne- možné. Jisté východisko z této situace nabízejí spřežky, kombinace dvou i více liter, které se spolu obvykle nevyskytují. Také ony začaly sloužit k označení některých českých hlásek. První ojedinělé spřežky pocházejí z 11. stol. a jsou doloženy ve vlastních jménech: např. *Cressicci* (*Křešici*, tj. dnešní obec *Křešice*) se spřežkami *ss* pro *š* a *cs* pro *c*. Od konce 12. stol. spřežek významně přibývá, ale jsou nadále využívány nesystematicky: např. spřežka *ch* označovala hlásky *c*, *č*, *ch*, *h*, *k*, *s*, *š*, spřežka *czs* hlásku *z*, spřežka *sch* hlásky *č*, *s*, *š*, *z* atd.; nejvíce spřežek bylo vytvořeno k označení sykavek. – Teprve na začátku 14. stol. vznikl na jejich základě první skutečný pravopisný systém.

Listinný materiál vypovídá o tom, že se ke spřežkám, zvláště k těm neobvyklým, uchýlovali nejčastěji pisari neznalí češtiny, kteří se jejich pomocí snažili zachytit vlastní jména jim neznámých osob nebo míst. Glossy, přípisůvky a souvislé české texty bylo možno alespoň zčásti domyslet, a nadto byly psány Čechy, takže jejich zápisy – ve srovnání s bohemi – využívají spřežek mnohem méně, viz první české věty v kap. Prameny k poznání historického vývoje češtiny.

Příklady bohemik zapsaných primitivním pravopisem: vlastní jména osob- ni: *Bares* (*Bareš*), *Bochck* (*Boček*), *Csaztovy* (*Častovoj*), *Psid* (*Příd*), *Conaza* (*Konača*), *Mizlata* (*Myslata*), *Scori* (*Skorj*), *Vneg* (*UnekUňek*); apelativa: *glaua* (*glava*, později *hlava*), *grnecne* (*hrnečnē*), *homutne* (*chomutnē*) – právní termíny, *tona* (*toňa*, dnes *tůně*).

Pro vědecké účely je žádoucí, aby transkripcie textů zapsaných primitivním pravopisem odpovídala dobové výslovnosti: měly by být rozlišovány dvojice tvrdých a měkkých (palatalizova- ných a palatalních) konsonantů, např. *sen* „představa“ nebo *děje* ve spánku “*x s en*, zájmeno *tento*“, a další specifika té doby (Pleskalová, Tvoření nejstarších českých osobních jmen, 1998).

V dnešní době bývá termín primitivní (jednoduchý) pravopis odmián, protože tento nejstarší způsob zápisu českých slov nemá žádný systém.

Zevrubný popis nejstarší české grafiky podává článek J. Pleskalové K počátkům českého pravopisu (viz seznam literatury).

2. Spřežkový pravopis řeší rozdíl mezi menším počtem latinských grafemů a větším počtem českých hlásek pomocí spřežek.

2.1 Starší (složitější) spřežkový pravopis vzniká na samém počátku 14. stol. a vychází z užívání v rozmezí 1330–1340. Jeho základním rysem je důsledné rozlišování sykavek.

Spřežka/litera označuje	hlásku
zz	s
ff, f	š
cz	c
chz	č
z	z
s	ž
ch	ch
rs	ř
ie, ye	ě
c zvl. před a, o, u, r	k
g	j

Poznámka: Litera *f* se nazývá dlouhé *s*.

Spřežky *ie*, *ye* označují dlouhé i krátké *ě*. Dlouhé *ě* transkribujeme jako *ie*, krátké jako *ē*. Krátkost nebo délku poznáme podle pozdější podoby slova. Jestliže je v nové češtině pokračováním tohoto *ie* dlouhé *i*, bylo *ě* původně dlouhé (přepisujeme je jako *ie*: *wieczce* – přepis *wiece*, protože *ně*. je *wiece*). Je-li v nové češtině namísto této spřežky grafický znak *e*, *ē*, šlo o *ě* krátké (přepisujeme je *ē*: *zzie* – přepis *sě*, protože *ně*. *se*, *chzlowyek* – přepis *člowěk*, protože *ně*. je *člowěk*). Délka samohlásek se většinou neoznačuje, a pokud se tak děje, bývá vyjádřena zdvojením příslušné samohlásky, přičemž se píše zpravidla nad sebou (*Ktercem*). – Spřežkový pravopis většinou neodráží tehdejší výslovnostní rozdíl mezi *i* a *y*. Obou písmen se užívá promískue, nadto ještě označují hlásku *j* (*yab- lek*).

Diakritická znaménka jsou většinou jen grafickou záležitostí. Nelze sice vyloučit, že v některých textech mohla sloužit k označení kvantitativy vokálů nebo měkkosti konsonantů, ale malý počet dochovaných děl (většinou jen jejich zlomků) neumožňuje tyto hypotézy s určitostí potvrdit ani vyvrátit.

Starší spřežkový pravopis je patrně dílem jednoho tvůrce nebo několika vynikajících jedinců. Důsledně byl užít jen v nejstarších opisech staročeských legend, méně důsledně v nejstarších rukopisech Alexandridey a v opisech staročeských legend z 1. čtvrtiny 14. stol. (v tzv. Klementinských zlomcích).

Příklad textu zapsaného starším spřežkovým pravopisem:

Transliterace: *Tu rštechziu hi tjem zamutkem* *Tu řeči hi tjem zamutkem*
-edji do zzwze ff chzlepownyčzie *[š]jedši do své ščěpowničě*

-a plachziuczzi pade nyczie
-bohu wzdiŝŝiuczzi zz pokoru.
Legenda o P. Marii z počátku 14. stol.

-a plačúci pade ničē,
[k] bohu vzdŝúci s pokorú.
Zevrubný popis staršího sŕežkového pravopisu obsahuje úvodní studie k edici Nejstarší české veřšované legendy z pera J. Cejnara, 1964 (viz seznam literatury).

V ostatních textech té doby, zejména v neliterárních zápisech českých vlastních jmen, **se starší sŕežkový pravopis neuplatňuje**. Doklady neliterární povahy (vlastní jména místní, osobní apod.) jsou i nadále psány **nejednoznačnou grafikou vycházející z primitivního pravopisu**, ale již méně pestrout a do jisté míry ustálenou. Její podoba se postupně vyvíjí směrem k sŕežkovému pravopisu mladšímu.

Příklady vlastních jmen místních z období 1300–1340: *Telcz* (Telč), *Toziczce* (Tožice), *Dalesicz* (Dalešice), *Zablatie*, *Zeletaw* (Želetava), *Crisanowicz* (Křižanovice), *Kowarzew*, *Chotobors*, *Bresinka* (Břežinka).

2.2 Mladší (jednodušší) sŕežkový pravopis se formoval od konce 30. let 14. stol., držel se – vedle nově zavedeného diakritického pravopisu – po celé 15. stol. a v jednotlivostech přežíval ještě v dalších stoletích (zvláště v rukopisech). Na rozdíl od staršího sŕežkového pravopisu nerozlišuje sykavkové dvojice *s-š*, *z-ž*, *c-č*, zato více respektuje znelost hlásek (odlišuje *z-s*, *ž-š*). Je sice méně přesný než starší sŕežkový, ale je jednodušší a jeho částečná nejednoznačnost není na úkor srozumitelnosti.

Specifické rysy mladšího sŕežkového pravopisu:

Sŕežka/litera	označuje	hlásku
z	z	zy, wizte
=	ž	zenu, když
s, ŝ	s	yasny, bŝkupi
=	š	budes, ŝwecz
ŝ	zejm. š	dofŝel, awŝlak
=	c	dczery, nechazy
cz	č	acz, czelt
=	ř	Borzowy, rzyeka

Ostatní prostředky včetně označování kvantitivy zůstaly stejné jako ve starším sŕežkovém pravopisu. Pouze samohlásky *u* se na začátku slova označovala důsledněji než dříve literou *v* (*vŝta* – ústa).

Příklad:

Transliterace:

Knyz Holfwyt potom ŝnyde

Borzowy na otczew / tolecw wznyde

Transkripcie:

Kněz Hostivít potom snide,

Borňový na otcův stolec vznide.

Tehdy Swatopluk v Morawy kralem byŝŝe *Tehdy Swatopluk u Moravě kralem*
biešē,
knyz czelŝky genu ŝluzyeŝŝe *kněz český jemu služiešē.*

DAL

Poznámka. Ani tento pravopis nebyl ve všech dílech té doby dodržován důsledně. Často v nich nacházíme stopy po grafice obou předchozích období.

3. Diakritický pravopis řeší rozpor mezi rozdílným počtem latinských písmen a českých hlásek pomocí diakritik (čárek a teček nad písmeny). Jeho tvůrcem je s největší pravděpodobností Jan Hus. Svůj návrh diakritického pravopisu, který znamenal podstatné zjednodušení dosavadního pravopisu, představil v traktátu *De orthographia bohemia*. Místo sŕežek zavádí litery *s*, *na* bodeničkem krátkým“ (punctus rotundus): *č, š, ž, ř, d, t, n, l* = dnešní *č, š, ž, ř, d, t, ň, n* a původní tvrdé *l*; kvantitu označuje příslušnou literou *s*, *nabodeničkem dlouhým*“ (punctus longus): *d, é, i* apod. Označování kvantitivy ovšem nebylo ještě dlouho důsledné (zvláště v rukopisech), takže při transkripci ji většinou musíme rekonstruovat. Hus vyžadoval zapisování *i, y* podle jejich původní výslovnosti a tento úzus se dodržuje dodnes (*liška, slyšet*). Ostatní prostředky ponechal většinou beze změny (např. nechal sŕežku *ch*, protože byla sŕežkou už v latině, uprostřed slova psával *u* v platnosti v – *ŝlouo*, vokál *u* na počátku slova psal jako *v* – *vŝta*).

Diakritický pravopis se prosazoval velice pomalu, po celou dobu jeho trvání (tj. **15.–16. stol.**) se paralelně užívalo mladšího sŕežkového pravopisu. Prosadil se až v 16. stol., a to v upravené podobě tradičně nazývané pravopis bratrský.

Příklad textu zapsaného diakritickým pravopisem:

Transliterace:

Aby ktož budeš čilŝi rozvmiel me čel ke řeči / viez / zēt sem pŝal tak iakož obyčieňie mluwim / neb wgednom kragi Cechowe ginak mluwie / a wginem ginak wprŝkladie / Ja piŝi / nižadny newie / agini riekaŝi / žadny newie / Opŝiet ia diem muŝŝiem wcinŝiti / A gini řku muŝŝim.

Transkripcie:

Aby, ktož budeš čisti, rozuměl mé české řeči, věz, žeť sem psal tak, jakož obyčejně mluvíme, neb v jednom kraji Čechové jinak mluví a v jiném jinak, u příkladě já piši: nižádný newie, a jini říkají: žádný newie. Opět já diem: muššiem učinŝiti. A jini řku: muššim. HUS, Postila (doslov).

4. Pravopis bratrský byl užíván od 16. stol. až do počátku národního obrození. Ide v podstatě o upravený diakritický pravopis Husův. Podle tvůrců těchto úprav a jeho prvních uživatelů – členů Jednoty bratrské – se nazývá bratrský.

Charakteristické znaky: Tečka nad konsonantou byla nahrazena háčkem (*č, ž, ř, ň...*), ale ne ve všech případech. Souhlásky *š* se vrátila ke sŕežce *ŝ*, příp.

ke *ř*, protože kladení háčku nad vysoká písmena působilo potíže. Dvojití *l* se rozlišovalo jen v některých bratrských rukopisech a tiscích: tvrdé *l* se značilo jako *l* s obloučkem vpravo, měkké *l* jako pouhé *l*. Slabiky *dě, tě, ně* se už píše dnešním způsobem.

Délka vokálů se sice označovala čárkou, ale ne u všech samohlásek. Dlouhé *i* se zapisovalo jako *j*:

Tento způsob záznamu *i* vznikl zjednodušením staršího psaní *ij*, což je pozůstatek starobylého označování kvantitativy zdvojením liter. Užití *j* pro *i* mělo své opodstatnění: dlouhé *i* s čárkou se totiž nesnadno rozlišovalo od krátkého *i*, které už mívalo pravidelně tečku.

Délka u samohlásky *ú* vzniklé ze staršího *ó* se začala označovat kroužkem (*kuň < kón*); jde o využití staršího způsobu zápisu *ú z* dob jeho diftongické výslovnosti [uo]. Dvojhásková *ou* se nadále psala jako *au*.

Hlásková *g* se někdy označovala jako *g* s tečkou nebo háčkem, protože pouhá litera *g* označovala *j* (vedle písmene *y*). Po *c, s, z* se nepsal *i*, nýbrž výhradně *y*.

Litera/sprežka	označuje	hlásku (dvojhásku)
<i>j</i> (<i>ij</i>)	=	<i>i</i>
<i>au</i>	=	<i>ou</i>
<i>ff</i>	=	<i>š</i>
<i>w</i>	=	<i>v</i>
<i>v</i>	=	<i>u</i>
<i>g</i>	=	<i>j</i>
<i>š, ś, častěji g</i>	=	<i>g</i>
<i>ay, ey, oy</i>	=	<i>aj, ej, oj</i>

Příklad textu napsaného bratrským pravopisem:

Transliterace:

Když Pán Bůh zpřičin genu laměmu známých, na Čelký Národ w Náboženfwj čířtém poltawený/ z Wlařti wyhnanfwj dopuřtil/ y my toho wčalřni bywře, dořkali řme ře Bořim řřizenim do koruny Polřké, pod Wřchnolř/ kerřž nám Náboženfwj čířřeho wdelé Slowa Bořřho prowozowřny/ y bytu/ y řřimolři / na řřruntech řwřých přřala, y nad námi ruku Ochranau držela: tak ře řme pokogně od mnořých wřřiků a řřlauřeni kerřřž řme w řwé wlařti řřpěři až polawřd pod tauřž Wřchnolři odpocřřwali.

Transkripce:

Když Pán Bůh z přičin jemu saměmu známých na český národ v náboženství čistém postavený z vlastní vyhnanství dopustil, i my toho účastni byvše, dostali sme se božím řřením do koruny polské pod vrchnost, kerřřž nám náboženství čistého wdelé slowa bořřho provozování i bytu i řřimnosti na gruntech swřých přřala i nad námi ruku ochranou držela; takže sme pokojně od mnořých wřřiků a řřouřeni, kerřřž sme v své vlasti řřpěři, až posawřd pod touřž vrchnosti odpocřřwali.

(KOMENSKÝ, Zpráva kratička o morním nakažení)

Bratrský pravopis se uplatňoval především v tiscích. Písarský úzus se od tiskarského odlišoval malou mírou využití diakritického pravopisu. Právopisné změny prováděné v úzu tiskarském pronikaly do písarského úzu se zpožděním a v nesteréjně míře, některé z nich nepronikly vůbec. Pokud se v něm přece jen uplatnily, představovaly pouze další možnosti zápisu příslušných hlásek a tím zvyšovaly nejednoznačnost jejich záznamu. Zcela nedůsledné bylo označování měkkosti konsonantů diakritickými znaménky a označování kvantitativy čárkou. V písarském úzu se běžně užívalo řřady sprežek (*cz=č, cz=c, zi=z, řř=ř, wo=ů*), litera *ž* pronikla jen zřřádku, zaměňuje se užívaní *i, y* (zvláště v 17. stol.) atd.

Rozdíly mezi obojím územ se postupně prohlubovaly. Okolo r. 1530 byly už tak řřapadné, že řřlo v podstatě o dvojití pravopis. Tuto skutečnost museli vzít na vědomí i gramatikové (včetně autorů řřkolních učebnic) a vlastně tento rozdíl kodifikovali.

Zevrubný popis grafiky v 15.–17. stol. (v tiscích i rukopisech) obsahuje dílo J. Porřka Hu-
maniřřtřka čeřřřina, 1983 (viz seznam literatury).

5. **Novočeřřský pravopis** vzniká v době obrozenskě úpravami bratrského pravopisu. K nejdůležitějšim patři: a) Tzv. analogická úprava, realizovaná z podpu J. Dobrowského. Po *c* se začalo psřřt jen *i, í*, po *s, z, i, í* nebo *y, ý* podle etymologie nebo morfologické analogie: např. *tisř, syn, nom. sg. kosi* podle *přřni*, akuz. sg. *kosy* podle *přřny* atd. Úprava byla přijata r. 1819. Byl také zaveden dneřřní způsob psaní spojky *i* (dřřive se psřřvala jako *y*) a počřřteřřního *u-* (dřřive *v-*). Ve dvacřřtřch letech byl změněn typ písma: stará gotická fraktura (řřwabach) byla nahrazena latinkou (renesancí antikvou). V této souvislosti byla odstraněna sprežka *ff* a nahrazena písmenem *ř*.

b) V r. 1842 se uskuteřřnila tzv. řřforma skladná. Je spojena se jménem P.J. řřafřřřka. Písmeno *j* bylo nahrazeno písmenem *i* a v důřřledku toho mohla být písmena *g* a *y* v planosti *j* nahrazena písmenem *j*; litera *g* se tak uvolnila pro označování *g* (a nemuselo se užívat *g* s háčkem): např. *jeřř* místo dřřivějšho *geřři*. c) Třřetř reforma probřřhla v letech 1849–1850. Bylo zavedeno psaní v řřmsto *w* a *ou* místo *au*. – V té době se prosadily jeřřře další změny, jako např. nad počřřteřřním *ú* se začala označovat délka (*úřřad*), pomocně tvary *byřch, byř...* se začaly psřřt zvlářřřt, příklonka *-i* s tiretem.

Tak byl novočeřřský pravopisný systém postupně zbaven všech nevyhovujících archaismů. Jeho dneřřní stav představují Pravidla čeřřského pravopisu.

Vývoj interpunkce

1. V období 10.–13. stol. se interpunkčních (řř. rozdřřlovacích) znamének téměř neužívalo. Jen ojediněle se nesoustavně uplatňovala tečka uprostřed řřádku, kerřřá označovala místa pauz při hlasitěm přednesu:

Hore mně hospodine můj • neb otevřřad mně boj i wřřlka • otevřřad řřipi letie • otevřřad nebezpečěřřstvie • otevřřad přřekaza i řřkoda •

Glosy k Tulci sv. Bonaventury z pol. 13. stol.

– Hranice větých a souvětých celků bývají často vyznačeny velkým písmenem.

2. Ve 14. stol. je interpunkce nadále jen fakultativní. Častěji se uplatňuje ve větších, zejména jsou-li psány in continuo. Vyskytuje se na hranicích veršů, říkceji jinde a slouží k označování pauz při hlasitém přednesu. V každém textu se užívá vždy jen jeden druh interpunkčního znaménka (buď tečka uprosřed řádku, nebo dvě tečky, barevná tečka, šikmá čára přes celý řádek apod.). – V próze se interpunkční znaménka téměř nevyskytují.

Příklad užití interpunkce v DAL:

Jim Libuše odpovědě: Rkúce: To vám beze lsti povědě:

Kak koli ste mé uhanili: když ste mé tak potupili:

3. Také v 15. stol. se uplatňuje jediné interpunkční – pauzové znaménko, ale je rozšířeno více než v období předchozím. Univerzálním znaménkem se oddělují souvětí, jednoduché věty a ty věty souvětí, které jsou při hlasitém přednesu odděleny pauzou. Ostatní věty v souvětí, např. vedlejší věty spojené s řídicí větou tzv. korelativními výrazy (*ten – který, tak – jak(o)(ž)...*) jím odděleny nejsou, protože při hlasitém čtení mezi nimi pauza nebývá. Viz text z Husovy Postily v kap. Vývoj českého pravopisu. Dále se interpunkční znaménko vyskytuje uvnitř věty jednoduché, kde nebývá předěl syntaktický, nýbrž jen pauza ve výslovnosti: Např. *Aby panovatel muij . jich známosti dosielma . budících věci . jistotu mohl poznati* (VAVŘINEC Z BRÉZOVÉ, Snař). V souladu s tím, co bylo řečeno, se nadále neodělují vokativy (oslovení), přístavky a také většina kratších vložených vět.

Z toho plyne, že v edicích staročeských děl je interpunkce doplňována editorem, a to podle našich dnešních zásad.

4. Na počátku 16. stol. se stále ještě užívá jediného interpunkčního znaménka, ale již v průběhu 16. století se interpunkce rychle zdokonaluje. Její rozvoj je reakcí na tehdejší prudký rozvoj souvětí. Složitým a bohatě rozvířným souvětím dosavadní jednoduchá interpunkce nestačila, a proto byla zavedena trojstupňová interpunkce podle vzoru latinských gramatik. Jde o tečku (lat. periodon), dvojtečku (lat. geminus, colon) a čárku (virgula, suspensivus, comma). **Tečka** ukončovala souvětí, **dvojtečka** byla užívána k členění složitějšího souvětí nebo periody (viz oddíl Perioda) a dále k uvozování přímé řeči, to znamená, že se mohla vyskytnout v jednom souvětí i víckrát, **čárkou** byly oddělovány úseky menší. Pravidla jejích užití byla formulována velmi obecně, a proto nebyla interpunkce důsledná. V podstatě šlo o znaménka pauzová, ale jejich trojstupňovitost už napomáhala k lepší orientaci v psaném textu.

A jakž sem jich jen pomínula / takž sem našla toho kteréhož miluje duše má: chopila sem ho / aniž ho pustím / až ho uvedu do domu matky své / a do pokojička rodičky své. BIBL KRÁL.

Pokud se vyskytl středník, přebíral funkci znaménka uvozujícího přímou řeči: Např. *Řekl i to; Zlapeje nám lišky / lišky pravím i ty malčké / jašto škodu dělají na vinicích / počevadž vinice naše taprv kvete.* BIBL KRÁL. Ale mnohem častěji vystupovala při uvozování přímé řeči dvojtečka.

5. Také v období barokním převládá v interpunkci princip pauzový; vedle tečky, dvojtečky a čárky se v tisících začíná uplatňovat **středník** (semicolon). V hierarchii interpunkčních znamének stojí mezi dvojtečkou a čárkou (tedy níže než dvojtečka). O jeho postupně se vyhraňující úloze vypovídají tisky ze 17.–18. stol. Spolu s dvojtečkou sloužil k optickému zpřehlednění dlouhého, často až rozvleklého barokního souvětí a zároveň posiloval jeho zvukovou organizaci.

(Proto je třeba při vydávání barokních děl původní rozložení dvojteček a středníků respektovat.)

*O laskavý spasiteli náš!
ty si přišlibil /
že všecko k sobě potáhneš /
když od země pozdvižen budeš;
nyň si nade všecka nebesa od země pozdvižený /
pamatuj na zaslíbení tvé /
a táhni nás za sebou;
nebo po odejití tvém do nebe /
žádné nám na zemi potěšení nepozůstává;
nýbrž jako žíznivý jelen touží po studnici vod:
tak duše naše touží po tobě.
KONIAŠ, Postýlla, ..., 1750*

Z barokní doby pocházejí první náznamy syntaktizace interpunkce, tj. užívání interpunkčních znamének podle principu syntaktického. Nacházíme je v exilovém díle J.A. Komenského. Komenský – na rozdíl od dosavadních zvyklostí – neoděluje čárkou východisko výpovědi od jádra v jednoduché větě a naopak odděluje čárkou vedlejší věty spojené s větou řídicí dvojicí korelativních výrazů, např.: *Akademia, ku projiť plnému té profesí, k níž kdo oddán bude:...* Do domácího prostředí však jeho podnětné interpunkční zásady nepronikly.

6. Novočeská interpunkce byla vytvořena až v 19. stol. Starý princip interpunkce založený na výdechovém členění textu byl postupně opouštěn a nahrazen principem syntaktickým; jím se řídí interpunkce **do dnes**. Podrobné poučení o dnešní interpunkci podávají Pravidla českého pravopisu z r. 1993.

Transliterace a transkripce

Písemné památky staré a starší české literatury jsou širší vědecké veřejnosti a ostatním zájemcům zpřístupňovány jejich vydáváním. Vycházejí buď v podobě transliterované, nebo transkribované. (Stranou ponecháváme volnější zpracování pro laiky.)

Transliterace je přepis každé litery jedné grafické soustavy literou jiné grafické soustavy, takže je možný zpětný přepis.

Transkripce je přesné zachycení zvukové podoby textu pomocí novočeského pravopisu. Pro ty hlásky nebo jevy, které novočeský pravopis neoznačuje, se užívá zvláštních znaků.

Transkripce staročeských a starších českých textů se řídí vlastními pravidly. Pro texty do začátku 17. stol. platí transkripční zásady uveřejněné v článku J. Daňhelky Směrnice pro vydávání starších českých textů (sborník Husitský Táborec, 1985, 285–301), pro vydávání textů z doby barokní mají zásadní význam pravidla, která vypracoval J. Vintř (Zásady transkripce českých textů z barokní doby, Listy filologické, 1998). Obě publikace obsahují další odbornou literaturu.

Obecnější poučení o transkripci staročeských textů podává též Staročeský slovník, Úvodní stati..., 1968, 46n.

Podle zaměření konkrétní edice jsou výše uvedena pravidla často modifikována. Jejich konkrétní podoba bývá představena v úvodní části vydávaného díla.

Základní pravidla transliterace a transkripce jsou představena v naší kapitole Vývoj českého pravopisu. Podrobnější údaje o platnosti jednotlivých liter podává kap. Abecední přehled běžnějších případů záznamu hlásek pravopisem primitivním a oběma systémy spěškového pravopisu (in: Bělič-Kamiš-Kučera, Malý staročeský slovník, 1978, 699–704).

Další zásady: Při psaní velkých písmen se řídíme dnešními Pravidly českého pravopisu, hranice slov v písmě upravujeme rovněž podle pravopisného úzu novočeského (např. slova *bych*, *bys*... píšeme zvlášť), pokud nám nejde o specializované svědeckví o starším vývojem stadiu. V tom případě odlišně dobově pojetí respektujeme. Např. u tzv. příslovečných spěšek a jiných výrazů, které postupně vznikaly ze dvou slov, ponecháváme většinou psaní původní: *na mále*, *který koli*. Rímské číslice nahrazujeme arabskými. Zkratky v textu rozepisujeme, rekonstruované části, které do textu doplnil editor, uvádíme v hranatých závorkách. Grafické zvyklosti, které se nezakládaly na výslovnosti, nerespektujeme (např. *létha*, *offěra* přepisujeme jako *léta*, *ofěra*), ale tam, kde jde o pozůstatky starší výslovnosti, původní grafiku ponecháváme: *smrredhny*.

Ad interpunkce: Do transkribovaných staročeských textů (tj. do konce 15. stol.), v nichž většinou interpunkce chybí nebo je nedostačující, se vkládá interpunkce odpovídající syntaktickému členění vět a souvětí, a to podle zásad obvyklých v nové češtině. Doplňená interpunkce slouží k zpřehlednění a větší srozumitelnosti textu.

Interpunkce v textech z doby humanistické a barokní představuje problémem mnohem složitější. Hledá se vždy takové řešení, které by moderními grafickými prostředky (tečkami, čárkami, středníky, dvojtečkami, pomlčkami atd.) vystihlo zvláštnosti starších větných a souvětých útvarů (viz citované publikace J. Daňhelky, J. Vintřa). V našich skriptech věnovaných staré češtině se touto speciální problematikou nezabýváme.

Hláskosloví

Zabývá se především hláskami, tj. samohláskami (vokály), souhláskami (konsonanty), dvojhláskami (diftongy), a jejich změnami.

Systém hlásek prošel během tisíciletého trvání češtiny rozsáhlými změnami. Většina z nich se odehrála v průběhu 10.–16. stol., poté se hláskový vývoj spisovného jazyka postupně uklidňuje.

O jednotlivých změnách se dozvídáme z tehdejších písemností, popř. rekonstrukcí nejstaršího stavu. Zpočátku zaznamenávali písaři především zvukovou podobu slov, takže probíhající hláskové změny pronikaly do psaných textů poměrně rychle. Lze počítat s tím, že doba jejich provádění nebyla příliš vzdálená od doby vyhotovení příslušných písemností. Např. v listině z r. 1169 je pro češtinu poprvé doloženo *h* (*Bohuslaus*, *Bohusš*; předtím se na místě dnešního českého *h* vyskytovalo důsledně *g*) a na základě tohoto svědectví víme, že změna *g > h* započala v 2. polovině 12. stol.

Od 15. stol. se prosadila jistá písařská a později i tiskářská tradice, která bránila narušování ustáleného grafického obrazu a tím i spontánnímu pronikání změn z jazyka mluveného do psaného. Hláskové změny se dostávají do písemnosti s jistým zpožděním, v jednotlivostech dokonce až v období novověkému. Např. změna *ú > ou* je spolehlivě doložena na konci 14. století. Vzniklý diftong byl nejčastěji zapisován jako *au* a tento způsob zápisu přetrvával až do roku 1849, a to bez ohledu na skutečnost, že se tento diftong již v 15. století vyslovoval jako *ou*.

Znalost staročeského a pozdějšího staršího českého hláskosloví je důležitá pro jazykovědce i pro historiky. Jazykovědci využívají spolehlivě datovaných písemností k určení chronologie starobylých hláskových změn, historikové zase mohou využívat hláskoslovného rozboru pro dataci textu nebo určení místa jeho vzniku.

Při dataci textu na základě jeho hláskového rozboru je třeba přihlížet také k jeho územní provenienci, neboť změny se ze svého centra šíří postupně a do vzdálenějších oblastí se dostávají později (nebo se nerealizují vůbec).

Poznámka. Při hláskovém rozboru textů administrativní povahy je třeba vycházet z těch částí, které se obměňují. Úvodní a závěrečné formule listin se z tradičních důvodů po dlouhou dobu stereotypně opakují, a proto mívají podobu tradiční (tj. jazykově neopovírající) období, v němž dokument vznikl).

Jak ukážeme dále, je dobrá znalost staročeského a staršího českého hláskosloví velmi důležitá jak pro správné porozumění dobovým textům, tak pro dataci písemných památek dosud časově nebo místně nezařazených.

S ohledem na uživatele těchto učebních textů je výklad složitě hláskoslovné problematiky podán zjednodušeným způsobem. Nejprve je popsáno pračeské

(v nutných případech též praslovanské) východisko a poté jsou představeny jednotlivé změny v chronologickém pořadí se zdůrazněním těch faktů, které jsou důležité pro posluchače historických oborů.

Pračeské vokály

Tvořily následující systém:

<i>prědny</i>	<i>zadny</i>	<i>vysoke</i>	<i>niske</i>
'i/y	'u/u	'e/e	'o/o
'ä/ä	'a/a		

'e = zavřená, úzce vyslovovaná samohláska e; nazývá se *iat* podle názvu písmene v staroslověnské abecedě.

Samohlásky byly krátké a dlouhé. Dějily se na přední ('ä, 'e, 'i) a zadní (a, o, u), přičemž přední samohlásky (kromě 'e) měly za jistých podmínek zadní výslovnostní variantu ('ä, e, y) a zadní samohlásky zase výslovnostní variantu přední ('a, o, u). Tento stav byl výsledkem pozdně praslovanských změn 10. století.

Rozdělení na přední a zadní samohlásky je založeno na jejich artikulaci (tj. na jejich tvoření). Při výslovnosti předních samohlásek (v grafickém zobrazení systému jsou uvedeny v předním sloupci na prvním místě) se jazyk zdvíhá k přední části patra, při výslovnosti samohlásek zadních (v grafickém zobrazení jsou na druhé pozici druhého sloupce) je jazyk zdvížen více vzadu. Podobně se polohou jazyka odlišovaly i výslovnostní varianty (u předních variant zadních vokálů byl jazyk – ve srovnání s výslovností jejich základních podob – posunut trochu více dopředu, v případě zadních variant předních vokálů tomu bylo naopak). – Ve staré češtině se výslovnostní rozdíly mezi základními podobami samohlásek a jejich variantami graficky nevyjadřovaly. Tam, kde je to pro pochopení výkladu nutné, označujeme přední samohlásky a přední varianty zadních samohlásek důsledně znaménkem ' před příslušnou literou. Jinak se držíme obvyklého způsobu psaní.

Podle polohy jazyka se samohlásky ještě rozdělují na nízké, středové a vysoké (v grafickém zobrazení odpovídá uvedenému členění rozmnístění jednotlivých hlásek: nízké – 'ä/ä, 'a/a, středové – 'e/e, 'e, 'o/o, vysoké – 'i/y, u/u). Co do šířky otevření úst (celistního úhlu) jsou nízké samohlásky otevřenější (širší) a samohlásky středové a vysoké postupně zavřenější (užší).

Samohláska *a* měla přední variantu v pozici mezi dvěma měkkými konsonanty (*slyšat' i* × *volat' i*) nebo po měkké souhláске na konci slova (*duša* × *vo-da*). Samohláska *ä* měla zadní variantu před tvrdou zubodásňovou souhláskou (*svätšy* × *sv'ät'it' i*). U hlásky *e* se zadní varianta vyslovovala po tvrdé souhláске (nom. sg. *dobrě* × *dobr' e*, dnes *dobře*), u *o* zase naopak přední varianta po konsonantu měkkém (*d'äd'ic'ov' i* × *synov' i*). Podobná distribuce jednotlivých podob platila též pro 'u/u, 'i/y: přední varianta u následovala po měkkých konsonantech – akuz. sg. *dušu* × u – *vodu*, zadní varianta y po tvrdých konsonantech – *slyšat' i* × i – *tichy*. Rozdělení samohlásek na přední a zadní varianty je velmi důležité, neboť vedlo k řadě hláskových změn.

Hlásky *ä* vznikla na přelomu 10./11. stol. z praslovanské nosovky *e* (tj. [en]) a vyslovovala se jako široké (otevřené) *e* (tak také bývá nazývána): psl.

meso > pč. *m'äso*, psl. *světiti* > pč. *sv'ät it' i*, psl. *svět'rb* > pč. *sv'ät'j*. (Toto *ä* se po retnicích zachovalo ve slovenštině: *mäso*.) – Další praslovanská nosovka *o* (fj. [on]) se v pračeštině změnila v *u* a zvěštila tak rozsah *u*, *ü* přejatého z praslovanštiny: psl. *roka* > pč. *ruka*, psl. *boǵdŏ* > pč. *buďu*.

O někdejší existenci nosovek švédci nejstarší zápisy českých a jinoslavanských slov, zejména vlastních jmen, a jejich tehdejší přejímky do jiných jazyků. – Osobní jména doložená v listinách z 9.–10. stol. (v kopicích z 11. stol.) a na českých mincích z 10.–11. stol. dokládají nosovku *e* (*Venceslaus, Myslenta, Svntopolkusa*) i počátky její vokalizace v *ä* (*Veeslav, Mýsleta, Svetopuk*, tj. vlastně *Václav, Myslata, Svätopuk*). O existenci nosovky *o* v 10. stol. švédci např. lat. název Madarů *Ungari* (< slovan. *ogri*). – V českých jazykových památkách z 11. stol. jsou už na místě nosovek samohlásky ústní, např. v Praž. zlomcích hlaholských akuz. sg. *molitru* (modlitbu) místo očekávaného sisl. *molitvo*.

Ještě před změnou nosových samohlásek v ústní byly v pračeštině (rovněž v 10. stol.) odstraněny jiné praslovanské hlásky; byly to velmi krátké samohlásky *ɔ* (tvrdý jer) a *ɔ* (měkký jer). V praslovanštině se původně vyslovovaly jako velmi krátké *y*, *i*, na přelomu psl. a pračeského období nabývaly e-ového zabarvení a poté se změnily v *e*, nebo zanikly. Zákonitost vokalizace nebo zániku jerů postihuje tzv. Havlíkovo jerové pravidlo: ve slovech se souvislou řadou slabik obsahujících jer počítáno od konce slova liché jer zvanikají a sudé se vokalizují, tj. mění se v plně samohlásky (v češtině v *e*). Např. psl. *svrb* > pč. *sen*, psl. gen. sg. *svrbna* > pč. *sna*, psl. *dnbsb* „den tento“ > stč. *dnec*. Do souvislé řady jerů patřila i případná předložka, a jestliže obsahovala jer, byla její stč. podoba závislá na jeho pozici: např. psl. *sv psrb* > stč. *se psem* × psl. *sv švrb* > stč. *s ševcem*. Z *ɔ* vznikla zadní varianta *e* a umožnila opozici typu pč. *sen* < psl. *svrb* × *s'en* < psl. *svrb* „tento“. Tato pravidelnost byla později narušena analogií. Např. podle gen. sg. *doměčka* (< *domrčbka*) dotvořil se v češtině nový nom. sg. *doměček*, kdezto náležitý nom. sg. *domček* (< psl. *domrčbkr*) se stal zase východiskem ve slovenštině, srov. sloven. *domček, domčeka*. Narušování původní pravidelnosti nebylo ve staré češtině časté, ale později těchto případů přibývalo. Např. místo stč. *mech, mcha* (< psl. *mehb, macha*) je novočešské *mech, mechu* (s vkladným *e*) atp. (Ve střední slovenštině převažuje za tvrdý jer *o* (*statoč*), vyskytuje se však i *e* (*sen*), za měkký jer je většinou *e* (*deň*), ojedinelé *o* (*ovos*). Rozdílné výsledky vokalizace jerů patří k nejstarším diferencím mezi češtinou a slovenštinou.)

Jména knížat na českých denárech vyražených po r. 995, např. *Boleslav* < psl. *Boļeslav*, podávají důkaz o tom, že jer v liché pozici na konci slova už neexistovaly.

Další (z chronologického hlediska však v pořadí první, neboť začala na počátku 10. stol.) praslovanskou změnou, která výrazně přispěla ke vzniku jednotlivých slovanských jazyků, bylo **stahování** neboli **kontrakce** ve skupení hlásek vokál + *j* + vokál. V první fázi změny zaniklo intervokalicé *j*, v druhé splynuly obě samohlásky v jednu dlouhou. (Stahování se účastnily také jer i nosovky.) V případě stejných hlásek byla výsledná samohláska přirozeně těž

(psl. *dobraja* > pč. *dobrd*), v případě různých probíhalo stahování podle následujících pravidel: první vokál určoval kvalitu samohlásky: psl. *stojati* > pč. *stát' i* – výsledek je zadní samohláska *á*, protože *o* je samohláska zadní × psl. *dějati* > pč. *d'ät' i* (stč. *diati*, nč. *diiti*) – výsledkem je přední varianta *í*, protože *ě* je samohláska přední. Podobně psl. *dobr'rb* > *dobry*, psl. *dobrt'ji* > *dobr' i* (nč. *dobří*), psl. *dobroje* > *dobré*, psl. *vojevoda* > *vévoda*.

Tam, kde se výsledek stažení odlišuje od očekávaného výsledku, najdeme vždy motivaci morfológickou: např. psl. *děljajeb* > *děláš* – nepravdělný výsledek byl motivován snahou o uchování *-a-*, které je též v infinitivu a participiu l-ovým (*dělati, dělaj*). – Ke stahování nedocházelo v tvarech, kde by se narušila morfológická nebo slovtvorná struktura slova (fj. velmi zjednodušeně řečeno např. struktura předpona – základ – přípona/y – koncovka), srov. psl. gen. sg. *ra-taj-a*, stč. *ra-taj-ě* (*rataj* = oráč), nikoli **ratá*. (V střední slovenštině nenašlo stahování v 7. p. sg. a-kmenů, srov. psl. *ženjoǵ* > *ženjoju* > *ženou* proti psl. *ženjoǵ* > pč. *ženō* > stč. *ženú*. Tento výsledek bývá považován za jeden z nejstarších rozdílu mezi češtinou a slovenštinou.)

Pračeské konsonanty

Souhlásky	Ústní					Nosové
	závěrové (raženě)	úžínové (řené)	kmitavé	bokové	závěrové	
Retné	<i>p - p'</i> neznělé	<i>b - b'</i> znělé	neznělé	znělé	znělé	<i>m - m'</i> znělé
Zubodásové	<i>t - t'</i> <i>c'</i> <i>č'</i>	<i>d - d'</i> <i>dz'</i>	<i>s - s'</i> <i>š'</i>	<i>z - z'</i> <i>ž'</i>	<i>r - r'</i> <i>l - l'</i>	<i>n - n'</i> <i>ň</i>
Předpatrové			<i>j</i>			
Zadopatrové	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>			

V pračeštině existovaly: retnice (labiály): *b, b', p, p', v, v', m, m'*; zubodásové souhlásky (alveodentály): *d, d', t, t', r, r', l, l', n, n', c, dz, z, s, s', č, š, ž*; předpatrové (palatály): *j, ň*; zadopatrové souhlásky (velály): *g, k, ch*. (Termíny označují místo artikulace.)

K typickým rysům pračeského konsonantického systému patří:

1. Dvojice hlásek lišících se od sebe měkkostí, tj. páry složené z tvrdé a měkké, popř. změkčené hlásky: *b - b', p - p', v - v', m - m', d - d', t - t', r - r', l - l'* (jako *l* označujeme ve stč. období *l* tvrdé; pouze pro zvýraznění a lepší pochopení výkladu někdy používáme označení *lj, n - n', z - z', s - s'*. Párové měkké a tvrdé souhlásky od sebe odlišovaly různá slova nebo jejich různé tvary, srov. např. *val* – substantivum × *val* – imperativ slovesa *valiti*.)

2. Dvojice hlásek lišících se od sebe znělostí × neznělostí: znělé *b* – neznělé *p*, podobně *d* – *t*, *z* – *s*, *ž* – *š*, *c'* – *dz'*, *g* – *k* atd.

3. Neexistence souhlásek *f*, *h* a *ř*.

4. Dvoji měkké *n*, jednak měkké *ñ* < psl. *nj* (např. stč. *vóna* < psl. *vonja*), jednak změkčené *n'* (v pozici před předními samohláskami, např. *n'ic*, *n'ejsem*). – Měkké a změkčené varianty ostatních konsonantů, které vznikly obdobným způsobem, od sebe graficky neodlišujeme, protože se vyslovovaly zhruba stejně; z těchto důvodů označujeme obě varianty většinou termínem „měkké hlásky“.

5. Hláška *dz'*, znělý protějšek *c'* (do 11. stol.). V odborné literatuře bývá někdy označována jako *z'*.

V té době byl v konsonantickém systému nejdůležitější rozdíl mezi tvrdými a měkkými souhláskami, protože na něm závisela řada hláskových změn.

Zubodáňové souhlásky bývají též označovány jako dáňové (alveolary). Znělé hlásky se vyslovují s účastí hlasivek. Při jejich vyslovnosti hlasivky kmitají, při vyslovnosti neznělých zůstávají v klidu. – Termín měkká hláška zahrnuje jak hlásky měkké v užším smyslu (palatály), artikulačně na tvrdém (předním) patře (palátu) – *ñ, j*, tak změkčené (palatalizované) *f, ty*, které podlehy palatalizací – *n', s'* atd. Měkko se ve staré češtině většinou neoznačovala, pro potřeby výkladu ji označujeme znaménkem *˘* (kromě *č, š, ž, j*, které byly jenom měkké; po nich mohla v době rozvinuté měkčnosti korelace následovat pouze přední samohláška nebo přední varianta zadní samohlásky). Jinak se dříve obvyklého způsobu psaní. – Palatalizace neboli měkčení je změna hlásky záležející v tom, že se její artikulace přesune do oblasti předního (tvrdého) patra (paláta) nebo že se její artikulace spojí s pohybem střední části jazyka směrem k tvrdému patru. Druhý případ platí pro vyslovnost předních samohlásek.

Hláskové změny v chronologickém pořadí

Změna *dz' > z'*

V *z'* se měnilo každé *dz'*, jak z psl. palatalizovaného *g'* (např. dat. sg. psl. *nog'ě > noz'ě > noz'ě*), tak z psl. skupení *dj* (psl. *medja > medz' a > mez' a*). Změna proběhla na celém území českého jazyka, pouze ve vmor. a slez. nářečích se v některých případech zachovalo *dz < dj* (slez. *pokludzac', pokludzany*, místy ve vmor. nář. *hrádzza* atd.). – Změna je doložena v bohemismech Kyjevských listů a Pražských zlomků hlaholských (např. imperativ *dz' < dađib*), tedy na sklonku 10. a v 11. stol. (Ve slovenštině se zjednodušilo v *z'* pouze *dz' z* původního *g'* (stov. čes. *kněz* a sloven. *knáz*), kdežto *dz' < dj* zůstalo zachováno, stov. sloven. *medza*, *hrádzza* a čes. *mez*, *hráz*. Změna představuje další ze starobylých rozdílů mezi češtinou a slovenštinou.)

Praceská depalatalizace

Depalatalizace neboli ztvrdnutí měkkých konsonantů se ve vývoji češtiny prováděly nekolidikrát. První z nich se uskutečnila v době praceské, odtud její

přívlastek praceská nebo předhistorická. O jejích výsledcích se dozvídáme jen z nepřímých důkazů, neboť nejstarší česká grafika měkko neoznačovala (např. po souhláskách, které praceskou depalatalizací ztvrdly, nebyly prováděny změny závislé na měkkém konsonantu, viz např. *svazj* sub 2). První doklady pč. depalatalizace pocházejí z 11. stol. (např. jméno *Svatopulk* na českých denárech).

Ke ztvrdnutí některých původních měkkých souhlásek docházelo ve slabikách, po nichž bezprostředně následovala tvrdá zubodáňová souhláška (*t, d, n, s, z, r, l*, nově ztvrdlé *č*), v pozici před zaniklým lichým měkkým jerem (*ij, tjt > t't > tt*) i měkká zubodáňová (*c', č, š* a patrně i *n'*). Depalatalizací patrně nepodlehlo *l'*; o tom svědčí např. nář. *led* (v případě provedené depalatalizace by muselo být *ted*).

K depalatalizaci docházelo v následujících třech pozicích:

1. V slabikách typu *t'et > tet* (*t'* = měkká párová souhláška nebo *c', e = původní přední samohláška e*, nikoli vzniklá z měkkého jeru, *t = tvrdá zubodáňová souhláška*): psl. *pětero > p'ät ero > p'ätero > pätero > patero*. Výsledkem uvedené depalatalizace je např. novočeský rozdíl mezi nom. sg. *přítel* a gen. pl. *příteľ*. Psl. nom. sg. *pr'ojatelb > pč. pr'ät'el' > přič'el' > přítel* (přední varianta *'á* se v sousedství měkkých konsonantů změnila v *ie* a to pak později v *j*) × psl. gen. pl. *pr'ojatelb > pč. pr'ät'el' > přič'el' > přítel* (tvrdé koncové *l* depalatalizovalo *t*, v důsledku toho přešla přední samohláška *e* ve svou zadní variantu *e* a celá slabika *te* ztvrdla. Ztvrdlé *t* pak zabránilo přehlasce *'á > ie*, protože ta se prováděla jen v sousedství měkkých konsonantů).

2. V slabikách typu *t'ät, v nichž ä < e*, tedy *t'ät > tät: psl. světiti > pč. sv'ät'it' i > světiti* (*'ä* v měkkém souhláskovém okolí přehlasovalo v *e*) × psl. *světoby > sv'äby > svätj > svaty* (tvrdé *t* depalatalizovalo *v* a zabránilo přehlasce *'ä > e*; po ztvrdlém v se *'ä* změnilo ve svou zadní variantu a nakonec přešlo v *a*; stejně *Svatopulk < Světo-*). Podobně je tomu v případech *p' äjy > pájy* a *p' ät' > pět, m' äso > maso* atd. Postupně prováděné depalatalizace svědčí o tom, že první typ (*t'et*) byl nejstarší: psl. *Večeslawb > pč. V' äč'eslaw > V' äceslaw* (*t'et*) > *Väceslaw* (*t'ät*) > s pozdějším vypuštěním *e* a následným splynutím *es Väclaw*.

3. V souhláskových skupinách, které vznikly po zániku lichého jeru (*tat > t't > tt*): např. psl. gen. sg. *starbca > pč. star'č'a > starc'a* (vlivem *c'* ztvrdlo měkké *r'* a nemohlo se později změnit v *ř*), ale psl. nom. sg. *starcb > pč. star'ec' > stařec'* (zde depalatalizace neproběhla, takže měkké *r'* zůstalo a později se změnilo v *ř*). Psl. *plathno > pč. plät'no > plátno*, imperativ *rvci > r'c' i > rc' i* (tvar *řci* je mladší a analogický), zatímco psl. *rvka > řka* (před *k* k depalatalizaci nedocházelo). Stč. *morský < -r's- < psl. -r'vs-* atd.

Vzhledem k tomu, že na praceské depalatalizaci závisí přehlaska *'ä > ä > e*, která započala v druhé polovině 12. stol., jsou depalatalizační procesy počínající v 10. stol. omezeny tímto datem, tzn. že proběhly ještě před koncem 12. stol. Je pravděpodobné, že ve skupině *t'et* začala depalatalizace dříve než v pozici *t'ät*, už před zánikem jerů, protože se nerealizovala ve slabikách *s e*, které vznikly z měkkého jeru (*svrnb > s'en' tento' × sen < svrnb* představují nebo děje ve spanku).

Změna g > γ > h

V bohemikách z 10.–1. poloviny 12. stol. je na místě dnešního českého *h* důsledně konsonant *g*: např. *Boguzlav*, *Spitigneu*, *Jarogneu*, *Golesouici* (dnešní Holešov). Teprve v listině z roku 1169 se poprvé objevuje *h* (*Bohuslaus*, *Bohus*), ovšem vedle *g* (*Grozniata*, místo očekávaného *Hrozniata*). Tato nejednotná grafika je prvním svědectvím o změně *g > γ > h* (literou *γ* označujeme mezistupeň změny, zadopatrovou hlásku, která se vyslovovala jako znělé *ch*). Dokladů s *h* přibývá pomenáhlí; v písemnostech 13. stol. už *h* sice převládá, ale *g* je stále ještě běžné (*grrmeene* „celní poplatek z hrnců“, *glava*, *Gradee*, *Dlugomil*), a setkáváme se s ním dokonce i na počátku 14. stol. Na základě těchto skutečností lze přibližně stanovit počátek a konec této změny, tj. 2. pol. 12. stol. – zač. 14. stol., její průběh však kvůli nejednoznačné grafice přesněji popsat nelze. Až do konce 13. stol. označoval grafem *g* nejen pč. *g*, ale i *ch* (např. *Gwalo* = Chval, *Gotezlaw* = Chotěslav) a grafem *h* poměrně pravidelně *ch* (*Hual* = Chval) a k tomu i nové *γ* či *h*. Kdy se tedy ze zadopatrové hlásky *γ* stala hrtanová souhlásková *h*, z grafiky nepoznáme.

Změna se provedla důsledně na celém území českého jazyka, pouze skupina *zg* se vyvíjela odlišně. V některých případech se *zg* v *zh* změnilo a po nějaký čas trvalo (stř. *mezih* „mezek“), ale většinou změna provedena nebyla (stř. *mozg* „mozek“). Když po ukončení *g > h* přestál konsonant *g* načas v souhláskovém systému češtiny existovat, změnilo se skupení *zg* v *zk*, např. stř. *mezih*, *mezek* „mezek“ a *mozg*, *mozk* „mozek“. Dočasná nepřítomnost *g* v souhláskovém systému vedla k tomu, že se po tu dobu nahrazovalo *g* v přejímáných slovech souhláskou *k*: *Markéta* < něm. *Margarete* < lat. *Margarita*. Pozůstatky tohoto stavu nacházíme v některých archaických nářečích. Nedostatek *g* je typický především pro některá nářečí již.: v cizích slovech je nahrazováno souhláskou *k*, např. *kroš*, *cikaréta*, v domácích, v nichž *g* vzniká asimilací (*gdo*, *gde*), je místo něho *h* (*hdo*, *hde*). – S dalším přílivem cizích slov proniklo *g* do češtiny znovu a dnes se vyskytuje především ve slovech přejatých.

Zněle *ch* se dodnes vyslovuje před znělými souhláskami, např. *Boydán*.

Přehláska 'a > 'ä > 'e a 'ä > 'é (po l' > e)

Jak bylo vloženo výše, vyslovovala se v pozici mezi dvěma měkkými konsonanty nebo po měkkém konsonantu na konci slova přední varianta zadní samohlásky *a* (značíme ji jako 'á). V druhé polovině 12. stol., ale zejména ve století třináctém nacházíme doklady, v nichž je místo onoho 'á a také místo přední samohlásky 'ä (< e) nejprve litera *e* a později správy *ie*, *ye*. Např. osobní jména 1169 *Tuurdisse*, tj. *Tvrdišě*, 1175 *Cec*, *Ciec*, tj. *Čieč* < (*Čiáč*). Jde o svědectví o probíhající změně (tzv. přehlásce) 'á, 'ä > é. V Čechách patrně došlo nejdříve ke sblížení 'a s 'ä, obě samohlásky se začaly vyslovovat jako široké *e*

pisujeme je jako 'ä) a to se později změnilo v é (dlouhé 'á, 'ä v é dlouhé, zapisované jako *ie*). Na Moravě se *a* i *ä* měnilo v é nezávisle na sobě; o tom svědčí mor. nářečí, která za ně mají rozdílné výsledky.

1. Původní 'á, tj. *a* mezi dvěma měkkými konsonanty a po měkkém konsonantu na konci slova: *Jan 'e* > *Jěne* (vok. sg., nč. *Jene*), *čáša* > *čiešě* (nč. *číše*), *dušam 'i* > *dušěmi*, *slyšat 'i* > *slyšěti*, *l'ezal 'i* > *ležěti*, *z'em 'a* > *země*, gen. sg. *otc 'a* > *otě*, *božá* > *božie* (nč. *boží*), *náša* > *náše*. (U nepárových měkkých hlásek č, š, ž je měkkost vyznačena háčkem, u j neexistoval tvrdý protějšek, a proto je nespojujeme s diakritikem '.)

2. Přední samohláska 'ä < e rovněž po měkkých uprosřed a na konci slova a ve skupení měkký konsonant + ä + k: *m'akky* > *měkký*, *p'ät* > *pět*, *sv'ät 'it 'i* > *světit*, *t'áhn 'eš* > *těhneš* (ale *táhn*), *kur 'ä* > *kurě*, *s'ä* > *sě*, *t'ä* > *tě*, *trp 'ä* > *trpie* (nč. 3. os. pl. *trpí*), part. nt-ové *trp 'ä* > *trpě* atd.

Po l' se 'a i 'ä měnily rovnou v *e*: *vól 'a* > *vóle* (novočes. *víle*), *t'el 'ä* > *tele*, *l'ät 'i* > *léti* atp.

Původní pravidelnost byla později narušena analogií. Dělo se tak zvláště v případech, kde přehláska způsobila střídání samohlásek ve jmenných a slovesných paradigmatech a narušila tak jejich jednotu (srov. *l'ezal* (protože koncové tvrdé l přehlásce zabránilo) – *l'ezel 'i*, podobně *smál s'ě* – *sm'iel 'i s'ě*, *táhn* – *t'áhn 'eš*, čas. lok. sg. v *čěs'ě* atp.). K analogickému vyrovnávání tvarů (*smál se* podle *smál se*, lok. sg. v *čase* podle *čas*, nč. dvojná podoba významově rozrušená *smál se*, lok. sg. v *čase* podle *čas*, nč. dvojná podoba významově rozrušená *táhnout* a *tíhnout*) docházelo až po 14. stol.; dnešní úzus pochází až ze století šestnáctého.

Podle historických dokladů lze klást přehlásku 'a > é, 'ä > é do období 2. pol. 12. – 1. pol. 13. stol. Sporadické starší doklady patrně zachycují jenom její mezistupeň ä (tzv. široké e).

V úplnosti proběhla změna pouze v Čechách a na sz. Moravě, na ostatním území Moravy je situace velmi pestrá. Obecně lze konstatovat, že směrem k východu přehlasovaných podob ubývá. V nářečích střmor. a ve vých. úseku nářečí čes.-mor. není provedena v deklinacích koncovkách měkkých typů, protože mají -a místo očekávaného *e*: *ulica*, gen. sg. *koňá*, *polá*, instr. pl. *ulica-ma* atd., ale 'ä > é proběhla, srov. střmor. *ljjet*, *hřibje*, *jěhnye*, *těl*. V dialektech vmor. a slez. se přehláska 'a > é vůbec nerealizovala v krátkých slabikách (*vasle*, *zjavit*, *naša kaša*), kdežto za původní 'ä (< e) je tu rovněž é (ale s výjimkou koncového, jež zůstalo nepřehlasováno – *kuřa* < *kur 'ä*), např. valašské *Im ekýj*, *p'ět*. V slabikách dlouhých většinou k přehlásce došlo, a to v obou případech, pouze koncové dlouhé -ä opět zůstalo nepřehlasováno: vmor. *oňi sedá*. V ostravském úseku neproběhla přehláska ani v samohláskách dlouhých.

Poznámka: Přehláska 'a > é, 'ä > é spolu s pračeskou depatalizací odstranila přední a zadní varianty nízkých samohlásek a nakonec i samotnou samohlásku ä; po těchto změnách zůstala ve staročeském vokalizčním systému jen jediná zadní samohláska *a*.

Staročeské asibilace: $t' > c'$, $d' > dz'$, $r' > ř$

V průběhu 13. a 14. stol. se ve staročeských zápisech na místě palatalizovaných zubnic t' , d' nesusstavně objevují c a méně často dz : *dzyczeze* (tj. diete), *dzycelo* (dielo), *myloicy* (mliosti), *czychi* (tichy), *jaczi* (státi) atd. Jedná se o asibilovanou výslovnost t' , d' , tj. provázenou sykavkovým šumem, tedy o jakési t^s , d^z , zapisované jako c , cz , dz . Asibilace není síce pravidelná, ale je doložena z různých oblastí českého jazyka, a proto ji nelze považovat za pouhý dialektismus (nář. jev), nýbrž za jev staročeský. Teprve později ustupuje a její zbytky nabývají nářeční povahy. Dodnes je zachována ve slez. dialektech (*c'icho*, *dz'edz'ima*), a jak ukazují různé hyperkorektní podoby, např. vmor. *tihla*, *tisár* (tj. „cihla, císař“), vyskytovala se na Moravě ve větším rozsahu než dnes. (Asibilace se uplatňuje rovněž v dialektech slovenských.)

Hyperkorektnost (tež zvrtná, mylná analogie) je snaha o správnou podobu slova založená na jeho nesprávném pochopení. Ve staročeských zápisech se s ní setkáváme poměrně často (zvl. písarišská hyperkorektnost). Např. na pozadí asibilace $t' > c'$ se původní c (původní stč. *ciesar* apod.) někdy chápalo jako výsledek této změny, a proto bylo psáno, kteří už neměli oporu v dobové výslovnosti, „opravenáno“ na jeho domněle původní, tedy „náležitou“ podobu (stč. *tielarz*). Některé stč. hyperkorektní podoby nakonec přežívají: stč. *francijšek* (< lat. *Franciscus*) a jeho rovněž stč. hyperkorektní podoba *frantíšek* – dnes *františek*, nč. *tořiz* < *tořiz* < *tořiz* < *tořiz* < *tořiz* < *tořiz* atd. – Obdobně si později počínali nářeční mluvčí, když chtěli navrátit slovu „původní“, tj. nenářeční podobu (mor. nář. *tihla*, *tisar*).

O tom, že asibilace měla v češtině 13. a 14. stol. své místo, svědčí celočeská a pravidelná změna $r' > ř$, jejíž podstatou je vznik sykavkového šumu mezi jednotlivými kmity měkkého r' . [V $ř$ se změnilo každé měkké r' , tj. r' , které vzniklo z psl. skupení $řj$, i r' před předními samohláskami i , e , $ě$, $ä$, b . Např. psl. *morje* > pč. *mor' e* > *moře*, psl. *tri* > pč. *tr' i* > *tri*, psl. *star'cb* > pč. *star'ec* > *starec*, psl. *kur' e* > pč. *kur' ä* > *kuře*, psl. *rbka* > *r'ka* > *řka*. Ojedinelé vznikalo $ř$ ze spojení $-rs-$ (*trstina* > *trřina*), většinou však ve slovech přejatých (střhn. *ors* > *oř*).

Poznámka: V pozici před tvrdými zubodášnovými konsonanty a před $č$, $š$, c' , n' se pračeské r' neudrželo; v důsledku pračeské depalatalizace zvrtdlo (10.–12. stol.) – psl. *star'rbca* > pč. *star' c a* > *star' c a* > *star'cé*, a proto se později nemohlo změnit v $ř$.

Typý sykavkový šum, který je pro starou češtinu dobře doložen tehdejší grafikou, přiblížil $ř$ tupým sykavkám $č$, $š$, $ž$ a v důsledku podobné výslovnosti docházelo k vzájemným záměnám, tj. $ř > ž$: pč. *r'ebro* > *žebro* > *žebro*, pč. *r'obr' i* > *žebří* (nč. *žebřík*), $ž > ř$: nář. *krádeř*, *drůber*.

O změně $r' > ř$ vypovídá tehdejší grafika. Prvními doklady o provedené změně jsou bohemika v podobě vlastních jmen místních *Lukohorlany*, *Orlechow* zapsaná v listině z r. 1237, ale v průběhu 13. stol. stále převládá na místě dnešního $ř$ litera r . Pokusy odlišit novou hlásku $ř$ od r byly ojedinelé a spíše náhodné: s – 1263 *Psid* (tj. osobní jméno *Před*), *rsh* – 1257 *Ivrstik* (tj. *Jurik*). K důslednému rozlišování hlásek r a $ř$ dochází až na počátku 14. stol., kdy se

konsonant r zapisuje jako r a konsonant $ř$ jako *spřežka rj* (*rs*); odchylky nebyly příliš časté; např. *rzz* (*hrziciehy* (*hriciehy*)).

V některých rukopisech je rozlišováno znělé $ř$ *spřežkou rz* (*brziucho*, tj. břucho) a $ř$ *neznělé spřežkou rj* (*krjndu*), ale jinak od 40. let 14. stol. převládá při označování $ř$ *spřežka rz*. *Spřežky* pro $ř$ se obvykle skládaly z litery r a litery $č$ *spřežky*, které zároveň označovaly tupé sykavky $ž$, $š$ (rj). V dalším století zavedl Hus pro označení $ř$ literu r a ta se později začala psát s háčkem místo tečky.

Změna proběhla na celém území českého jazyka a provedla se i v polštině. (Nenastala ve slovensčině, v ní r' zvrtdlo, např. *tri*. Neexistence $ř$ je dalším významným znakem, který odlišuje slovensčinu od češtiny.) Nodostatek $ř$ v koptanických nářečích jižní Moravy není výsledkem odlišného vývoje češtiny, nýbrž pozůstatkem po slovenských kolonistech, kteří tuto oblast v 17. stol. osídlili.

Přejetí konsonantu f

Jedním z typických znaků pračesťtiny byl nodostatek f . Tato hláska existovala jen ve slovech onomatopoeických (zvukomalebých) a cioslovetčých, např. *fučati*, *fi*. O tom, že v pračeském konsonantickém systému f scházelo, svědčí přejímaná slova, jejichž f bylo v češtině nahrazeno konsonantem p nebo b : srov. střhn. *biscof* > *biskup*, lat. *Josephus* > *Josepus*, později *Josef*, *Fabian* > *Pabian*, *Babian*, lat. *fimare* > *birnovat*, střhn. *fasant* > *bažant*. První doklady $s f$ pocházejí z konce 13. stol., ve 14. stol. jsou už běžné (*fik*, *fejier* 'záletník', *fimamant* 'obloha' atd.). Patrně v této době vznikalo české f z nečetných skupení pv (> pf > f), např. stč. *úfatí* (z pč. *úpvatí*).

Z uvedeného vyplývá, že stará čeština cizí konsonant f přijala, a je třeba dodat, že se tak stalo z vnitrojazkykových příčin. Tehdy se totiž v konsonantickém systému začala prosazovat opozice znělost × neznělost, to znamená, že většina souhlásek tvořila páry, jež se od sebe lišily právě jen znělostí, jako např. $b - p$, $d - t$, a jejich členy se v některých pozicích navzájem zastupovaly (viz asimilaci znělosti). Konsonant f , jenž k nám pronikl s přílivem cizích slov, se nabízel jako vhodný neznělý protějšek k , které bylo do té doby osamoceno. Obě hlásky se ovšem lišily více znaky než jen znělostí (v bylo bilabiální a f retrozubné), a proto se bilabiální v změnilo v dalším vývoji (patrně po 14. stol.) v retrozubné. Souhláska f se nejčastěji psala zdvojeným ff (*uffatí*, tj. *úfatí*), méně často grafem f (*fallowati*, tj. *falsšovati*), ojedinelé *spřežkami* jinými, např. *ph* (*vozepti*).

Slabikotvorné hlásky ř, j

České souhlásky r a l mají za jistých podmínek schopnost tvořit slabiky stejné jako samohlásky (*prst*, *plny*). Jsou to tzv. hlásky slabikotvorné (při výkladech bývají často označovány jako r_a a j_a). Zvláštností stč. slabikotvorného r_a a

l byly výrazně průvodní samohlásky, tj. hlásky, které stály buď před slabikotvornými hláskami, nebo za nimi a provázely jejich výslovnost: *sirdce, srydce, Vlček, Vlček* (osobní jméno *Vlček*). První zápisy slabikotvorných hlásek pocházejí již z 11. stol. (*Plizen*, tj. dnešní *Plzeň, Svätopuk*, tj. *Svätopuk* < psl. *Světopyk*, dnešní *Svatopluk*, na českých denárech) a v průběhu 12.–14. stol. jich výrazně přibývá. Hojnost dokladů poskytl jak bohemika a glosy 12.–13. stol., tak souvislé texty z konce 13. a následujícího 14. stol. K nejstarším dokladům patří: 12.–13. stol. *Długomil, Dulgomil, Dilgomil, Verchozlaus, Wurchozlaus, Wirchozlaus*, tj. vlastní jména osobní (antroponyma) *Dilhomil* (< pč. *Długomil*) a *Vychoslaw, zauřfeni* (tj. *zavřzení*) atd.

Existovaly následující možnosti zápisu:

1. Hlásky *r* a *l* se označovaly stejnými literami jako *r* a *l* souhláskové: *czrrw* (tj. *črv, dnešní čern*), *smrt, plny, wlk*.
2. Zdvojenými literami *rr*, *ll*: *czrrt* (*črt*, tj. *čert*), *smrtce, willnu, napllneno*.
3. Nejvýstižnější a patrně i nejužívanější byl způsob, který zachycoval výslovnost *r* a *l* s průvodním vokálem.

K dispozici bylo několik možností.

- a) Nejčastější bylo *i, y*: převládala grafika *ir, yr, il, yl*, druhý způsob, tj. *ri, ry, li, ly*, se uplatňoval méně, ve větší míře pouze v památkách do konce 13. stol. Např. *šrdem, do hirtdla, Yahodina chyrvna* (tj. *červená, dnes červená*), *tyrpjeti* (tj. *tipěti*), *pyrweho, Wilitana, pilinoft* (tj. *přnost*), *mylczzygy; sridec, tryhadz, Vlcecg* (osobní jméno *Vlček*, tj. *Vlček*).

b) Častá je též grafika *lu*. Jak ukazují např. bohemika *Chumec, Chlumec* vedle výchozí podoby *Chlmece* < *chl̃m*, označovalo *lu* zprvu rovněž spojení *l* s nestabilizovaným průvodním vokálem *u*, ale už od konce 13. stol. bylo téměř pravidelnou střídnicí za pč. *l* tvrdé a ztvrdlé. V této pozici se skupina *lu* uchovála do nové češtiny: *mluwryt, czlur, dluby* (tj. *dluhý*). Od 14. stol. je tedy jen jedno slabikotvorné *l*, a to původní měkké po retinických (*plny* < psl. *pylna*), v ostatních případech je dnes *lu*. – Zápisy *ul, ur, ru* se sice vyskytují po celé období 11.–14. stol., ale jen zřídka: *zamluzeno, Zuatopulch, Surbia*...

c) Ojediněly je průvodní vokál v podobě *e*: *zamerzla, velna*. Častěji se objevuje jen ve spojení *čr, žr* (*K czertu, czerny, zernov*), ovšem vedle jiných možností (ještě ve 14. stol.: *črný, černý, čirný, črn, črn, čern, červenost, čirvenost*). Případy *s čer, žer* postupně převládají a nakonec se na místě průvodního spojení *čr, žr* ustálila skupina *čer, žer*. Stopy nejdejší výslovnosti *r* se uchovávaly jen v některých dialektismech ve středním úseku vmor: *nářečí (ščrk, tj. šček, žrd, tj. žerd)*.

Podobně jako samohlásky byly i slabikotvorné hlásky *r* a *l* dlouhé a krátké (*rozřřati, vřci, vřč*). Grafika délku nezachycovala, teprve v Husově době byla někdy označována čárkou (*wrci*). Tato délka se uchovávala pouze v archaických vmor: nářečích (*vřča, řři*) a ve stejné oblasti se jako okrajový archaismus uchovávalo dlouhé tvrdé slabikotvorné *f* (*řčř, tj. řouc*). – Jinak se původní délka nebo krátkost slabikotvorného tvrdého *l* projevuje v délce průvodního *u*: *dluh x dluhý, nč. dlouhý*.

Tehdejší grafika nám podává spolehlivé svědectví o tom, že se slabikotvorné hlásky *r* a *l* v průběhu 11.–14. stol. vyslovovaly buď s minimálním hlásko-

vým doprovodem podobně jako v nové češtině, srov. *wlk, plny*, nebo – a to patrně častěji – se zřetelným průvodním vokálem. O i-ové výslovnosti průvodních samohlásek přesvědčivě vypovídají řymy ve veršovaných památkách: např. *holjly – dohmryt, tj. nositi – do smrti*. Restrost v zápisech slabikotvorných hlásek však ukazuje na skutečnost, že průvodní vokály byly hlásky nepevného postavení a neurčitě kvality.

Po 14. stol. se grafika slabikotvorného *r* a *l* ustaluje do té podoby, jak ji známe z nové češtiny. Zápisy průvodních vokálů mizí, zůstávají jen litery *r* a *l* (kromě zmíněných případů, v nichž se průvodní samohlásky uchovávaly do nové češtiny, tj. *lu* za průvodní tvrdé a ztvrdlé *l*, a *čer, žer* místo slabikotvorného *r* po sykavkách *č, ž*). Z toho je zřejmé, že se od 15. stol. ustalovala výslovnost slabikotvorného *r* a *l* bez výraznějších průvodních vokálů.

Starší stav uchovávaly pouze některé okrajové dialekty. Nejblíže staročeské situaci jsou patrně nářečí slezská, která mají krátký průvodní vokál blízký *y*, častěji před slabikotvornými hláskami, ale v některých typech dialektu až po nich (*kyrk, kryk, pylny*, tj. *plný, vylna*...). Průvodní vokál v podobě *e* (*heritka, kerik, bawelna*) je napadným znakem nářečí podkarkonošských a kladských. Stopy průvodního stavu v podobě ojedinělých dialektismů zůstaly v českých nářečích jihozápadních (*Plizeň, umerlec/um^o rlec/umirlec* atd.).

Vývoj pobočných slabik

Jery tvořily slabiky stejně jako ostatní samohlásky, a proto po zániku lichých jery docházelo v těch slovech, které je obsahovaly, k zmenšení počtu slabik: např. psl. *db-nb-sb* „den tento“ > stř. *dnec*. Průvodní trojslabičné slovo se stalo jednoslabičným. Pokud se vytvořily snadno vyslovitelné souhláskové skupiny, zůstaly většinou uchovány dodnes (psl. dvouslabičný gen. sg. *pb-sa* > jednoslabičný čes. gen. psd), ale v případě souhláskových skupin obsahujících jedinečné hlásky *l, r, j, m, n* vznikaly většinou pobočné slabiky (tj. skupiny souhlásek, jež sice samostatnou slabiku netvořily, ale vyslovovaly se s vedlejším vrcholem zvuku na příslušné hláscé). Mezi jednoslabičné útvary patřila po zániku lichých jery např. slova *bratr, mohl, jmadn, sedm, básn*. Svědčí o tom staročeské verše se závažným počtem osmi slabik, v nichž je takovým slovům, např. *mohl, mistr* apod., vyhrazena pouze jedna slabika.

*Kto má tako světla zraky,
by mohl ty česty poznati...*

*Tehdy mistr slyšav řeč takú,
vída v něm moc nejednakú...* (ALX)

Pobočné slabiky se vytvářely ve čtyřech pozicích: 1. Souhlásková *r, l, m* je na počátku slova: *ry, rvati, lháti, lstivy, jsem, jhrati, jád*, gen. a akuz. sg. *jho, mály*. 2. Hláška *r* nebo *l* je na druhém místě ve slově: *kve, hřati*. 3. Hláška *r, l* se nachází uvnitř slova: *sedlka, jablko, biálko, bratrsky*. 4. Souhlásková *r* a *l*, ojediněle *m, n* je na konci slova: *nesl, bratr, mysl*, gen. pl. *sestr, sedm, básn*.

Už ve 14. stol. započal proces, v němž byla postupně odstraněna většina pobočných slabik. K jejich odstranění se nabízejí tři možnosti: a) zanik příslušné hlásky (zvláště na počátku a uvnitř slova, srov. nč. *hráti*, akuz. sg. *ho*, *selka* < *ihráti*, *jho*, *sedlka*), b) vkladná samohláska (ve všech pozicích, ale zejména v typu 3, 4, srov. bohemištinou *Listimír* místo *Lstimír*, nč. *bidélko*, gen. pl. *sester* > *sester*, výslovnost [seduml, *bázn* > *bázeň*), c) změnou *r*, *l* (ojedinele *m*) v slabikotvorné; pobočná slabika se stává slabikou plnou a jednoslabičné slovo se tak stává dvouslabičným (především na druhém místě ve slově – *krye*, *sliza* a na konci slova – *mesl*, *bratř*, *sedm*, *mysl*, ojedinele i jinde – *jablko*, *bratřský*). Některé pobočné slabiky se na počátku slova dochovály dodnes: *rváti*, *lháti*, *rvy*.

Uvedené změny započaly ve 14. stol. a pokračovaly ve stoletích následujících. Často probíhaly jinak ve spisovném jazyce, jinak v nářečí, např. nč. *lžice* s původní pobočnou slabikou × nár. *lyžica* s vkladnou hláskou × střmor. *žlica* s metatezí (přesmykem); spis. a mor. *většinou* *nesl* s novým slabičným *l* oproti obecně českému a slez. *nes*, vmor. okrajovému *nesěť* atd.

Frekventované tvary *jsem*, *ji*... se sice vlivem ustáleného grafického obrazu v psané podobě uchovály, ale vyslovují se bez *j*, podobně *du* místo *jdu* apod.

Změna (tzv. přehláska) 'o > ě (po l' > e)

Přední varianta zadní samohlásky *o* (při výkladech zapisovaná jako 'o) vzniká v nečetných pozicích po měkké souhláse. Jedná se většinou o nepřívodní koncovky jo-kmenů začínající na -o (dat. sg. *dědic* *ovi* namísto původního *dědic* *ú*, gen. pl. *zlodějův* namísto *zloděj*, dat. pl. *koňom*, *srdc* *óm* atd.) a o stejně začínající přípomy připojované k základem s posledním konsonantem měkkým (-ovati – *bičovati*, přídavná jména přivlastňovací *král'ov*... adjektiva se sufixem -ový – *kyjový*, substantivizované adjektivum *král'ovův*, synonymské pojmenování *král'ovic* atd.).

Na místě této přední varianty 'o se ve 14. a 15. stol. objevuje ě v případě 'ó pak *ie*, po *l' e*, *é* (v grafice v prvním případě obojí jako *ie* nebo *ye*, po *l'* jednotně *e*): např. *o* *diediczyewi*, *kralewy*, *zlodiegiew*, *zlodiegiew*, *hřdicem*, *bicziewali*, *tan-cziawati*, *sto kygiowych ran*, *kralewa*. Po 15. stol. začínají tyto přehlasované doby ustupovat, až se změna nakonec ve většině případů zrušila. Jednými pozůstatky dochovanými do nové češtiny je dat. pl. deklinačního typu *mořím* a ojedinelé tvary, jako např. dat. pl. substantiva *kuň* – *koním* (< -iem < 'óm), podoba *králewic*, ovšem vedle *královic*.

Příčinou ústupu změny jsou nepochybně omezené možnosti výskytu přední varianty 'o; vyskytuje se totiž pouze v příponech (deklinačních, konjugčních, slovo tvorných), není v základech slov. V příponech však silně působí analogie, a nemá-li změna oporu ve slovních základech, může být touto analogií postupně zrušena. Tak se stalo v případě přehlásky 'o > ě: přehlasované podoby sufixů se analogicky vyrovnaly (podle typu *kupovati* se obnovily nepřehlasované po-

doby – *tancovati*, podle *chlapov* > *chlapův* – *králov*, *králův*, podle tvrdých deklinačních typů *chlapovi* – *dědicovi* atd.). Jak ukazují historické doklady, proběhla změna patrně jen v Čechách, ale ani na tomto území nebyla pravidelná (v jednotlivých památkách se vedle sebe vyskytují podoby přehlasované i nepřehlasované, v některých rukopisech není přehláska zachycena vůbec).

Změna (přehláska) 'u > i

Měla lepší předpoklady než přehláska 'o > ě, neboť přední varianta 'u vzniká po měkkých konsonantech, se hojně vyskytovala jak v deklinačních a konjugčních příponech, tak v slovních základech. Přehláska 'u > i pronikla poměrně rychle do grafiky, takže poskytuje spolehlivou oporu při dataci staro-českých textů.

Do konce 13. stol. stojí na místě předního 'u pravidelně litera *u* (akuz. sg. *dušju*). Také na počátku 14. stol. ještě 'u zůstává, ale grafika *iu*, *yu* (akuz. sg. *dušju*) vede *u* naznačuje, že se jeho výslovnost liší od základní zadní samohlásky *u*. V druhé třetině 14. stol. se už objevují doklady, v nichž je na místě předního 'u grafem *i* nebo *y*, kolem poloviny 14. stol. se tyto případy množí a v poslední třetině 14. stol. již zápisy s *i*, *y* zcela převládají (*dušji*). Je to svědectví o tom, že změna byla provedena. Mění se každé *u* po měkkém konsonantu bez ohledu na hlásku následující.

Změna proběhla v dlouhých i krátkých slabikách, v slovních základech, koncovekách i příponech: *brůcho* > *břicho*, *cuži* > *cizí*, *juři* > *jiří*; dat. sg. *mořiu* > *moři*, *oráču* > *oráči*, *znameňu* > *znamení*; akuz. sg. *dušu* > *duši*; instr. sg. *koštíu* > *koští*, *dušiu* > *duši*; 1. os. sg. *kupuju* > *kupuji*, 3. os. pl. *oni kryju* > *kryji*; *mal učky* > *maičky*... Změna se prováděla – až na některé výjimky izolovaných slov, jako např. *ocún* – důsledně. V prezentačních tvarech typu *kupovati*, jejichž základ končí na měkkou souhlásku, dochází k přehláse také (*kralyge*, tj. *král'ije*, *pracygete*, tj. *prac'ijete*), ale vliv sloves s neměkkým zakončením základu byl tak silný, že se vedle tvarů s přehláskou udržely i tvary nepřehlasované (*bojygete*, tj. *bojijete*). V 15. stol. přehlasované tvary ustupují a nakonec zanikají zcela.

Přehláska proběhla v celých Čechách, pouze v nářečí přechodného pásu českomoravského nebyla provedena v krátkých koncovekách slabikách podobně jako v nářečích moravských (*našu kašu*). Dále na východ přehlásky ubývá, konkrétní případy mívají různý rozsah. Velmi obecně lze konstatovat, že v západní části střmor. nářečí byla většinou provedena (např. *klíč* < *kl'uč*), dále na východ zůstala většinou neprovedena a staré *ú*, *ú* > *o*, *ó* (*klóč* < *kl'uč*). V nár. vmor. a slez. nebyla provedena vůbec; staré *ú*, *ú* tam později splýnulo s *u*, *u*. Ale je třeba mít na mysli, že na výslednou podobu koncovek měla velký vliv morfolo-gická analogie (např. akuz. a instr. sg. typu *pěši* má tvary *s-i* i na vých. Moravě).

Poznámka: Novočeské podoby *pišu*, *pláču*, *kupuju*, *kryju* atd. nejsou svědectvím o neprovedené přehláse. Pronikly do spisovné češtiny teprve ve 20. stol. pod vlivem koncovek *-u*, *-ě* vládnoucí v 1. slovesné třídě (*nesu*, *beru*...) a výhradní ve třídě druhé (*tisknu*, *minu*, *zácnu*).

Hlavní historická depalatalizace

Způsobila ztvrdnutí většíny tehdejších palatalizovaných souhlásek a tím odstranila hlavní znak pračeského a raně staročeského konsonantického systému, totiž protiklad měkkých a neměkkých konsonantů (např. $s \times s'$, $sen \times s'en$ 'tentó', viz Pračeské konsonanty). Depalatalizační proces započal zhruba v polovině 13. stol. a byl ukončen na konci 14. stol. Grafika nám o těchto důležitých změnách mnoho nevypráví, protože měkkost konsonantů se většinou neoznačovala (kromě spojení souhlásk + \acute{e} , např. *šje*, tj. $s' \acute{e}$, a později *še*). Na jejich provedení usuzujeme z pozdější podoby češtiny.

Nejprve byly odstraněny měkké retnice b' , p' , m' , v' , f' (ve zbytcích zůstaly uchovány v severní části východomoravských nářečí; zde se dodnes vyslovuje [*b'ěžet*, v *erít*, *m'esto*] na rozdíl od spisovné češtiny a většíny nářečí, pro něž je typická výslovnost [*bježet*, *vjeřít*, *mňesto*], nářečně též [*mjesto*]). Poté přišly na řadu palatalizované zubnice d' , t' , n' (např. *d'en* > *den*). Před i a \acute{e} byla palatalizovanost zubnic větší než v ostatních případech, a proto v těchto pozicích depalatalizaci nepodlehly, nýbrž se změnilly v palatály t' , d' , \acute{n} : *deři* > *d'et' i*, $n' \acute{i}c$ > $\acute{n}ic$ (n' splyvá s \acute{n} zděděným z praslovanských).

V dalších výkladech většinou palatalizované d' , t' a palatální d' , t' graficky nerozlišujeme.

V době postupného rozkladu protikladu měkkost – neměkkost se pak d' , t' , n' před i a \acute{e} začlenily do konsonantického systému jako samostatná řada palatál t' , d' , \acute{n} . Ve spojení $s e$ se konsonanty d' , t' , n' depalatalizovaly ($n' \acute{e}bud' \acute{e}t' e$ > *nebudate*), pouze ve slez. nářečích se sblížily s palatálami a v některých úsecích se ještě dále vyvíjely (např. v mor. úseku – *ňebud' et' e*, na Ostravsku *ňebudz' ec' e*).

V další fázi se depalatalizovaly sykavky \acute{z} > \acute{z} , \acute{s} > \acute{s} , \acute{c} > \acute{c} , \acute{z} > z , \acute{s} > s , \acute{c} > c (odchytky nacházíme jen ve slez. nářečích) a \acute{r} před \acute{e} ($\acute{r}'\acute{e}ka$, gen. sg. *moř' ě* > *řeka*, *moře*).

Poznámka: Jistým, ovšem poněkud opožděným svědeckým o depalatalizaci sykavek je následné psaní *y* po ztvrdlém c , s , z (*cyzj*, *šja* v bratrském pravopisu).

V průběhu depalatalizačních procesů byly přehláskami \acute{a} > \acute{e} , \acute{o} > \acute{e} , \acute{u} > i odstraněny další pozice, v nichž se měkké hlásky vyskytovaly. Poté zůstaly už jen měkké konsonanty na konci slov, a proto byly – jako jev ojedinělý – rovněž depalatalizovány.

Výsledkem depalatalizace je nová výslovnost: $d'en$ > *den*, $p' \acute{e}t'$ > *plet* (v grafice *pět*), $kost$ > *kost*, dan > *dan*, $bázn$ > *bázn*, *bážen* " . V některých případech byla měkkost na konci slova analogicky obnovena, a to podle pádů, jejichž koncovky i nebo \acute{e} depalatalizaci bránily. Např. *bázn*, později *bázně* podle gen., dat. a lok. *báźni*, *daň* podle gen., dat. a lok. *daňi* atd.

Vývoj $l - l'$. Pouze protiklad měkké l' – tvrdé l zůstal uchován, ale protože byl v tehdejším konsonantickém systému osamocen, začal se postupně ztrácet. Svědectví o tomto procesu podává na počátku 15. stol. Jan Hus, který vytýká Pražanům, že ve výslovnosti nezachovávají rozdíl mezi tvrdým a měkkým l

a mezi i a y (řikají pry *líko*, *tobolka* s l středním (artikulačně blízkým dnešnému) místu *kyko*, *tobolka* s náležitým l tvrdým). V nové výslovnosti spatřuje Jan Hus vliv němčiny. – Uvedená změna probíhala na přelomu 14.–15. stol. a jejím výsledkem nebyla depalatalizace měkkého l , nýbrž l' střední jako výsledek splynutí obou členů dvojice (tj. l tvrdého a měkkého). Dvojí l se zachovalo pouze v nářečích na východní Moravě, ve Slezsku a v okrajových úsecích Čech.

Změna \acute{e} > e (ztráta jotace)

V rámci hlavní historické depalatalizace splyvá krátké \acute{e} s e . (Ve 14. stol. byl i -ový komponent diftongu \acute{e} reflexem někdejší měkkosti předchozího konsonantu.) Změna probíhala především v druhé polovině 14. stol., a jak ukazuje tehdejší grafika, byla rozložena do několika fází. V první polovině 14. stol. bylo \acute{e} zapisováno většinou spěvkami *ie*, *ye* (*cziezta*, *czyelta*, *rsiechz*, *lybulšje*, tj. *česta*, *řěč*, *Libušě*), v druhé polovině už takových případů ubývá a na místě spěvek nacházíme stále častěji grafém e (*czelka*, *rzezcz*, *lybulše*). To je jasný důkaz o ztrátě jotace. Jejím dalším svědeckým je zvrtná analogie vytvářející \acute{e} hyperkorektní (písari píší *ye*, *ie* tam, kde bylo vždy náležité e , protože už nemají povědomí o původní výslovnosti): *našje* místo neutra *naše*, *gyey* místo akuz. sg. mask. *jej* atd.

Změna začínala od měkkých souhlásek. Okolo poloviny 14. století se uskutecnila po palatálách j , \acute{n} (part. nt-ové mask. *raduge* místo předpokládaného *radujě*), pak po d' , t' (o tom vypovídá především pozdější Husova grafika označující měkké souhlásky t' , d' tečkou, např. *tečlo*), v poslední třetině 14. stol. s přesahem do století 15. proběhla po \acute{z} , \acute{s} , \acute{c} (*lybulše*) a nakonec po z , s , c , \acute{r} (*je* místo *šje*).

Pokud se ve staročeských písemnostech uvedená posloupnost neodtráží (např. v Legendě o sv. Kateřině ze 14. stol. jsou uchovány vedle sebe podoby *s e i e*, a to po všech souhláskách včetně n , j , \acute{n} – *jeřti*, *jeřt*), je to svědectví o tom, že jde o opis starší předlohy, která patrně vznikla před započítím změny \acute{e} > e nebo na samém jejím počátku. V takových případech pisář sice opisoval z předlohy náležitě starší podoby, tj. nezasázeně ztrátou jotace (*jeřt*), ale zároveň vnašel do opisu svoje povědomí (*jeřt*; v té době již byla jotace prováděna a pisář neměl oporu ve výslovnosti).

Po retnicích byl vývoj \acute{e} odlišný. V některých staročeských textech sice nacházíme náběhy ke ztrátě jotace také po retnicích (např. ve 14. stol. *šwetloft*, *meliec*, *tobe* místo očekávaného *světlost*, *měsiec*, *tobe*), ale jinak se slabiky *bě*, *pě*, *vě*, *mě*, *řě* rozložily na skupení tří hlásek, tj. [*bje*, *pje*, *vje*, *mje*, *šje*] (srov. dnešní [*bježet*, *plena*, *vienec*, *offerta*]), skupina *mje* se poté změnila artikulační asimilací v *mhe* (kromě Okrajových dialektů), proto je spisovně a nár. [*mňesic*] a pouze nár. [*mjesic*]. První doklady na změnu *mj* > *mň* pocházejí z konce 14. stol. V spisovně češtině připomíná ztrátu jotace po retnicích jen několik slov (např. *veverka*, *kúpel*); v nářečích byl vývoj obdobný, pouze dialektky východočeské představují výjimku, protože v nich tato změna po retnicích proběhla a stala se jejich typickým rysem: *peř*, *bežet*, *meděnej*, *veřit*.

Poznámka: Ztráta jotece zahajuje řadu hláskových změn zavíslých na délce samohlásky. Počínaje touto změnou vyvíjejí se dlouhé samohlásky jinak než krátké (např. na rozdíl od splynutí krátkého *é* s *e* přetváráv dlouhé *é*, v transkripci *ie*, po celé 14. století a později se takto vzniklý diftong *ie* změní v *i*, *znamenie* > *znamení*).

Změna (diftongizace) *ó* > *uo*

Diftongizace je změna jedné hlásky – monoftongu – v dvojhásku – diftong.

Je první staročeskou změnou, která zasahuje pouze samohlásky dlouhé (v případě o krátkého byla zcela ojedinelá, např. *kuofel*, *yakuo*, a nakonec se neprosadila). Je doložena již na počátku 14. století (1313 *Duol*), ale v hojnějším počtu ji nacházíme až na konci téhož století. V 15. století bylo *uo* již v plném rozsahu, tehdejší zápisy s původním *ó* namísto *uo* jsou vysvětlovány konzervativní tradicí. Příklady změny: *dóm* > *duom*, *bóh* > *buoh*, *svój* > *svuoj*, *chlappón* > *chlappuon* atd.

Sporadická grafika přelomu 14.–15. století, jež označuje čárkou převládající (tj. delší) komponent dvojhásky, vypovídá o postupném přehodnocování závažnosti jejích komponentů (zprvu *uo* – *duom*, později *uo* – *zakuplúow*), jež ve své konečné fázi vyústilo v *ú* (v grafice *ú*).

V *uo* se změnilo každé dlouhé *ó* po tvrdých souhláskách, tedy i *ó* sekundárně zdlužené po předložkách a předponách, jako např. v *óci* > *vuoči* (dnes *víci*), *zóstati* > *zuostati* (dnes *zústat*). Nejstarší doklady pocházejí rovněž z počátku 14. století: *k óku*, tj. *k óku*.

Tato změna proběhla do konce 14. století po celém území českého jazyka kromě okrajového nářečí severoopaevského.

Výsledný diftong *uo* představuje jen přechodný stupeň; ještě v průběhu 15. století se monoftongizuje, tj. mění v jednoduchou hlásku *ú*, zapisovanou jako *ú*. Tomuto pokračování bude věnována pozornost v rámci popisu pozdějších změn.

Vývoj konsonantu v

Staročeské v bylo hláskou bilabiální (obouretnou), vyslovovalo se za pomoci obou rtů a bylo artikulačně blízké *u*. Znělo tedy jinak než dnes, kdy je v retrozubné. (Pro označení bilabiální výslovnosti v se dnes užívá fonetického symbolu [w].) Obouretná výslovnost je bezpečně doložena staročeskou grafikou a nářečními doklady:

1. Hlasky v i u se ve staré češtině píše stejným způsobem (*Pauei*, *slunceze*, *velmi*, *všyřlaw*, tj. *ušlyřav*, *řynowe*, *wczini*, tj. *učini*). K označení v se někdy užívá spřežek, např. *wu*, *uu* (*wue*, tj. *svě*, *tuuych*, tj. *tých*), nebo naopak grafem w označuje celou slabiku *wu* (*zwk*, tj. *zvuk*).

2. O bilabiální výslovnosti v svědčí dále fakt, že se předložka v mění před ret-nicemi v samohlásku u (v *Prazež* > *u Prazež*, podrobněji viz Disimilační změny).

3. Dalšími důkazy jsou záměny retnic *javor* > *jabor* a 4. pozůstatky bilabiální výslovnosti v na konci slabik ve východoečeských dialektech (*kreu*, *prajada*) a některé další nář. jevy.

V konsonantickém systému 14. století byla hlavním protikladem znělost × neznělost; v praxi to znamenalo, že většina znělých souhlásek měla k sobě neznělý protějšek, s nímž se podle potřeby střídala při asimilaci znělosti nebo neutralizaci znělostního protikladu (*nehty* > *nechy*, *dub* > *dup*). Bilabiální konsonant v byl v takových případech nahrazován přejátou retozubnou hláskou *f*, která mu byla artikulačně nejbliže (*krej*). Aby byl znělostní pár v – *f* dokonale (aby se hlásky od sebe lišily pouze znělostí), změnilo se bilabiální v v retozubné a tato jeho výslovnost se zachovala dodnes. Změna se v grafice neodrazilá, obecně se předpokládá, že k ní došlo po 14. století. Pozůstatky bilabiální výslovnosti nacházíme v dialektech, a to především ve východních Čechách. Viz též Přejetí konsonantu *f*.

Hlásky v proudu řeči

Protetické hlásky (v, h)

Protetické hlásky jsou hlásky, které se předouvají na počátek slova začínajícího samohláskou (např. v- ve slově *vořno*). Řadu takových případů zdědila čeština z praslovanskiny (např. protetické *j* ve slově *jest*, srov. psl. *j-es-ťb* a lat. *es-ť*), ale ve staročeském období se některé protetické hlásky začaly uplatňovat nově. První doklady protetického v pocházejí z 1. poloviny 14. stol. (*wowczie*, tj. *wowč*, *won*), v dalším století těchto dokladů přibývá a do 16. stol. se protetické v rozšířilo po celých Čechách a na západní polovině Moravy. V češtině 16.–18. stol. je nacházíme i v textech psaných: ojedinele ve stylu vyšším (nejčastěji ve slovech z běžného denního života – *worat*, *wowce*), hojněji v nižším. Nová čeština je do spisovného jazyka nepřijala.

Protetické *h* má nejstarší doklady rovněž ze 14. stol., ale na rozdíl od hlásky v neproniklo do spisovného jazyka. Objevovalo se před samohláskami *i*, *e*, *o*, *u* (*czelí hi chwala*, tj. *čest i chwála*, *hohen*, tj. *ohěň*, *holomucz*), ojedinele před souhláskami *r*, *ř* (*hroby* tj. *rohby*). V jednotlivých slovech se dodnes nachází v různých dialektech, pravidelněji se vyskytuje v nářečích jihozápadoečeských a na střední Moravě.

Asimilace (spodobá) znělosti

V souhláskových skupinách se často setkávají párové souhlásky znělé a neznělé. V dnešní výslovnosti se tyto co do znělosti rozdílné hlásky navzájem přizpůsobují, a to tak, že se celá skupina vysloví buď zněle (*sbrtat* jako [zbrtat]), nebo nezněle (*háčka* jako [háčka]). Toto vyrovnávání znělosti párových konso-

nantů sousedících v jednom slově nebo vyskytujících se na rozhraní dvou slov (*k domu* [g domu]) se nazývá asimilace neboli spodobá znělosti. Je-li pro výsledné znění skupiny rozhodující poslední konsonant, jde o asimilaci regresivní (zpětnou – *shoda* [zhoda]), řídí-li se znělost skupiny konsonantem prvním, vzniká asimilace progresivní (postupná – *shoda* [schoda]). Pro češtinu je typická asimilace regresivní, progresivní se realizuje pouze před *ř*, *h*, *v*, tedy před hláskami, které nebyly v pračeštině a které vznikly až v období staročeském (v sice existovalo i *drive*, ale bylo bilabiální, ne rezozubné jako dnes). Rozdílná výslovnost skupiny *sh* patřila ještě na počátku 20. století k základním dělitkům mezi českými a moravskými dialeky (pro Čechy byla typická výslovnost [schoda], pro Moravu [zhoda]). Hláška *ř* podléhá progresivní asimilaci na celém území českého jazyka, srov. výslovnost slov *dři* (s *ř* znělým) a *tři* (s *ř* neznelým). Konsonant *v* se asimiluje ve skupinách *tv*, *kv* (*tvůj*, *kvočna* [třuj, kfočna]), ale jen v některých dialektech (místy v již. Čechách, hojněji v střmor., vmor. a slez. nářečích).

Jak naznačuje starobylá grafika, byla ve staré češtině situace jiná. Protože se tehdy psalo podle výslovnosti (písari zachycovali to, „co slyšeli“), jsou zápis, v nichž se objevují znělé i neznelé konsonanty vedle sebe (např. *šbozie, jde*), hodnověrným svědectvím o tom, že je asimilace znělosti změnou pozdější. Její nejstarší doklady pocházejí z doby okolo roku 1300 a týkají se především souhlásky *k*: *gáys, gdes* vyslovováno jako [gádyž, gadež], ostatní případy jsou v té době ojedinelé (*iemužo* [iemužo] < [iemužo]), ale v průběhu 14. a na počátku 15. století jich výrazně přibývá (*nalehti* vyslovováno jako [nalesti], *zbozye* [zbožie] < [sbožie]). Už v první polovině 14. století je doložena postupná asimilace u *ř* (základní, znělé *ř* se zapisuje jako *rz* – *brziucho* a asimilované, neznelé *ř* jako *r* – *striebro*), ale tyto zápisy jsou ve 14. století spíše ojedinelé. Nelze přesně zjistit, kdy asimilace dosáhla svého konečného rozsahu, protože v grafice se tato změna (jistě pod vlivem tradice a principu etymologie, který vyžadoval uchovat původní strukturu slova) nikdy neprosadila. Do textů proniká spíše bezděčně, a to v průběhu celého vývoje češtiny. Ve spisovné češtině ji máme doloženu jen v nečetných slovech etymologicky nepřehlédnutých, v nichž změna podoby slovního základu nebo formantu už nevedla (*džbán* < *čbán*, *zboží* < *sbožie*, *zde* < *sde*, *tchor* < *dchor*).

Poznámka: Předpona *od-* (a předložka *od*) nevznikla z původního *ot-*, *ot* asimilaci, protože se *ot* měnilo v *od* i před souhláskami neznělými (srov. *odpusiti* < *otpusiti*). Změnu vykládáme analogií, a to podle předložek a stejně znějících slovesných předpon (prefixů) *nad*, *před*, které měly na konci znělé *d* od původu.

Etymologie: je nauka o původu slova, o jeho původním významu a o vzájemné přibuznosti slov.

Neutralizace znělostních protikladů

Jde o změnu párové znělé souhlásky v příslušnou párovou neznělou, a to na konci slova: např. zápisy *přstruch*, gen.sg. *krych* naznačující výslovnost

[přstruch, křich] < [pstruh, křih]. Změna je doložena o něco později než asimilace znělosti uvnitř slov a častěji ji nacházíme až v písemných památkách okolo roku 1400. Do grafiky nakonec nepronikla, protože od sebe oddělovala pádové formy [přstruch x pstruha] nebo různé varianty jednotivých slov [pot x podel]. Neutralizace znělostního protikladu je dnes běžná v mluvené podobě spisovné češtiny i ve většině dialektů, původní výslovnost (tj. [duh]) zůstala uchována jen místy v nářečích ve východních Čechách a na přilehlé severozápadní Moravě, dříve též na jižním okraji Čech.

Disimilační změny

Disimilace je opakem asimilace; jde o rozlišení, jež spočívá ve změně jedné ze dvou stejných nebo artikulačně blízkých hlásek.

1. Disimilace ve skupení sykavek a polosykavek:

Nejdůležitější z nich je změna *šč* > *šř*. Začíná ve 14. století, v následujícím století se postupně prosazuje a v 16. století je již pravidlem. Změna proběhla pouze v Čechách, nezásáhla Moravu ani přechodný pás českomoravský. Jde tedy o změnu typickou pro Čechy a pro spisovnou češtinu.

Např. *ješče* > *ješř*; v písemnostech 14. a 15. století se většinou vyskytují podoby obě (*lentye*, tj. *štěněl* // *lezenci*, tj. *ščeneci*, *olczyepem* // *olbyepem*, tj. *oščepem*, *oščepem* atd.).

žě > *žř*: *nebožčik* > *nebožřik* (*nebozcyk*); ve 14. století je změna ojedinelá, později se šíří zároveň se změnou *šč* > *šř*;

ždž > *ždř*: *Ždžár* > *Ždžár*;

čř > *čř* (nom.pl. *němččřti* > *němčřti*).

Změny započaly ve 14. století, ale důsledněji se prováděly až ve století patnáctém.

Podobnou povahu má starší změna *čř* > *tř* (jde o disimilační zánik sykavkové části konsonantu *č* před sykavým *ř*): *čřev* > *třev* 'sítěvic'. Ve 14. století je už pravidlem *tř*, později se místy k této souhláskové skupině přisouvá *s-*: např. *střešně*, spis. *střep* (původně *čřšně*, *čřep* atd.).

2. Některé další disimilační změny:

kt > *cht* (*Benedikt* > *Benedicht*).

v > u: V době oboustranné výslovnosti *v*, tj. do konce 14. stol., docházelo k disimilaci *v* > *u*, jestliže po něm následovala další oboustranná hlásková *Prázě* > *u Prázě*. Tyto podoby pak dlouho přežívaly a některé z nich se udržely až do nové češtiny (v *prostrěd* > *u prostrěd* > *uprostrěd*). Vzhledem k tehdejšímu nejednoznačnému zápisu hlásek *v*, *u* (obě využívaly liter *v*, *w*, *u*), nemůže grafika 14. století o této změně spolehlivě vypovídat.

Další hláskové změny v proudu řeči

Vedle asimilace, disimilace a proteze dochází v proudu řeči k dalším, a to většinou nepravidelným změnám. K nejdůležitějším patří:

1. Tzv. staročeské stahování neboli zjednodušování jistých hláskových skupin. Jeho podstatou je

- splývání dvou sousedních samohlásek v jednu dlouhou, řídčeji v krátkou, b) zjednodušování skupení vokál + h + vokál, při němž nejprve zanikne h a poté splývnu obě samohlásky v jednu dlouhou. Kvalitu výsledného vokálu můžeme ovlivňovat jak samohláskami první, tak druhá.

První svědectví o provedené změně poskytují bohemika 13. stol. (osobní jména *Nóstup* < *Neostup*, *Búslav*, *Bóslav* (Buzlaus, bořlav) < *Bouslav* < *Bohuslav*, ve 14. stol. dokladů přibývá (*nanyech*, tj. *nanech* < *na oněch*, *nabye strany*, tj. *nabě straně* < *na obě straně*, *nudatny*, tj. *nudatny* < *neudatny*). Zjednodušená výslovnost dvou sousedních vokálů byla patrně ve staré češtině běžná, později ustupovala a do nové češtiny se uchovávala v ojedinelých vlastních jménech (*Jáchym* < *Joachym*) a některých nespisovných výrazech (*přísám bůh* < *přisáchám*...).

2. Hiátové hlásky, tj. hlásky vkládané mezi dvě samohlásky uvnitř cizích slov: Nejčastěji to bylo *h* nebo *j*. Setkáváme se s nimi od počátku doby historické (*Yřahel*, tj. *Izra-h-el*, *k marigi*, tj. *k Mari-j-i*), jsou běžné i v nové češtině (*řalka* vyslovována jako [*řjřalka*]).

3. Zánik samohlásek na konci nebo uvnitř slova byl ve staré češtině častý. Některé případy nepřežily starou češtinu (2., 3. os. sg. imperfekt *bies*, tj. *bieš* < *bieše*, *toh* < *toho*), jiné se dochovaly dodnes (*tamo* > *tam*). Zanikla-li samohláska po *j*- na počátku slova, vznikly pobočné slabiky a ty se dále vyvíjely spolu ostatními pobočnými slabikami (*jeho* > *jho* > *ho*, *jemu* > *jmu* > *mu*, viz Vývoj pobočných slabik).

4. Zánik a splývání souhlásek v nesnadno vyslovitelných souhláskových skupinách: např. gen. sg. *čsti* > *cti*, *čšo* > *co*, *čěšský* > *český*, *mmožstvíe* > *mnostvíe* atd. K změně docházelo i na rozhraní dvou slov (*šwyeta*, *šnyde* < *s světa snide*, „zeměl“).

Druhá historická depalatalizace

Má mnohem menší význam než historická depalatalizace předchozí. Jde pouze o ztvrdnutí měkkého *ř* ve skupině *šť* v postavení před konsonantem: *šťk* > *šk* (*šťkáti* > *škáti*), *šťv* > *šv* (*šťváti* > *šváti*), *šťs* > *šs* (*hradištský* > *hradištský*), *šťc* > *šc* (*pištsce* > *pištsce*) atd. Protože *šť* vzniklo v těchto souhláskových skupinách vždy ze *šč*, mohla depalatalizace začít až po provedení disimilace *šč* > *šť*, tedy pravděpodobně až v 15. století. Změna se v grafice neodráží.

Změna (diftongizace) *y* > *ej*

Od konce 14. století nacházíme na místě starého *y* dvojhlásku *ej* (v grafice *ey*, *ay*). K nejstarším dokladům patří *harola vrzednykovej*, *Swatay* (pomněme-li ne zcela spolehlivé doklady toponym z konce 12. a ze 13. století, např. *Teinzš*, tj. Týnec). V 15., 16. a 17. století sice diftongizovaných podob přibývá, ale zápisy s *y* si udržují dominantní postavení. Tato skutečnost však nic nevyplývá o postupu této změny v mluveném jazyce, mluvený jazyk se zde patrně vzdaloval od normy jazyka psaného. Lze předpokládat, že v 15. století byla změna *y* > *ej* provedena v mluvené řeči Čech a velké části Moravy. Svědčí o tom nářečí česká v užším smyslu, která mají *ej* (*bejk*, *dobrej*), a středomoravská, v nichž se toto *ej* změnilo v *é* (*bék*, *dobré*). Zápisy dvojhásky *ej* v podobě *ey*, *ay* patrně zachycují *ej*, mezistupeň diftongizace, jehož první komponent tvořila neurčitá hlásková s otevřenou výslovností blížící se *a* i *e* (označujeme ji jako *ö*) + *j*. Tento mezistupeň zapisovali někteří písaři jako *aj*, jiní jako *ej*. Skutečnost, že změna proniká do písma tak nesusoustavně, je třeba přičíst všeobecné konzervativnosti grafiky. Možná, že se tehdy i grafem *y* (psaný tehdy jako *y*) považoval za symbol pro nově vzniklý diftong. V 16. století pak už zcela určitě převládla výslovnost *ej*. O tom svědčí mimo jiné i změna *aj* > *ej*, o níž pojednáme později.

Diftongizace se rozšířila v celých Čechách, na západní a střední Moravě. Jen archaické východomoravské a slezské dialekty jí zasaženy nebyly. Tato změně podleho nejen každé staré *y*, ale i nepůvodní *y* po sykavkách, které vzniklo hlavní historickou depalatalizací. Tak vznikly české nářeční podoby *cejtit*, *sejito*, *vozejk* a změnou diftongu *ej* pak středomoravské *čétit*, *seto*, *vozek*. Do spisovného jazyka diftongizace nakonec nepronikla, nacházíme ji však nesusoustavně v různých textech během celého vývoje češtiny.

Změna (diftongizace) *ü* > *ou*

Je paralelní se změnou *y* > *ej*. Spolehlivé doklady o jejím provedení pocházejí až z 80. let 14. stol.

Ojediné starší záznamy v cizojazyčném kontextu, v nichž je na místě starého *ü* zapsáno *au*, např. 1337 in *Zakauti*, jsou považovány za nejisté; v našem příkladě šlo patrně o německou výslovnost českého misního jména.

Nově vzniklý diftong byl zprvu zapisován jako *au* (*nađ hlawanu*) a tento způsob zápisu v dalších stoletích zcela převládá; méně časté byly zápisy *av*, *aw* (*z av/hve*, *budawel*), užívané od počátku 15. stol., ojedinelé bylo *ow* (7. p. sg. *hrczav/zlkow*, tj. *hrcišskou*), které se objevilo až v 1. třetině 15. století. Zápis *au* však už zcela převládá, i když se stále ještě hojně vyskytuje i *ü*, a přetrvává až do roku 1849, kdy bylo zavedeno psaní *ou*.

Nejednotnost při zápisu nového diftongu (*au*, *av*, *aw*, *ow*) je s největší pravděpodobností důsledkem jeho původní výslovnosti. Grafémy *a*, *o* (v *au*, *ow* atd.)

patrně neoznačovaly příslušné samohláskové komponenty, nýbrž nějaký přechodný vokál, výslovnostně blízký *a* i *o* (při výkladu její označujeme symbolem *ǝ* a diftong pak zapisujeme jako *ǝu*). V 15. stol. se přední komponent diftongu (*ǝ*) změnil v *o* a s ním i výslovnost dvojhlásky v [ou].

Příklady změny: *kúpi* > *koupi*, *luka* > *louka*, *nesú* > *nesou*, *rybú* > *rybou*, *pijú* > *pijou*.

Dlouhé *ú* se diftongizovalo po tvrdých a částečně i po původních měkkých souhláskách (po měkkých se naskytovala příležitost k diftongizaci v těch nářečích, v nichž neproběhla přehláská *‘u* > *i*, srov. střmor. *plóca* < *plouca* < *pl‘úca*). Změna *ú* > *ou* se šířila hlavně v 15. století, její dnešní územní rozsah je ze století 16. Změna zasáhla celé Čechy (nediftongizované *ú* se ve zbytcích uchovalo v okrajových jihočeských nářečích na Douhlebsku), na Moravě proběhla v nářečích středomoravských (v nich se *ou* dále měnilo v *ó*, např. *móka*) a zčásti v přechodném pásu mezi střmor. a vmor. dialekty, v tzv. nářečích kelečských a dolských (diftongizovalo se každé dlouhé *ú*, bez ohledu na jeho původ, srov. *vouz* < *vúoz* < *vóz*). V archaických nářečích vmor. a slez. k diftongizaci *ú* > *ou* nedošlo; v prvních zůstalo staré *ú* (*múka*), v druhých se toto *ú* v 16. stol. zkrátilo (*múka*).

Na počátku slova je v současné spisovně češtině pravidlem nediftongizované *ú*. Tento dnešní stav je výsledkem častého kolísání kvantity *ú/ü* v této pozici (*údolí/udolí*, *úterý/úterý*, *ústa/usta*). Žily tedy většinou vedle sebe dublety *s u-/ou-* (*urád*, *ourád*), přičemž podoby nediftongizované byly už od humanistického období hodnoceny v literárním jazyce jako stylově vyšší. V době národního obrození byly uzákoněny jako spisovné podoby nediftongizované, ale s délkou (*úřad*).

Změna y > i

Probíhala v českých nářečích, a to patrně v 15. století. Ve spisovném jazyce, kde se uchovávalo nediftongizované *y*, zasáhla tato změna také slabiky dlouhé. V grafice se změna neprojevila, původní samohlásky *y, ý* si ponechaly své označení (*ý, ý*) až dodnes.

O splynutí *y, ý* s *i, í* svědčí jen psaní původního *y* jako *ie, ye, ýe* (např. *nazyewaty*), jež jinak označují dvojhlásku *ie*, která se ve stejné době monoftongizovala v *i* (nikoli *ý*). Jde tedy o tzv. zvrtnou pisárskou analogii.

Uvedenou změnou byl v Čechách (kromě některých okrajových nářečí, např. douhlebského) a ve spisovném jazyce odstraněn starý protiklad *y – í*; obě samohlásky splynuly ve výslovnosti v jedno *i* (ve spis. češtině též *i, ý* > *í*). V nářečích na Moravě a ve Slezsku se *i* a *y* nevyvíjely na celém území jednotně. Ve střmor. nářečích se původní *y* změnilo v *e*, příp. široké *é* (*ryby* > *rebe*), nebo splynuly v jedno *i* (*bil* < *byl*, *bid*). V části vmor. nářečí a ve slez. dialektech zůstal rozdíl *i × y* uchován dodnes (ve vmor. nář. též *y × í – ryba, starý*).

Změna (monoftongizace) ie > í

Je změna dvojhlásky v jednu hlásku (monoftong).

První spolehlivé doklady monoftongizace *ie* > *í* se objevují na začátku 15. století, např. *myšje zenu*, tj. 3.os.sg. imperf. *míše* (< *jmíše*), *frzyda chleba*. V starších případech, kdy je namísto *ie* grafém *i* nebo *y*, např. *mezi dwycami TŮL*, *neprziteljkeho ŽALTWITTB*, jde spíše o nedokonalé zachycení dlouhého *ě*, z něhož se dvojhláská *ie* vyvinula. V památkách 15. století stále ještě převládá *ie, ye* a teprve v 16. století se prosazuje *í*, zapisované jako *ij* (vlastně zdvojené *ij*) nebo *i*. V mluveném jazyce byla změna ukončena dříve, a to patrně před koncem 15. století. Nepřímo o tom svědčí četné zvrtné analogie (16. stol. *pielmo*, *syn bozye*). Jak ukazuje starší grafika *iee, ye, yé* (*muzye*, tj. *mužie*, *myéjka*, tj. *místa*) a mladší *ije* (*ij* = *í*), *ie, ye, yie* (*newjiem*, *míeljo*, *nezmyiel*) atp., měla v diftongu převahu původně složka *e-ová*, později převládla složka *i-ová* a nakonec došlo k monoftongizaci. Změna zasáhla každé dlouhé *ie*: *vierra* > *víra*, *biely* > *blý*, *zajiec* > *zajíč*, *vzieti* > *vzíti*, *trpiace* > *trpíce*, *znamenie* > *znamení*, *oni kričie* > *kriči*...

Změna proběhla na celém území českého jazyka a rozšířila se až na jhozápadní Slovensko. Dvojhlásku *ie* mají pouze nářečí kopaničářská, ale ta vznikla pozdější stredoslovenskou kolonizací.

Změna (monoftongizace) uo > ú (v grafice ů)

Je paralelní s monoftongizací *ie* > *í*. První doklady pocházejí ze 14. století (*buh*, *pügdete*), ale ve větší míře je změna doložena také až ve století 15. V psaném jazyce se prosazuje pomalu (ještě v 16. století se běžně píše diftong *uo*) a opožďuje se tak za jazykem mluveným, v němž je provedena patrně již na konci 15. století. O tom nám podávají přesvědčivý důkaz četné zvrtné analogie typu *sluol* (místo *slul*) a především první česká gramatika z r. 1533, v níž se o existenci diftongu pochybjuje (“podle takového psaní v mluvení muselo by býti divné oust křivení”) a doporučuje se psát *ú*.

Poznámka: Grafém *ú* původně označoval *uo* (oba komponenty dvojhlásky mohly být psány i nad sebou *-ú*) a teprve v bratrském pravopise se ustálil jako označení dlouhého *ú* vzniklého z *uo* < *ó*. V této funkci (a v žádné jiné) se *ú* v češtině užívá dodnes.

Změna měla obdobný průběh jako monoftongizace *ie* > *í*. V diftongu původně převažovala složka *o-ová*, srov. zápis *duóm*, později *u-ová* (*zástupúow*, *búh*), až nakonec převládlo *ú*. Změna postihla každé dlouhé *uo* < *ó*: *buch* > *búh*, *chlapiuom* > *chlapiúm*, *muoj* > *múj*, *vuoie* > *vúie*, *muože* > *múže*, *v uokol* > *vúkol*.

Změna zasáhla všechna česká nářečí a pronikla až na jihozápadní Slovensko. Kopaničářské *uo*, *vó*, příp. zpěmné monoftongizované *ó* je důsledkem stredoslovenské kolonizace.

Změna (úžení) é > í

Nejstarší ojediněle doklady pocházejí ze 14. století (akuz. sg. *slybi twy*, pokud nejde o zachycení zavřené výslovnosti *é*, jež se blíží *í*), v 15. století jich přibývá jen nepatrně a teprve v písemných památkách 16. století je úžení *é > í* hojnější (*Matky Boží Sněžný*). Do spisovného jazyka pronikala změna velmi pomalu a v míře značně omezené, nejpozději se uskutečnila v slabice *lé* (*zelé > zeli, oni chvále > chválí, asi v 18. století*). Po delším kolísání mezi tvary zúženými a neuzúženými se ve spisovném jazyce ustálily zúžené podoby s *í* po měkkých souhláskách (*čelko > čílko, řeci > říci*), po neměkkých a po *l* nebyval výsledek jednotný. Nejčastěji zůstaly podoby neuzúžené (*něst, stěblo, délka, dobrého*), méně často jsou možné podoby obě (*kamének – kaminěk, světelko – svěťlko*), jindy jen podoby zúžené (*obhyně*).

Změna proběhla v nářečích v Čechách, na Moravě v dialektech střimor-, kelečských a dolských (čes. nár. *mlíko, dobrého, píct*), neprovedla se v archaických dialektech vmor- a slez. (s výjimkou okrajových úseků na Ostravsku) (vmor. *mléko, dobrého, řéct*).

Změna aj > ej

První doklady pocházejí až ze století 16., v 17. století převažují. Změně podléhá jen *aj* téžeslabičně, tzn. jen takové skupení *aj*, které se vyskytuje v téže slabice (*vaj-ce > vej-ce* × *va-jec*; v gen. pl. nejsou hlásky *a + j* součástí téže slabiky, proto ke změně nedochází). Změna *aj > ej* souvisela s diftongizací *y > ōj > ej*. Téžeslabičně *aj* bylo ve výslovnosti blízké mezistupni *ōj* (o tom svědčí např. zápisy jako *Swatay*, tj. vlastně *swatōj*), proto se s ním ztotožnilo a dále se vyvíjelo jako původní *y* (a to i v nářečí, srov. střimor. *dobré < dobrej < dobrý* a střimor. *kré < krej < kraj*).

Změna se prováděla důsledně a rozšířila se téměř po celém území českého jazyka kromě archaických vmor- dialektů a nářečí slezských. Např.: předpona *naj- > nej-*, imperativy typu *daj > dej, dělaj > dělej* × *oni dají, dělají, kraj > krej* × gen. sg. *kraje, tajný > tejněj*. Protože často narušovala původní základ slova a oddělovala od sebe jeho různé tvary nebo odvozeniny, byla v mnohých těchto případech později anulována (podle *tajiti* byla obnovena podoba *tajný*, podle gen. *kraje* nom. *kraj aj* ap.). O jejím někdejší důsledném provádění svědčí doklady ze 16.–17. stol., o dalších změnách nového *ej* zase doklady nářeční: starší čes. *kej se – ně. kaj se, hejněj*, střimor. *héné, název lesíku Hék* (původně *Hájek*, nom. sg. dotvořen podle nepřímých pádů, v nichž uvedena změna proběhla; do *Héku* atd. < do *Hejku* < do *Hájku*).

Nářeční diferenciace

Za hlavní dělitelko českých nářečí jsou už tradičně považovány výsledky stř. změn *y > ej* a *ú > ou* (15. stol.). Na jejich základě se vymezují čtyři skupiny dialektů. V jejich rámci docházelo od 16. století k specifickým nářečním změnám, které rozdělily uvedené nářeční celky na množství menších úseků. Tato výrazná nářeční diferenciace vrcholí v 17.–19. století.

1. Pro česká nářečí v užším smyslu jsou charakteristické výsledky *ej, ou* (*slavnej soud*).

2. V nářečích středomoravských (dř. nazývaných *hanáckých*) se tyto diftongy monoftongizovaly: *ej > é, ou > ó* (*slavné sód*). První doklady pocházejí z 15. století (1483 *Suché Čert*), častější jsou ve století 16. (1527–1534 *Tomáš Můčkovéj*, z *Tróbska*, z *Troubska*, *Pavel Bohatě*). Dnešní rozsah monoftongizací *ej > é, ou > ó* pochází ze začátku století 17. Dále se v těchto nářečích změnilo *y > e*, na části území v tzv. široké *é* (*ryba > reba*, popř. *réba*), a paralelně s ním *ú > o*, na části území v tzv. široké *ó* (*buchta > bochta*, popř. *bóchta*). Spolehlivé doklady obou změn pocházejí rovněž z 16. stol.: 1527–1534 *Šimek, hajného sen*, „syn“, *bel zvolen*, „byl“, dat. sg. *k podsedko*.

3. Východomoravské (dř. *moravskoslovenské*) dialekty se na základě provedení či neprovedení uvedených diftongizací rozdělují na jejich okrajovou část, tzv. dialekty *kelečské a dolské*, do nichž změna *y, ú* (a také *í, ú* jiného původu) > *ej, ou* zčásti pronikla – *slavnej soud, třejška, tříška*, *vouz*, „vůz“, a vlastní jádro, archaická východomoravská nářečí, v nichž zůstalo staré *y, ú* uchováno (*slavný súd* a samozřejmě též *tříška, vůz*).

4. Nářečí *slezskomoravská/ slezská* nebo *lašská* uchovávala staré *y, ú* stejně jako archaické dialekty vmor-, ale odlišila se od nich řadou dalších změn, z nichž nejdůležitější bylo zkrácení dlouhých samohlásek v 17. stol. (*slavny súd*).

V důsledku oslabení vlivu spisovného jazyka v pobělohorském období proniká do psaného jazyka velké množství dialektismů. Na jejich základě lze určit místní provenienci písemností. Zevrubně poučení o dialektologické problematice poskytují jednak práce dialektologické, jednak historické gramatiky. Jejich výčet je uveden v seznamu literatury.

Tvarosloví (morfologie)

Traditně tak bývá nazývána nauka o slovních družicích, o tvarech slov a jejich gramatických významech. Podstatná jména (substantiva), přídavná jména (adjektiva), zájmena (pronomina) a číslovky (numeralia) mohou svými tvary vyjadřovat gramatické významy rod, číslo a pád, určité tvary slovesné (verba finita) zase vyjadřují gramatické významy osobu, číslo, čas, způsob, rod a vid. – Ostatní druhy slov, příslovce (adverbia), předložky (prepozice), spojky (konjunkce), částice (partikule) a citoslovce (interjekce), se neskládají ani nečasují; jsou to tzv. slova neohybna.

Sklonování (deklinace)

Sklonováním vyjadřujeme rod, číslo a pád příslušných ohebných slov.

Pád

Po celou dobu své existence má čeština 7 pádů.

Číslo

Bylo v pračeštině i ve staré češtině troji: jednotné (singular), dvojné (duál), množné (plural). Duálové formy se uplatňovaly tam, kde se jednalo o dva předměty či jevy, především o pár (např. párové tělesné orgány), ale i o dvojice náhodné. Duálové tvary nacházíme u substantiv, adjektiv, zájmen, číslovek *dvě, obě* a při vyjadřování shody přísudku s podmětem v podobě dvojice většinou i u sloves. Do konce 15. stol. byl duál poměrně běžný, ale v 16. stol. jej už jazykoví teoretikové odmítají.

V historické době měl duál jen tři deklinační tvary: jeden pro nominativ, akuzativ a vokativ, druhý pro genitiv a lokál, třetí pro dativ a instrumentál.

Do nové češtiny se z duálu uchovávaly jen nepatrné zbytky (párové části těla, např. *oči, uši, ruce, číslovky oba, obě, dva, dvě, dvě stě*).

Rod

Původně nerozhodoval o typu sklonování rod, nýbrž zakončení kmene, tzv. téma (kmenotvorná hláska/kmenotvorná přípona). Tématem mohla být sa-mohláska nebo souhláska, popř. kombinace dvou hlásek. V praslovanské době byly důležité následující deklinace/deklinační typy jmen (nazývají se podle svých kmenotvorných hlásek): o-kmeny, u-kmeny, a-kmeny, i-kmeny, ů-kmeny, větší či menší skupinky jmen tvořily n-kmeny, nt-kmeny, r-kmeny, s-kmeny, t-kmeny. Ale na konci praslovanského období byl již kmenový princip na ústupu. V důsledku hláskových změn ztratily kmenotvorné přípony svou původní podobu (nebo zanikly) a tím i schopnost manifestovat příslušnost k jistému deklinačnímu typu: např. v dat. pl. *ženám* je -á- zdlouzžená kmenotvorná přípona.

a-m koncovka, ale ve vok. sg. *ženo* je původní kmenotvorná přípona skryta v koncovce -o (po změně $a > o$).

V této situaci se začal prosazovat gramatický rod, gramatická kategorie do té doby pro morfologii nevyznamaná, a tento vývoj vedl k postupně přestavbě jmenné deklinace na principu rodovém. Protože v období staré češtiny ještě nebyl tento proces ukončen, je třeba brát ohled jak na rozdělení deklinačních typů podle rodů, tak podle starobylých kmenů. V důsledku dvojího kritéria bylo ve staré češtině velké množství deklinačních typů.

Již na počátku doby historické začínají uvnitř deklinace muž. rodu krystalizovat dvě kategorie: a) jména životná a b) jména neživotná. Prvním krokem tohoto procesu bylo vytvoření nového tvaru akuz. sg. pro jména životná, protože původní pračeský akuz. sg., který měl po hláskových změnách stejnou podobu jako nom.sg., jím přestal vyhovovat (např. nom. i ak. sg. *otec, chlap*). Původní tvar tedy zůstal jen u jmen neživotných a u jmen životných se ve funkci akuz. sg. začal užívat jejich gen. sg. (tzv. genitiv-akuzativ): nom.sg. *chlap, hrad* × akuz. sg. *chlapa, hrad*. Odstraněním homonymie těchto pádových forem mohla životná jména opět vyjadřovat důležitou pádovou opozici nom.sg. subjekt × akuz. sg. objekt děje. Tak se původní nejednoznačná tvrzení typu „*otec bije bratra*“ změnila v jednoznačná „*otec bije bratra*“. V případě neživotných jmen tato homonymie nevalí, protože neživotná jména mohou být v takových větách jen objektem (proto zůstaly oba tvary stejné): *otec vidí hrad*. (V průběhu 15. a 16. století se genitiv-akuzativ rozšířil i ke zvířecím jménům muž. rodu.) Od 14. stol. přibíralo sklonování životných jmen specifické koncovky i v jiných pádech a v 17. století byl tento vývoj završen, když se u jmen neživotných do-tvořil tzv. akuzativ-nominativ, tj. analogické převzetí akuz. pl. do funkce nom. pl. jmen neživotných. Původní podoby nom. pl. *potoci, hájové* byly nahrazeny akuz. pl. *potoky, háje*, takže se vytvořila následující opozice nom. – akuz. pl.: *chlapi – chlapy, vlci – vlky × hrady – hrady*.

Kořen slova – část slova, která je nositelem jeho základního významu (společná všem slovům etymologicky příbuzným, např. *užít, učitel, učitelství*...). Kmen slova – kořen + kmenotvorná přípona, téma (např. *uč-i-ťel, kump-ova-ti*).

Homonymie – stejné znění slov, přípon nebo koncovek původně různého významu. Homonymum – slovo znějící stejně jako slovo jiného významu (*kolář* – stopa vyhloubená kolem vozu, *kolář* – zářezání pro hromadné ubytování a někdy též stravování vysokoškolských studentů). Homograf – slovo shodné s jiným slovem pouze graficky (*panický* [-ny-] < *panika* × *panický* [-ň] < *panie*).

Druhy deklinace

V pračeštině a staré češtině byla deklinace trojí.

1. Deklinace jmenná. Podle této deklinace se skladovala substantiva, jmenné tvary adjektiv (např. *chud, chuda, chudo, bratrův, matčin*), některé druhy číslovek (základní číslovky od *tři-deset, sto, tis úc, čtvrt, pater*...) a ve zbytcích (většinou jen nom., event. akuz.) participia nt-ová, s-ová, l-ová, n-ová, t-ová.

2. **Deklinace zájmenná** se uplatňuje u zájmen (osobních, některých posesivních, ukazovacích, tázacích atd.) a u některých číslovek (*jedem*).

3. **Deklinace složená** je geneticky nejmladší; plně se konstituovala teprve kontrakcí na přelomu psl. a pč. období. Podle ní se skládají tzv. delší tvary adjektiv (*chudý, chudá, chudé*), některá zájmena (*veškerý*) a dnešní řádové číslovky (*pátý*).

Poznámka: Číslovky netvořily v té době zvláštní slovní druh; byly substantivní (*pět, tis, úc*), adjektivní (*trě, tři, čtyřě, čtyři, páť*), skloňovaly se podle jmenové (*pět, sto*), zájmenové (*jedem, druhý*) nebo složené deklinace (*pátý*). Proto jsou vždy uvedeny u příslušné deklinace.

Deklinace jmenná

Následující přehled obsahuje hlavní deklinační vzory. Jsou uváděny v **rekonstruované podobě pračeské (tj. 10. – pol. 12. stol.)**, protože ta představuje východisko tvarů staročeských i pozdějších. Aplikujeme-li na uvedené podoby příslušné hláskové změny (popsané v Hláskoslovi), dospějeme k tvarům, jichž se užívalo/užívá v různých vývojových obdobích češtiny. Slouží tedy uvedená paradigma nejen jako východisko pro identifikaci tvarů v době staročeské, ale i v době střední a novočeské.

Např. 1. pč. gen.sg. o-kmenů *chlapa* × *pekar'a* (gen. sg. jo-kmenů)
 2. konec 13. stol. *chlapa* × *pekař* (protože došlo k 'a>ě a r'>ř)
 3. konec 14. stol. *chlapa* × *pekaře* (protože došlo ke ztrátě jotace *ě>e*)
 4. nová čeština spis. *chlapa, pekaře* × *nář. chlapa, pekařa*, (tam, kde neproběhla 'a>ě, tj. mor. a slez. *nář.*)

Paradigma – vzor skloňování nebo časování, soubor tvarů skloňovaného nebo časovaného slova.

Pračeské (příp. staročeské) deklinační typy

Deklinace vokalizká

Mužské o-kmeny

Pračeské sklonění		singulár		duál		plurál	
1. <i>chláp</i>	1., 4., 5. * <i>chlapa</i> (stř. <i>chlapy</i>)	1. <i>chlapi</i>					
2. <i>chlapa</i>	2., 6. <i>chlapy</i>	2. <i>chláp</i>					
3. <i>chlapy</i>	3., 7. <i>chlapy</i>	3. <i>chlapi</i>					
4. <i>chláp</i>		4. <i>chlapy</i>					
5. <i>chlape</i>		5. = nom.					

singulár		duál		plurál	
6. <i>o chlape</i>				6. <i>o chlapiach</i>	
7. <i>chlapiem</i>				7. <i>chlapy</i>	

Podle vzoru *chláp* se skloňovala většina substantiv muž. rodu zakončená na tvrdou souhlásku. V průběhu vývoje přijal typ některé koncovky od mužských o-kmenů (vzor *syn*), a to v těch pádech, kde původní o-kmenová koncovka z nějakých příčin přestala vyhovovat, nebo kde bylo třeba různými koncovkami od sebe odlišit životná a neživotná (popř. osobní a živočišná) jména. – Pronikání u-kmenových tvarů do o-kmenové deklinace ukazuje, že v pračeské je už důležitější rod (*chláp, syn* – maskulina končící na tvrdou souhlásku) než kmenotvorné téma (-o- x -u-).

Zpočátku, tj. ve staré češtině, žily obě koncovky (o- a u-kmenové) vedle sebe a různých funkcí nabývaly postupně v průběhu vývoje.

Gen.sg.: pův. koncovka -a zůstala u jmen životných, neživotná začala už ve staré češtině užívat u-kmenové koncovky -u (*hradu*). Z neživotných jmen si pův. -a dodnes ponechala některá stará frekventovaná slova (*večera, oběda, lesa, dvora...*) a jména na -ov a -in (*ostrov, komína, Kolína...*); většinou jde o předložkové genitivy s příslovčným místním, ojedinelé časovým významem (*do lesa, do dvora, do roka a do dne x stalo se to loňského roku*).

Dat.sg.: k o-kmenové koncovce -u přibývá u-kmenová koncovka -ovi. Ve staré češtině se zpočátku užívají bez rozlišení (*pánu, pánovi, ostrnu, ostrnovi*), později se -ovi prosazuje jen u jmen osobních.

Akuz. sg.: u neživotných jmen zůstává původní o-kmenový tvar shodný s nom.sg. (*hrad*), u jmen osob se od konce praslavoanštiny prosazuje ve funkci akuz. tvar genitivní (tzv. genitiv-akuzativ): *chlapa*. V průběhu 15.–16. stol. se rozšířil i ke jménům zvířat mužského rodu (*vlka*).

Vok.sg.: pův. koncovka -e se užívala všude tam, kde nezpůsobovala alternace základové souhlásky (*chlape, pane*). V substantivích zakončených na -g, -k, -ch, -h, kde palatalizovala předcházející hlásku (srov. *bůh – bože, člověk – člověče, František – Františče*), byla – kromě starých frekventovaných jmen – postupně vystřídána u-kmenovou koncovkou -u (*mněse > mnichu*).

Lok.sg.: o-kmenová koncovka -ě rovněž palatalizovala předcházející konsonant (*mech – o mešě*), a proto byla ve většině případů vytlačena dativní koncovkou -u; stejnou koncovku měl i lok.sg. u-kmenů (*o synu*), takže i on mohl novou podobu lok. o-kmenů do jisté míry ovlivňovat. (Koncovky dat. a lok.sg. mohly být shodné, protože lokál byl ve staré češtině – až na zcela nepatrné zbytky – pád předložkový, takže k záměňám pádů docházet nemohlo.) Z dat. pronikla do lok. také koncovka -ovi. Původní koncovku -ě si podílela některá stará frekventovaná neživotná substantiva ve funkci příslovčného určení místa nebo času (v *lese, jednou v roce*).

Instr.sg.: po celou historickou dobu se uplatňuje nepůvodní koncovka -em (převzata od u-kmenů).

Nom.pl.: Vedle o-kmenové koncovky *-i* se po celou historickou dobu vyskytuje též u-kmenová koncovka *-ove* (později v podobě *ově*), a to bez jakékoli gramatické nebo významové diferenciace (*bohové, pánové – bykové, haňové – časové, potokové*). Teprve v době národního obrození se koncovka *-ové* ustaluje u jmen osob vedle koncovky *-i*, zatímco jména živočichů mají *-i* (*psí*) a jména neživotná pův. tvar akuz.pl. (akuzativ-nominativ) – *potoky, časy*. – Už ve staré češtině sem pronikají koncovky jiných deklinací typů: konsonantických – koncovka *-ě* (*l'udě*), mužských i-kmenů *-ie* (*holubie, l'udie*; dnes v nár. jzč. a vmor. *-í – vlci*).

Gen.pl.: Pův. o-kmenová koncovka *-o* stejná jako v nom. a akuz. sg. (tj. *chláp*) samozřejmě vyhovovat nemohla. Proto byla už na počátku doby historické nahrazena u-kmenovou koncovkou *-ov* (*súsědov, časov, vlkóv*). Zbytky původního sklonění nacházíme pouze v takových spojeních, v nichž je pád zřetelný (zejména po předložce *po*ji se s gen. nebo po základní číslovce: *padádesát voz, tj. vozů, do času, tj. do času zanedlouho*).

Lok.pl.: Vedle původní koncovky *-ích* se po celou historickou dobu vyskytovala též u-kmenová (a zároveň i-kmenová) koncovka *-ech*. U-kmenová koncovka nakonec zvířezila, ale až v době národního obrození. V nové češtině je zakončení *-ích* především u jmen končících na *-g, -k, -ch, -h* (*o bioloziích, vrázích, hoších, potomcích*). K vytažení původního *-ích* došlo patrně ze snahy zabránit měkčení kořeně souhlásky, kterou tato koncovka způsobovala, a dále ze snahy obnovit rozdíl mezi tvrdými a měkkými vzory (*hadech × krajích*).

Instr.pl.: Až do současnosti je základní spisovnou koncovkou původní o-kmenové *-y*, ale v průběhu vývoje nacházíme i koncovky jiné: *-mi, -ami, -ama, -oma...* (některé z nich se uplatňují dodnes, a to v obecné češtině a v nářečích).

Do tohoto deklinačního typu patří číslovka *milion* (gen. *-a, -u*). Slovo se objevuje poměrně pozdě, až v 15. stol. v souvislosti s překladem díla Marca Pola *Milion*. Vysoké počty se ve staré češtině vyjadřovaly spíše formou *opisu*, např. *desětkrát sto tisícov (= 1 000 000) BIBL.OL.*

Mužské jo-kmeny

Jsou to vlastně „měkké o-kmeny“, jež se lišily od o-kmenů hláskou *-j-* připojenou ke kořeni slova před koncovkou. Kmenové *-jo* (u feminin obdobně *-ja*) je zřetelné jen u substantiv tvořených příponou *-jo, -ja* (psl. *ra-jb, sta-ja, tj. stč. ráj, stája/ě*), v ostatních případech splynulo *-j-* s předcházející souhláskou a palatalizovalo ji (psl. *plak-jb, duch-ja, tj. stč. pláč, duša/ě*).

Pračeské sklonění

singulár 1., 4., 5. *oráča* (stč. *-ě*)

duál

1., 4., 5. *oráča* (stč. *-ě*)

plurál

1. *oráči*

2. <i>oráča</i> (stč. <i>-ě</i>) 2., 6.	<i>oráču</i>	2. <i>oráč</i>
3. <i>oráču</i> 3., 7.	<i>*oráčema/-oma</i>	3. <i>*oráčem/-óm</i>
	(stč. <i>-oma</i>)	(stč. <i>-óm</i>)
4. <i>oráč</i>		4. <i>oráčě</i>
5. <i>oráču</i> (<i>ortě</i>)		5. = nom.
6. <i>o oráči</i>		6. <i>o oráčích</i>
7. <i>oráčem</i>		7. <i>oráči</i>

Podle vzoru *oráč* se skloňuje většina stč. substantiv mužského rodu zakončených na měkkou souhlásku. Jejich východní koncovky, shodně s o-kmeny, byly v praslovanské a později ve staré češtině pozmeněny hláskovými změnami (stč. *'a > ě, 'e, 'u > i, ě > e, načas* i přehláskou *'o > ě, 'e*). Proto se jo-kmeny ve spisovné češtině a ve většině nářečí odlišily od o-kmenů (pouze ve vmor. a slez. nářečích, v nichž k výše uvedeným přehláskám nedošlo, došlo k jejich sblížení, takže se dnes od sebe liší jen v akuz.pl. a v nom. pl. u neživotných – *hrady, koše*).

Jo-kmeny prošly obdobným vývojem jako o-kmeny, pokud se týká rozlišení na životná a neživotná maskulina, pouze vliv u-kmenů byl menší.

(Viz Mužské o-kmeny.)

Gen.sg.: Pro životná i neživotná jména je stejná koncovka *-a* (po přehlásce *'a > ě* a ztrátě jotace *-e*).

Dat.sg.: K původní koncovce přibývá u-kmenové *-ovi*, převzaté patrně prostřednictvím o-kmenů. Užívá se zpočátku bez rozlišení (*bojovi*), později se uplatňuje jen u jmen životných.

Akuz. sg.: Nejednoznačný tvar *oráč* byl již na počátku doby historické nahrazen tvarem genitivním (*oráča/ě*).

Vok.sg.: Koncovka *-u*, kdyysi přejatá od ju-kmenů (stč. *-i*), zůstává, vedle ní se v některých slovech udržuje o-kmenová koncovka *-e* (*ortě, kněžě*), jež představuje pozůstatek z doby, kdy patřila tato substantiva k deklinaci o-kmenové.

Lok.sg.: Častěji než u o-kmenů se vyskytuje dat.-lokál: tedy vedle náležitého *-i* koncovky *-u* (*>-i*), např. *u boju, v meči, a -ovi* (*o dědicvi, o císařovi*). Ve větší míře až od 15. stol.

Dat., instr. duálu a dat.pl.: Tvary *oráčema, oráčem* jsou praslovanské, v pračestině byly nahrazeny analogickými tvary o-kmenovými *oráčoma, oráčóm*. Po přehlásce *'o > ě, 'e, 'u* ve 14. stol., vznikly (ne zcela důsledně) přehlásované podoby typu *oráčěma, oráčěm*. V 15. stol. byly odstraněny analogii s o-kmeny, znovu tedy byly nastoleny tvary *oráčoma, oráčóm*, a z onoho nepřehlásovaného tvaru dat.pl. vznikla později podoba *oráčím* (jediným svědectvím o změně *'o > ie* v dat.pl. je nč. dat.pl. *koním < koniem*).

Nom.pl.: Vedle původní koncovky *-i* se místy objevuje u-kmenová koncovka *-ove* (později *-ově*), a to u životných i neživotných (*mužove, mečové*). Avšak u neživotných se nejvíce uplatňuje akuzativ-nominativ (stč. *meče*). Od i-kmenů sem pronikla koncovka *-ie* (*muďrcie, rybářie*) uchovaná v podobě *-í* v některých nářečích.

Gen.pl.: Od nejstarší doby historické nahrazuje původní nevyhovující tvar *orač* (shodný s nom. a akuz. sg. – *devět měsíců*) u-kmenová koncovka -*ov*. Vedle této převládající podoby se uplatňoval také i-kmenový gen.pl. -*í* (*muži, koně*). V době historické zcela převládla koncovka u-kmenová, i-kmenové zakončení se uchovávalo ve spisovné češtině jen u jména *kůň*, v nářečích vmor. a slez. poněkud častěji (slez. *deset halibů*, vmor. *bez fůsů*).

Instr.pl.: vedle náležitého -*í* se od 16. stol. uplatňují koncovky -*mi*, -*ěmi*, -*ama*, -*ema*... (*bičmi, bičěmi, nožama, mečemá*); tyto tvary uchovávají některá nářečí.

Podle vzoru *orač* se skloňuje číslovka *tisíc* *tisíc, ale* užívá se i ve tvaru ustrnulém (*dvě tisíc mil*).

Mužské bjo-kmeny

Jsou to od původu jo-kmeny, před jejichž kmenotvornou skupinou předcházel *b*. Takto vzniklé skupení -*bj* + následující samohlásková koncovka podlehlo v 10. stol. kontrakci, jejímž výsledkem byly koncovky nové, zcela odlišné od původních koncovek jo-kmenových (a o-kmenových). Srov. např. gen.sg. (který měl v psl. koncovku -*o*): o-kmen – pč. *chlappa*, jo-kmen – pč. *orača*, bjo-kmen – psl. *rebrvja* > pč. *r'ěbr'á* > stč. *řebřie* > *řebří*. Tak vznikl v pračeštině nový deklinační typ, tzv. bjo-kmeny (tři jer-jo-kmeny).

Pracešské sklonění (rekonstrukce)

singular	duál	plural
1. <i>r'ěbr'í</i>	1.,4.,5. <i>r'ěbr'á</i>	1. <i>r'ěbr'í</i>
2. <i>r'ěbr'á</i>	2.,6. <i>r'ěbr'ú</i>	2. <i>r'ěbr'í</i>
3. <i>r'ěbr'ú</i>	3.,7. <i>r'ěbr'ěma</i>	3. <i>r'ěbr'ěm</i>
4. <i>r'ěbr'í</i>		4. <i>r'ěbr'ě</i>
5. <i>r'ěbr'í</i>		5. = nom.
6. <i>o r'ěbr'í</i>		6. <i>o r'ěbr'ích</i>
7. <i>r'ěbr'ím</i>		7. <i>r'ěbr'í</i>

Podle tohoto vzoru se skloňovala substantiva mužského rodu zakončená na -*í*. Po provedení přehlásky *á* > *ie* a změny *r* > *ř* a po několika analogických přejitích morfologických (podle deklinace složené) měla tato deklinace na konci 13. stol. následující podobu.

Podle složené deklinace vzoru *pěší* vznikly novotvary dat.-instr. duálu *řebřěma*, dat.pl. *řebřím*, instr.pl. *řebřimi*.

singular	duál	plural
1. <i>řebří</i>	1.,4.,5. <i>řebřie</i>	1. <i>řebří</i>

2. <i>řebřie</i>	2.,6. <i>řebřú</i>	2. <i>řebří</i>
3. <i>řebřú</i>	3.,7. <i>řebřěma</i>	3. <i>řebřím</i>
4. <i>řebří</i>		4. <i>řebřie</i>
5. <i>řebří</i>		5. = nom.
6. <i>o řebří</i>		6. <i>o řebřích</i>
7. <i>řebřím</i>		7. <i>řebřimi</i>

V průběhu vývoje se bjo-kmenová deklinace rozdělila na životnou a neživotnou. Jako vzor životných jmen bývá uváděno jméno *Jurí* a patří k němu především mužská osobní jména přejatá z latiny, jež byla původně zakončena na -*ius*: *Maurici* < *Mauricius*, podobně *Antoní, Matí, Theodosí* (či [-ny, -ty]) atd. Vzorem neživotných jmen bylo substantivum *řebří*, stejně se skloňovala např. podstatná jména *hřebí, čřeví, klí, pondělí* (pův. maskulinum), *září* (pův. jo-kmen), *řěpí, úlí*.

Po provedení hláskových změn *ú* > *í*, *ie* > *i* zůstaly v sg. pouze dva tvary: *řebří* pro nom. až lok.sg., *řebřím* pro instr.sg. Deklinace tak ztrácí schopnost vyjadřovat důležitě pádové protiklady, a proto bjo-kmenová maskulina přecházejí k jiným deklinačním typům:

a) Přejatá antroponyma se často navracují k svému původnímu lat. zakončení (*Mauricius*) a zařazují se k o-kmenům nebo jo-kmenům (podle lat. středověké výslovnosti sufixu zakončeného na -[s]-[š], srov. stč. *Darius* i *Dariáš*).

b) Domácí substantiva zakončená na -*í* přibírají různé přípony, které jim dovolují přejít k o-kmenům (*hřebí* > *hřebík, úlí* > *úl, řebří* > *řebřík/žebřík, klí* > *klíž*) nebo jo-kmenům (*čřeví* > *sřěvíc*); podobně se chová i řada přejatých antroponym: *Bartolomí* > *Bartoloměj, Antoní* > *Antonín*.

c) Původní tvary si uchovávala jen substantiva *pondělí, září*, ale za cenu změny gramatického rodu (stala se neutry).

d) Antroponyma *Jirí* a *Jiljí* mají původní tvary v ustálených rčech „*na svatého Jirí*“, „*na svatého Jiljí*“, jinak se skloňují podle deklinace složené, vzor *pěší, dnes jarní*. – K zániku této deklinace nepochoybně přispělo její malé početní zastoupení (ve srovnání s o- a jo-kmeny).

Kolsání mezi o-kmeny a jo-kmeny

Některá substantiva cizího původu zakončená na -*í* přecházela ve staré češtině k jo-kmenům, protože cizí střední *l* bylo artikulačně bližší stč. *l'* měkkému než tvrdému (v naší grafice *l*): *Abel*, gen. *Abela*, podobně *artikul, konšel, mandel, věrtel* atd. Po zániku rozdílu mezi tvrdým a měkkým -*l* se kolsání mezi oběma produktivními deklinačními typy zvýšilo. Přejechod k měkkému typu do-*svědčují* zejména čes.-mor. nářečí (lok.sg. *na stoli*, nom.pl. *stole* atp.).

Rovněž cizí *r* bylo ve staré češtině výslovnostně blízké *r'* a to vedlo k obdobnému kolsání, které přezdívalo zčásti i poté, co se toto *r'* změnilo v *ř*. Proto

mívají některá přejatá substantiva načas podobu dvojí: např. *klášter*, gen.sg. *kláštera* (o-kmen) – *klášter*, gen.sg. *klášterě* (jo-kmen).

Podobné kolísání nalézáme misty v nářečí u substantiv na -s, -z. Tato jména, původně o-kmenová, často přecházejí k měkkému deklinacímu typu. Zejména v mor. a slez. nářečích se porůznu setkáváme s tvary, jako např. lok.sg. *na vozi, o časi, v lesi*, nom.pl. *lese, mraze* ... (Podobné tvary jsou doloženy již v některých staročeských památkách, např. *na lesi*, v čási LEGKAT).

Substantiva na -janin, -tel' a -ar'

Mají ve staré češtině skloňování smíšené. Vedle několika původních tvarů konsonantických (v pl.) v něm převládají novotvary přejaté od o-kmenů nebo jo-kmenů.

Substantiva na -janin mají původní tvar v nom.pl.: *zeměné, měsččené, Moravěné, Lužěné*. Podobně i jména na -tel': *přítelé, učitelé, kazatelé*.

K těmto tvarům se u jmen na -janin dotvořil nový nom.sg. se zkráceným kmenem (*zeman, Moravan < zeměnin, Moravěnin*), jež se skloňoval podle o-kmenů. – Ke jménům na -janin patří také vlastní jména místní (oikonyma) typu *Hradčany, Lipany, Moravany*, která jako neživotná nahradila starý nom. Hradčěné akuzativem *Hradčany*.

Konsonantická koncovka nom.pl. -é byla hojně přejímána i jinými osobními jmény: *pohané, apoštolé, súsědé* atd.

Rovněž v gen.pl. se uchovávala původní konsonantická koncovka (*b > stř. -0*) shodující se s o-kmenovou: *zeman, přítel*. V nové češtině zůstala zachována ve tvaru *přítel* a dále u místních jmen s příponou -any (*do Moravan, u Lipan*).

V písemných památkách do začátku 14. stol. jsou vzácně doloženy původní konsonantické tvary lok.pl.: *Dolas, Lužas, Polas, Radlas*, tj. „v Dolanech, Lužanech, Polanech, Radlanech“, atd. Tyto necetné doklady představují zbytky velmi archaického lok. bezpředložkového; jinak je totiž v době historické lokál pouze předložkový. Uvedené podoby žily do 14. stol. a jako archaismy, považované většinou již za nesklonné výrazy příslušné povahy, přežívaly až do století 16.

V ostatních pádech bylo původní konsonantické sklonění už dávno zatlačeno tvary o-kmenovými nebo jo-kmenovými.

Substantiva na -ar' mají ve staré češtině nejčastěji tvary jo-kmenové. Z původního konsonantického sklonění zachovaly nom. pl. (místní jména *Psátě, Hostivarě*), gen.pl. (*do Psár, Kravar, Štitar*). Na pův. konsonantickou deklinaci těchto jmen ukazuje dnešní nom.pl. v nářečích slez. (*Kravarě, pekarě*) a v mor. (*Kravarě, pekarě*).

Mužské u-kmeny

Pracské sklonění by vypadalo asi takto:

singulár		duál		plurál	
1. <i>syn</i>	1.,4.,5 <i>syny</i>			1. <i>synove</i>	
2. <i>synu</i> (stč. <i>syna</i>)	2., 6. <i>*synovu</i>			2. <i>synov</i>	
	(stč. <i>synu</i>)			3. <i>*synem</i> (stč. <i>synóm</i>)	
3. <i>synovi</i>	3., 7. <i>*synna</i>			4. <i>syny</i>	
4. <i>syn</i>	(stč. <i>synoma</i>)			5. = nom.	
5. <i>synu</i>				6. <i>o synech</i>	
6. <i>o synu</i>				7. <i>*synmi</i> (stč. <i>syny</i>)	
7. <i>synem</i>					

Podle tohoto vzoru se skloňoval jen malý počet maskulin zakončených tvrdou souhláskou: *syn, dóm, vól, pól, med, led, vrch*... Jak vyplývá z uváděných příkladů, šlo o slova velmi frekventovaná. Tím se obvykle vysvětluje, proč měl tento nepočtený deklinací typ tak velký vliv na vývoj mužské jmenné deklinace.

Některé z u-kmenových tvarů se do historické doby vůbec nedochovaly (gen., lok. duálu, dat., instr. duálu, dat.pl., instr. pl.; jsou nahrazeny tvary o-kmenovými). Kolem r. 1300 splynula tato deklinace s o-kmeny a jako samostatný typ přestala existovat. Hlavními příčinami jejího zániku byla velká podobnost s o-kmeny (shodný gramatický rod, shodné některé tvary, např. nom.sg. (*chlap – syn*), akuz.pl. (*chlapy – syny*) atd.) a malé početní zastoupení. U-kmenové koncovky přitom nezaujaly, nýbrž téměř všechny se uchovávaly u o-kmenové deklinace. Zpočátku žily u-kmenové a o-kmenové tvary vedle sebe, později se některé u-kmenové koncovky začaly užívat jen při skloňování jmen životných (zvláště osobních), jiné zase tam, kde původní o-kmenové tvary z nějakých důvodů nevyhovovaly (viz deklinace o-kmenové).

Střední o-kmeny

Pracské sklonění

singulár		duál		plurál	
1. <i>město</i>	1.,4.,5. <i>městě</i>			1. <i>města</i>	
2. <i>města</i>	2.,6. <i>městú</i>			2. <i>měst</i>	
3. <i>města</i>	3.,7. <i>městoma</i>			3. <i>městóm</i>	
4. <i>město</i>				4. <i>města</i>	
5. = nom.				5. = nom.	
6. <i>o městě</i>				6. <i>o městech</i>	
7. <i>městem</i>				7. <i>městy</i>	

Jejich další vývoj byl mnohem klidnější než v případě o-kmenů mužských. V rámci neuter nevzniklo zvláštní sklonění pro jména životná a vliv u-kmenů byl celkově slabý (pouze v lok.-pl.), prosazoval se skrze mužské o-kmeny, protože střední u-kmeny zanikly už v době předčeské.

Lok.sg.: Podobně jako u maskulin i zde ustupuje původní koncovka -ě, jež vyvolává nežadoucí alternace (*u vojščě//u vojsku*, tj. ve vojsku), dativní koncovce -u (už ve 14. stol.: v *Jezeru, na tělu*), ale nikdy nebyla vytlačena zcela. Dodnes ji hojně nacházíme zejména u starobylých konkrét ve spojeních označujících místo a čas: v *blátě, na seně, v létě, po jídle*. Substantiva abstraktní, slova nověji vytvořená, slova přejatá apod. mívají zase částěji nepůvodní -u: v *prázdnú, v šeru, o procentu*.

Dat.pl.: Vedle náležité o-kmenové koncovky (později hláskové pozměněné v -ím) nacházíme již ve staré češtině a-kmenovou koncovku -ám (*městám, slovám*). Tyto tvary se sice ve spisovném jazyce neujaly, ale dodnes se vyskytují v nářečích střmor. a zčásti též vmor. a slez. – Vliv a-kmenových koncovek se projevuje i v jiných pádech (instr. pl. atd.).

Lok.pl.: Místo původní koncovky -iech, která měkčila předcházející souhlásku, se prosadila u-kmenová koncovka -ech (*ve městech*); u jmen zakončených na -ko, -cho, -ho, -go dnes máme téměř důsledně koncovku -ách (*na kolečkách*). Viz mužské o-kmeny.

Poznámka: Podle tohoto vzoru se skloňovala číslovka *sto, tři sta* apod., podoba *dvě stě* je její duálový tvar. Číslovka je doložena také ve tvaru ustrnulém (*mnoho sto koní místo mnoho set koní*).

Střední jo-kmeny

Pračeské sklonění

singulár

1. *mor' e* (stč. *moře*)
2. *mor' a* (stč. *mořě*)
3. *mor' u* (stč. *mořů*)
4. *mor' e* (stč. *moře*)
5. = nom.
6. *o mor' i* (stč. *mořĩ*)
7. *mor' em* (stč. *mořem*)

duál

- 1., 4., 5. *mor' i* (stč. *mořĩ*)
- 2., 6. *mor' ú* (stč. *mořů*)
- 3., 7. **mor' ema* (stč. *mořema*)

plurál

1. *mor' a* (stč. *mořě*)
2. *mor' (stč. mořĩ)*
3. **mor' em // -óm* (stč. *mořóm*)
4. *mor' a* (stč. *mořě*)
5. = nom.
6. *o mor' ích* (stč. *mořích*)
7. *mor' i* (stč. *mořĩ*)

Všechny pč. tvary lze hláskoslovně vytvořit z tvarů deklinace o-kmenové. V důsledku hláskových změn *'a > é, é > e, 'u > i, 'ó > ie* se jo-kmenová deklinace od východní o-kmenové výrazně vzdálila, a to ve spisovném jazyce i ve většině nářečí (tj. v těch nářečích, v nichž proběhly přehlásky); viz mužské jo-kmeny.

Lok.sg.: Již od 13. stol. se vedle původní koncovky uplatňuje -u přejatá z dat. (*na sirádu, u mořů, tj. v mořů*).

Gen.pl.: Už od počátku doby historické se vedle původní jo-kmenové koncovky -0 objevují tvary s koncovkou -i (*poli, srdci*) přejatou od typu *znamenie* (bjo-kmeny). Její prosazení podporovaly obdobné genitivy pl. u jiných měkkých deklinací typů (*muzi, koni, duši, kosti*). Původní tvary s koncovkou -0 se drží nejdéle u substantiv na -ce, -iše (stč. *vaječ, pasvišě*), u jmen s příponou -iše > -iště jsou uchovány dodnes (nč. *pasviš*).

Dat.pl.: Vedle původního tvaru se ve staré češtině prosazuje o-kmenová koncovka -óm; po přehláске *'ó > ie* (protože jo-kmenové základy byly vždy ukončeny měkkým konsonantem) vzniklo *mořím* a z něho po změně *ie > i mořím*.

V dat., instr. duálu se vedle tvarů původních rovněž objevuje o-kmenová koncovka -oma.

Přechod od jo-kmenů k nt-kmenům

Některá neutra jo-kmenové deklinace přecházela během vývoje ke sklonění nt-ovému; o tom svědčí např. stč. gen. pl. *volat* (nom. *vole*), *hradišcat* (nom. *hradišče*) – jako *kuřat*. Do nové spis. češtiny přešly ke vzoru *kuře* původní jo-kmeny *vole, koště*, v nářečích v Čechách nacházíme takových případů více (ovšem nesoustavně): nejčastěji jde o jména s příponou -iště (např. *pasvištata, strništata*).

Střední bjo-kmeny

Do bjo-kmenové deklinace patří neutra zakončená na -ie, po l' na -é. Střední bjo-kmeny se vyvinuly z těch jo-kmenů, které měly před kmenotvornou skupinou b. Takto vzniklé skupiny vokálů podlehy stažení a jeho výsledkem byly odlišné dlouhé koncovky podobně jako v případě bjo-kmenů mužských.

Pračeské sklonění

singulár

1. *znamenie*
2. *znaměňá* (stč. *znamenie*)
3. *znaměňú*
4. *znamenie*
5. = nom.

plurál

1. *znaměňá* (stč. *znamenie*)
2. *znaměňi*
3. **znaměňem* (stč. *znaměním*)
4. *znaměňá* (stč. *znamenie*)
5. = nom.

6. o znamení 6. o znameních
7. znamení/-ím 7. *znamení (stč. znamením)

- duál
1.,4.,5. znamení
2.,6. znamení
3.,7. *znameníma (stč. znamením)

Na bjo-kmeny působila deklinace složená (vzor *pěš*). Její koncovky se ještě před provedením monoftongizace *ie > í* prosadily v instr. sg. (*znamení*), v dat. instr. duálu (*znamením*), dat.pl. (*znamením*) a v instr. pl. (*znamením*).
– Další vliv složené deklinace pozorujeme v nár. gen.pl., např. *psaních* (mistry v nár. českých, vmor. a slez.).

Také koncovky středních bjo-kmenů dospěly po příslušných hláskových změnách ve většině pádů ke stejným výsledkům, takže se singulárová deklinace stala stejně nevyhodnou jako v typu *řebří*. Přesto však paradigma nezaniklo. O jeho uchování se postaraly tři produktivní slovtvorné typy, na jejichž základe se deklinace rozmnožovala (a dodnes rozmnožuje). Jsou to a) dějová jména na *-nie, -tie* (*nesenie, pitie*), b) jména hromadná se sufixem *-(ov)ie (> í) – javo-ře, skále, hroznovie, kamenie*, c) jména okolností – *bezwětrie, násilí, mezimostie*.

A-kmeny

Pražské sklonění		duál		plurál	
singulár					
1. žena	1.,4.,5. ženě	1. ženy		1. ženy	
2. ženy	2.,6. ženú	2. žen		2. žen	
3. ženě	3.,7. ženama	3. ženám		3. ženám	
4. ženu		4. ženy		5. = nom.	
5. ženu		5. = nom.		6. o ženách	
6. o ženě		6. o ženách		7. ženami	
7. ženu		7. ženami			

Podle vzoru *žena* se skloňovala jména (především feminina), která měla před koncovým *-a* tvrdou souhlásku. Jejich pražské tvary se uchovávaly ve spisovném jazyce dodnes. Jedinou změnou, která původní tvary zasáhla, je diftongizace *ú > ou* v instr. sg. *ženou*.

Většina nářečí tyto původní tvary rovněž zachovává, pouze v malých úsecích okrajových dialektů byly některé z nich v důsledku unifikace plurálových koncovek nahrazeny jinými. Např. v části slez. nářečí se v gen.pl. ojedinele vyskytuje původní koncovka *u-kmenová* (*kravuv*, sporadicky i ve staré češtině),

v dialektech střmor. a méně ve vmor. nacházíme v gen. pl. *-í (-ě)*, tj. koncovku měkkých deklinací typů (*izbí, lampí, střmor. lampě*), v mor. nářečích bývá ojedinele v lok. pl. původní koncovka *u-kmenová -ech* (*o rybech*) a ve slez. nár. zase *-och* (*o kravoch – jv. Opavsko...*). Ovšem a-kmenové koncovky při této unifikaci zvítězily.

Podle vzoru *žena* se skloňovala nejen jména ženského rodu, nýbrž i stejně zakončená jména osob přirozeného rodu mužského (*hrdina, vládkyňa, věvodá*). Povědomí mužského rodu vedlo v době historické k přejímání některých mužských koncovek. Jak ukazují stč. památky, začínají se výrazněji prosazovat od 15. stol.: dat. a lok. sg. *-ovi*, např. *hrdinovi* (ještě ve 14. stol. je běžné *hrdineň*), nom.pl. *-ové* (*hrdinové*), gen.pl. *-óv* (*hrdinóv*), dat.pl. *-óm* (*hrdinóm*), instr.pl. *-y* (*hrdiny*). Výsledkem naznačeného vývoje je nč. vzor *předседа*.

V některých dialektech pokračoval vývoj dále: některé úseky střmor. nár. převzaly mužskou koncovku instr.sg. *-em* (*s hrdinem, Frantem* – tyto tvary nacházíme sporadicky i ve staré češtině), v záp. části střmor. a ojedinele v nár. slez. nacházíme gen-akuz. typu *vidím předědy, Franty* (střmor. *-y > -ě*), nebo naopak v centrálním úseku střmor. nářečí akuz.-gen. *bez předěsád, Frantó (-ô < u)*.

Ja-kmeny

Jsou hláskovou obměnou a-kmenů (viz jo-kmeny).

Pražské sklonění		duál		plurál	
singulár					
1. duša, knieni	1.,4.,5. duši	1. dušě		1. dušě	
2. dušě	2.,6. dušú	2. duš		2. duš	
3. duši	3.,7. dušama (stč. -ěma)	3. dušám (stč. -iem)		3. dušám (stč. -iem)	
4. dušu		4. dušě		4. dušě	
5. duše		5. = nom.		5. = nom.	
6. o duši		6. o dušách (stč. -iech)		6. o dušách (stč. -iech)	
7. dušú		7. dušami (stč. -ěmi)		7. dušami (stč. -ěmi)	

Podle vzoru *duša* se skloňovala jména, která měla před koncovým *-a* měkkou souhlásku, a dále nečetná jména s koncovkou *-i*, což byla stará hlásková varianta častější koncovek *-ia* (*bohyni, hospodynji, knieni*).

Pražská deklinace byla pozměněna obvyklými hláskovými změnami (*á > ě, á > ie, ie > í, ú > í, ú > í, ě > e*) a tak se během historické doby značně vzdálila od původních tvarů. Bezkoncovkový gen.pl. *duš* byl většinou vystřídán tvary s i-kmenovou koncovkou *-í* (*duši*), zůstal pouze u jmen na *-ice* a několika dalších, např. u jmen na *-yně* v dubletě (*lavič, ulic, bohyně/bohyní*). O uchování původního tvaru se nepochybně zasloužila starobylá místní jména typu *Lobkovic* (gen. *Lobkovic*).

Už ve staré češtině odsouvají některá jména v **nom.sg.** koncové *-ě* (*obec, púšč < obec, púščě*) a v průběhu vývoje takových případů významně přibývá. Jde o vliv i-kmenů (obě deklinace měly měkčí koncovky a shodný rod). I-kmenové koncovky pronikaly i do jiných pádů (dat. pl. *dušem*, lok. pl. *o ulicech*), ale v míře mnohem menší.

V archaických nářečích, v nichž neproběhly přehlásky, jsou si deklinační typy *duša* a *žena* bližší. Výsledkem této větší podobnosti je i nářeční novotvar vokativu sg. přejatý od a-kmenů – *vopico*.

Do této deklinace patřila také jména osob přirozeného rodu mužského (*súdce, vůdce, zlocíneč*). Do konce 13. stol. se skloňovala jako *duša*, poté (ale zejména po r. 1400) se u nich začínají prosazovat novotvary podle vzoru *orač*, ojedinele *Jurí* a tento vývoj je důslednější než u typu *hrdina* (viz Mužské o-kmeny). Byly převzaty tvary dat. a instr.sg., gen.-akuz. a tvary plurálové, mnohá jména vytvořila nový nom.sg. shodný s jo-kmeny (ve spis. češtině *zlocíneč, panoš × soude*, v nespis. dokonce namísto *-ce* časté *-ec*, srov. *spravec*); podle vok. *orači* vznikají tvary typu *panoš*, ale vok. *soude* zůstává (mimo psaný spis. jazyk je ovšem častý vok. *soude* podle *otče*). – Přijetí typu *Piša, Váša* přešla k deklinaci u typu *předseďa*.

Kolísání a přechody mezi a-kmeny a ja-kmeny

Ve staré češtině se s takovým kolísáním setkáváme u přejatých substantiv s kmenovým *-l*, srov. nom. sg. *berla/Berle, cedula/cedule, kapitula/Kapitulé, akuz. sg. bulu/buli < l'u*. Z toho, že cizí jména přecházela častěji k ja-kmenům, usuzujeme, že cizí *l* bylo bližší českému *l'* měkkému. Po zániku rozdílu mezi tvrdým a měkkým *l* oba typy (měkký – *l'a*, tvrdý – *-la*) splývají a povědomí o příslušnosti jednotlivých slov ke konkrétnímu typu se vytrácí.

Podobně přecházela k ja-kmenům ojedinelá substantiva s kmenovým *-r-* (*almara/almarě*).

V nové spis. češtině se většinou ustálilo jedno sklonění (tvrdé – *škola, kapitula, buľa, měkké – cedule, kaple*), v dialektech však mnohdy pronikla deklinace jiná, srov. střmor. gen.sg. *do škole, ve škole*. V mor. nářečích přecházejí k měkkému typu rovněž substantiva na *-sa, -za*: gen.sg., nom. a akuz. pl. *březe, kose*, dat., lok. sg. *březi, kosi*, gen. pl. *břeží, kosi* (střmor. *březe, kose*). Takové formy jsou doloženy i ve staré češtině a představují v ní mor. dialektismy (v *tak drahěj kráši LEGKAT*).

Substantiva odvozená předponou *-na* (*-árna, -írna*) mají v mor. dialektech často příponu (sufix) *-ňa* (*studňa, pekářňa*) a skloňují se podle vzoru *duša*. Tyto nář. tvary jsou původnější, ve starší době byly i ve spisovném jazyce. Zbytky původních tvarů představují např. „nepravidelné“ tvary substantiva *studňa* (gen. *studny/studně*, dat. *studni...*).

ija-kmeny

Jeich deklinace se vyvíjela podobně jako *ijo-kmenová*, tj. kontraktci skupiny *bj* + koncové samohlásky vznikly dlouhé koncovky odlišné od výchozích koncovek ja-kmenových.

Pračeské sklonění		duál		plurál	
singulár					
1. <i>laní, Mar íe</i>	1., 4., 5. <i>laní</i>	1. <i>lanie</i>	1. <i>lanie</i>		
2. <i>lanie</i>	2., 6. <i>lanú</i>	2. <i>laní</i>	2. <i>laní</i>		
3. <i>laní</i>	3., 7. <i>laňama</i>	3. <i>laňám</i>	3. <i>laňám</i>		
	(stč. <i>laniemá</i>)	(stč. <i>-iem</i>)	(stč. <i>-iem</i>)		
4. <i>lanú</i>		4. <i>lanie</i>			
5. <i>laní</i>		5. = nom.			
6. <i>o laní</i>		6. <i>o laňách</i> (stč. <i>-iech</i>)			
7. <i>laňú</i>		7. <i>laňámí</i> (stč. <i>-iemí</i>)			

Koncovka **nom.sg.** byla dvoji: 1. častější *-í* (< *-bjí*), 2) *-ie* (< *-bjá*), hojnější jen u jmen cizích (po *l'-ě – bible*).

Změnami *'á > ie, 'ú > í, ie > í* původní rozdílné tvary splýnuly v jediný (*laní*). Deklinace tak ztratila schopnost vyjadřovat důležité pádové opozice a zanikla. – Na začátku historické doby patřila k *ija-kmenům* substantiva *paní, lodí, rolí, pradi, švadlí, krajič, sudí...*; *ledvie, historie, linie, Macedonie...* Po zániku této deklinace přešla substantiva k jiným skloňovacím typům: *laní > laň, lodí > lod, pradi > pradiena, švadlí > švadlena, rolí > role* atd. Jména typu *linie* přešla hromadně ke vzoru *duše*. Původní podoba se nejdále udržela u některých přejatých jmen v nářečích (typ *penzí, koncesí, kaucí, kasací*), ale později i ona přecházela k jiným typům.

Původní deklinaci si zachovalo jen substantivum *paní*; u něho tvarová homonymie nevádí, protože se většinou vyskytuje ve spojení s příjmením.

Bja-kmenová maskulina přecházela zčásti k deklinaci složené (*krejčí, sudí*), zčásti k mužským o-kmenům (po připojení sufixu k o-kmenům zařazujícího – *plavčí > plavčík*). Pouze jména *hrabie, markrabie* přešla pod vlivem substantiva *križezé* k nt-kmenům (> *hrabě, markrabě*).

U stč. singulárových kolektiv typu *milá bratří, všehraszká kněžie* (= nom.sg. 'bratrstvo, kněžstvo') vystoupilo do popředí jejich plurálové číselné pojetí a v důsledku toho byly pozdější podoby *kněž, bratří* přehodnoceny na tvary plurálové či duálové. O tom svědčí změněná forma přívlastku – namísto *milá bratříe* nacházíme později *milí bratří, naši kněží* – i tvary složené deklinace ve skloňování obou substantiv, např. dat. a lok. pl. *milým bratřím, o milých bratřích*. U jmen *bratr* a *kněz* se složené deklinace (kromě gen.) užívá ve specifických případech dodnes.

I-kmeny

Byly mužské (vzor *gost*) a ženské (vzor *kost*). Odlišovaly se od sebe pouze instr.sg. a nom.pl. V instr. sg. měla původnější koncovku maskulina (*gostem* < *gostmō*), kdežto feminina připojovala k i-kmenovému základu novou příponu ja-kmenovou (*kostbjg* > *kostŭ*). V nom. pl. uchovávala původní koncovku zase feminina (*kostŭ*), zatímco maskulina přejala svou příponu od sklonění konsonantického (*gostbje* > *gostie*).

Praceské sklonění ženské

singulár	duál	plurál
1. <i>kost</i> (stč. <i>kost</i>)	1.,4.,5. <i>kosti</i>	1. <i>kosti</i>
2. <i>kosti</i>	2.,6. <i>kost ŭ</i>	2. <i>kosti</i>
3. <i>kosti</i>	3.,7. <i>kost'ma</i>	3. <i>kostem</i>
4. <i>kost'</i>		4. <i>kosti</i>
5. <i>kosti</i>		5. = nom.
6. <i>o kosti</i>		6. <i>o kostech</i>
7. <i>kost ŭ</i>		7. <i>kost mi</i>

Už v době prasllovanské patřilo do této deklinace velké množství feminin zakončených na měkkou souhlásku a ve staré češtině se jejich počet nadále výrazně zvyšoval. Proto se i-kmeny nakonec staly deklinací ženskou. O rozmnožování typu se zasloužila především velmi produktivní přípona *-ost'* (> *ost*), již se odvozovala a dodnes hojně odvozují jména vlastnosti (stč. *múdrost*, nč. *žen-skost*).

Už ve staré češtině byla původní deklinace narušována přejímáním tvarů ja-kmenových (a naopak u ja-kmenů se zase uplatňují koncovky i-kmenové, viz Ja-kmeny), např. dat. pl. *kostem* (*kostim*), lok.pl. *o kostech* (*kostích*), nom.sg. *kosti* podle *hospodyni*. Toto vzájemné ovlivňování je pochopitelné, protože obě deklinace mají stejný rod, měkčíci koncovky a některé shodné tvary (dat., lok., instr.sg., později gen.pl.). Vzájemným přejímáním koncovek se mnohá ja-kmenová a i-kmenová substantiva natolik sblížila, že nakonec vytvořila nový, samostatný deklinační typ *píseň* (16–18.stol.).

V tradičních dialektech se původní tvary udržely obvykle v singuláru a v nom., gen. a akuz.pl., v ostatních plurálních pádech podléhaly většinou tendenci k unifikaci koncovek: např. dat.pl. *kostám*, *kostim*, *kostom*...

Dodnes se původní tvary poněkud uchovaly u substantiv na *-st* (*-st'*), v jiných případech je původní stav sklonění z větší či menší části narušen novotvarem podle ja-kmenů.

Praceské sklonění mužské

singulár	duál	plurál
1. <i>gost</i> (stč. <i>host</i>)	1.,4.,5. <i>gosti</i>	1. <i>gostie</i>

2. <i>gosti</i>	2., 6. <i>gost ŭ</i>	2. <i>gosti</i>
3. <i>gosti</i>	3.,7. <i>gost'ma</i>	3. <i>gostem</i>
4. <i>gost'</i>		4. <i>gosti</i>
5. <i>gosti</i>		5. = nom.
6. <i>o gosti</i>		6. <i>o gostech</i>
7. <i>gostem</i>		7. <i>gost'ni</i>

Ještě v době prasllovanské se tak skloňovala některá maskulina zakončená měkkou souhláskou: *bolb*, *čvrnb* (červ), *gvozdab* (hřebík), *golôpb* (holub), *gospôdb* (pán), *zvěrb* (zvíře), *zětb* (zeť), *lučb* (louč), *medvědb* (medvěd), *pečatb* (pečeť), *ognb* (ohně), *pgtb* (cesta), *želôdb* (žalud), *judsbje* (lidé). Protože i-kmenová deklinace nebyla vhodná pro životná maskulina (nestačila totiž pomocí pouhých tří singulárních tvarů vyjadřovat všechny důležité pádové opozice) a protože vzrůstající množství feminin převyšovalo stagnující počet maskulin (takže se tato deklinace postupně stávala představitelem ženského rodu), opouštěla i-kmenová maskulina tuto deklinaci a přecházela k jiným, výraznějším skloňovacím typům. Tak se stalo, že se do staré češtiny zachovalo původní sklonění jen u substantiva *host* a pomnožného (tudíž rodově nevyřazného) *l'udie*; u ostatních jmen byly v té době už jen zbytky původní deklinace v podobě jednotlivých pádů: gen. (*silného*) *zvěři*, gen., dat. *choti*, vok. *hospodí*, nom.pl. *holbie*, *črvie*... Během historické doby toto sklonění zaniklo zcela, pouze u jména *host* přžívají – jako archaismy – některé i-kmenové tvary (gen.pl. *hosti*...), ovšem vedle převládajících tvarů o-kmenových. Pouze pomnožné substantivum *lidé* si původní sklonění uchoválo (kromě nom.pl., který přejalo ze sklonění konsonantického, tj. *-é* namísto pův. i-kmenového *-ie* > *-ŭ*).

Ostatní i-kmenová maskulina přešla k jiným typům (o-kmenům – červ, *holub*, *medvěd*, *kmet*, *úhel*, *žalud* atd., jo-kmenům *ohně*, *zeť*), nebo k jinému rodu (*zvěř*, *pouť*, *louč*, *pečet* nově feminina; některá z nich ještě kolísají mezi muž. a žen. rodem – stč. *pečet'*, *zvěř*...), některá jména zanikla, např. psl. *tatb* 'zloděj', jeho stopy však máme v několika starobylých názvech vsí; *Tatobitry* 'ves lidí, kteří bijí zloděje', *Všetary* = „všichni zloději“, tj. ves zlodějů, aj.

V jzc. a vmor. nářečích žije dodnes i-kmenová koncovka nom.pl. *-ie*, a to v monoftongizované podobě *-ŭ*; je využita u o- a jo-kmenů, kam kdysi pronikla zároveň s původními i-kmenovými substantivy (*klučí*, *vojáci*), viz Mužské o-kmeny.

Podle vzoru *kost* se skloňovaly číslovky *pět* – *deset*. (Číslovka *deset* měla původně některé tvary konsonantické, viz dále.) Byla to totiž původně substantiva s významem 'skupina o příslušném počtu osob, předmětů apod.', tedy např. *pět* 'pětice'. Během historické doby se však tyto substantivní číslovky začaly považovat za adjektiva rozvíjející počítané substantivum (*pět lidí* se už nechápe jako 'pětice lidí', nýbrž jako spojení slov, v němž přívlastek *pět* rozvíjí jméno *lidé*). V souvislosti s novým pojetím se změnila jejich deklinace. Ve vazbě

se začalo skloňovat počítané substantivum (které bylo původně v gen.), zatímco číslovka začala své původní tvaru ztrácet, protože její skloňování ztrácelo význam (vyjadřovala pouze shodu s počítaným předmětem a odlišovala nom. a akuz. od pádů jiných). V češtině to mělo důsledek v zániku původního instr. *pětí* a v jeho nahrazení tvarem, který se vyskytoval ve všech ostatních nepřímých pádech (-i). Mají tedy substantivní číslovky *pět* – *deset* pouze dva tvary: v nom. a akuz. *pět*, v ostatních pádech *pětí*. – Ve staré češtině je třeba ještě počítat i se stavem starším (např. „*můj rod pět ú pramenův bude kvísti pěti pramení DAL*“).

Podobně jako číslovky *pět* – *deset* se během historické doby začaly skloňovat i číslovky *jedenáct* – *devadesát*, ačkoli v od původu jsou to tvary různé. Toto sklonění žije dodnes.

Např. číslovky 11–19 se původně tvořily základními číslovkami *jeden* – *devět* a příslovčným určením vyjádřeným lokálem *na desěte* 'na desíti' < psl. *na desęte*, stč. *nacęte*, *nacęte*, *nacęt* atd. (je to konsonantický tvar lok. změněný hláskově). Původně se skloňovala pouze první část, později splynulo celé spojení v jedno slovo a flexe se přenesla na jeho konec; deklinace napodobila sklonění číslovky *pět* – *deset* (např. *jedenáct*, stč. *jedenádcę*).

Číslovka *dvacet*, stč. *dvadecęti*, je od původu spojení číslovky *dva* s duální tvary číslovky *deset* (zbytky původních tvarů se vyskytují ještě na počátku historické doby – *dva dęci*, *dvę dęti*, *dvęma dęcęma*). Číslovky *tricet*, *čtyřicet* vznikly ze spojení *tři* (*čtyři*) + nom. pl. číslovky *deset* (psl. *tri desęti*, stč. *tři dęci*, *čtyři dęci* (*čęti*, *čęti*...)) 'tři, čtyři desítky'; původně se skloňovaly obě části). Číslovky *pačesát* – *devadesát* mají svůj původ ve spojení příslušných číslovek základních s konsonantickým gen. pl. číslovky *deset*, stč. *dęst* > *dęci* (psl. *pętu desętu* 'pět desítek'; původně se skloňovala jen první část).

Ve staré češtině se počet mezi 20–30 též vyjadřoval jednoduchou číslovkou základní a tvarem *mezdecętma*, tj. 'mezi dvěma desítkami', např. *jeden mezdecętma* = 21 atd.

Tvar *mezdecętma* vznikl z předložkového výrazu *mez*(*1*) *dęcętma* < *desęcętma* (duál).

Podobný vývoj jako u číslovky *pět* – *deset* proběhl u číslovek neurčitých (*několiko*, *toliko*, *mnoho*, které se ve staré češtině skloňovaly podle vzoru *město*. Zpočátku se skloňovaly a počítány předmět byl v gen., např. *s mnohem křižat*, *ve mnozě tisícov*, v (*několice*), ale již od 14. stol. proniká tvar genitivu do ostatních pádů – *s několika děťmi* ŠTfT.

Ženské ů-kmeny (b-v-kmeny)

představují nejméně produktivní vokalicou deklinaci. Původní kmenotvorné -*ŭ*- bylo hláskovým vývojem zasuto, v některých pádech se změnilo v -*bv*-, jež po zániku jeru začalo připomínat kmen konsonantický. Ztráta povědomí o příslušnosti k ů-kmenové deklinaci měla za následek hojně přejímání novotvarů z typů konsonantických a i-kmenových.

Staročeské sklonění

singular	duál	plural
1. <i>svekrv</i>	1,4,5. <i>svekrvi</i>	1. <i>svekrve</i>
2. <i>svekrve</i>	2,6. -----	2. <i>svekrví</i>
3. <i>svekrvi</i>	3,7. -----	3. <i>svekrvem</i>
4. <i>svekrv</i>		4. <i>svekrve</i>
5. <i>svekrvi</i>		5. = nom.
6. <i>o svekrvi</i>		6. <i>o svekrvech</i>
7. <i>svekrv ů</i>		7. <i>svekrvemí</i>

Nom. sg. je od původu tvar akuz. sg.; pův. nom. měl podobu *svekrv* (koncovka -*v* je náležitou střídnicí za původní -*ŭ*). **Gen.sg.**, **nom.pl.** jsou tvary konsonantické, **instr. sg.**, **dat.**, **lok.pl.** byly přejaty od i-kmenů. Z toho plyne, že už na začátku doby historické byl typ neproduktivní. Během vývoje češtiny se ve spisovném jazyce přiklonil k typu *píseň* a tyto tvary si uchovává dodnes.

Řada jmen ů-kmenové deklinace přecházela (v době předhistorické, ale i pak v historické) k a-kmenům (*želva*, *Punkva*, *brva*), jiná naopak k ů-kmenové deklinaci přistouplila (*koroptev* < *koroptva*, *ploutev* < *plůtva*, *větev* (původně i-kmen), *láhev*, *dratev*...). Tato migrace byla nepochybně důsledkem toho, že už ve staré době přecházela tato substantiva v mluveném jazyce k a-kmenům, srov. mor. nř. *markva*, *korůlva*, *hůžva*, *pánva*, *konva*. – V nové češtině už tato jména samostatnou deklinaci netvoří.

Deklinace konsonantické

Už v době praslavanské žila z původního velkého množství konsonantických deklinací jen část: n-kmeny mužské a střední, nt-kmeny, s-kmeny, r-kmeny, t-kmeny. Z původních konsonantických tvarů se v té době uchovávaly jen koncovky singulárové (kromě vok. a instr.), příp. ještě nom. a gen. pl. Ostatní koncovky byly již v průběhu praslavanského vývoje přejaty od jiných deklinací, a to i-kmenové a o-kmenové.

V **gen.sg.** byla pro všechny konsonantické typy náležitá koncovka -*e*, v **dat.** -*i*, v **lok. -e**, v **nom.pl. -e**, **gen.pl.** byl bez koncovky. Jednotlivé typy se lišily pouze kmenotvornou souhláskou nebo skupinou.

Za rodové diferenciací se konsonantické deklinace staly neproduktivními (viz Skloňování – rod). Malý počet jmen v nich soustředěný se již dále nerozhlohoval, naopak se zmenšoval v důsledku jejich přechodu k produktivním deklinacím vokalicovým. V historické době konsonantické typy (s výjimkou vzoru *kuř*) upadají a nakonec zanikají zcela. V nové češtině je připomínají jen ojedinelé konsonantické tvary některých substantiv (vedle koncovek deklinací produktivních, např. **gen. sg. pramene** vedle **pramenu** s o-kmenovou koncovkou -*ŭ*).

Kolem r. 1300 byl ve staré češtině tento stav:

Mužské N-kmeny

singulár	duál	plurál
1. <i>kámen</i>	1.,4. <i>dni</i>	1. <i>kamenie, dni</i>
2. <i>kamene</i>	2.,6. (<i>dňú</i>)	2. <i>kamen, dní</i>
3. <i>kameni</i>	3.,7. (<i>dnoma</i>)	3. <i>kamenóm</i>
4. <i>kámen</i>		4. <i>kameny, dni</i>
6. <i>o kameni, ve dne</i>		6. <i>o kameniech</i>
7. <i>kamenem</i>		7. <i>kameny</i>

Původní **nom.sg.** *kamy* byl nahrazen tvarem akuzativním, původní **lok.** se drží jen v adverbializovaném spojení *ve dne*, jinak je většinou pravidlem tvar *dat. lok. s koncovkou -i*. Kromě tvaru *dni* je nepůvodní i **duál**. V **pl.** se prosazuje deklinace o-kmenová (pouze **gen.pl. kamen** se kryje s tvarem konsonantickým).

Podle této deklinace se skloňovala maskulina *den, hřeben, ječmen, jelen, kámen, kořen, křemen, plamen, pramen, prsten...* V době historické úpadek typu pokračuje; většína jmen přibírá koncovky o-kmenové i v singuláru, původní tvary někdy přežívají vedle nich (nč. dat. sg. *kořenu, kořen*). V největší míře uchoválo původní tvary substantivum *den*, ale i ono má vedle nich různé novotvary. Maskulina *sršeň, stupeň* přešla ve spisovném jazyce k jo-kmenům.

V nářečí existují výrazné difference. V dialektech v Čechách splynuly n-kmeny s o-kmeny stejně jako ve spisovném jazyce (*kámen/kamen*), v nářečích střmor., vmor. a slez. splynuly s jo-kmeny (*kameň*).

Střední N-kmeny

Ve stč. památkách jsou doloženy tyto tvary:

singulár	duál	plurál	
1. <i>rámě</i>	1.,4. <i>rameni</i>	1. <i>ramena</i>	
2. <i>ramene</i>	2.,6. <i>ramení</i>	2. <i>ramen</i>	
3. <i>rameni</i>	3.,7. <i>ramenoma</i>	3. <i>ramenóm</i>	
4. <i>rámě</i>		4. <i>ramena</i>	
6. <i>o rameni</i>		6. <i>o rameniech</i>	
7. <i>ramenem</i>		7. <i>rameny</i>	

Podle tohoto vzoru se skloňovala neutra *břiemě, plémě, siemě, témě, jimě* afd. Původní tvary jsou uchovány v **nom., gen., dat., akuz. sg.; gen.pl.** se kryje se skloněním o-kmenovým. Ostatní koncovky byly přejaty z o-kmenové nebo i-kmenové deklinace.

V **nom. sg.** bylo kmenotvorné *-n-* zasuto hláskovým vývojem: slovanské **sěmen* (příbuzné s lat. *sēmen*) kmenotvorné *-n-* původně obsahovalo, ale ze spojení *e + n* vznikla v pozdní praslovanské nosovka *ę*; ta se na přelomu

10./11. stol. změnila v ústní samohlásku *ä*, z ní na přelomu 12./13. stol. vzniklo přehláskou *-ě* a ve 14. stol. *-e* (po retinických *je*): **sěmen > sěmę > sěmä > siemě > sime*. Proto měl nominativní a akuzativní kmen jinou podobu než kmen v ostatních pádech. Takové různosti kmene se ovšem jazyk brání, a proto už ve staré češtině vzniká nový nominativní a akuzativní novotvar s nejčastější koncovkou neuter *-o* (*rameno, semeno...* jako *město*). Tím se n-kmenová neutra pevně spojila s o-kmenovou deklinací a přejala i ostatní pády (*rameno, ramena, ramenu...*). Původní tvary se sice v některých případech vedle těchto novotvarů uchovály, ale mají povahu archaismů a jsou odlišeny významově (např. původní n-kmenový tvar nelze použít ve spojení *rámě řeky, sime* není totiž co *semeno...*). Vcelku tedy deklinace n-kmenová zanikla. Ve spisovném jazyce po ní zůstaly jen stopy v podobě archaických jednotlivých tvarů.

Střední nt-kmeny

Vznikly v době předslavanské rozšířením středních n-kmenů o další kmenotvornou hlásku *-t-*. Z kmenotvorného sufixu *-ent-* vzniklo v pozdní praslovanské *-ět-* a to po denazalizaci nosovek (10./11. stol.) dalo pč. *-ăt-*, jež se dále vyvíjelo buď v *-ět-*, nebo *-at-* (viz Pračeská depalatalizace). Kmenotvorné *-nt-* se tedy do staré češtiny nedochovalo.

Staročeské tvary:

singulár	duál	plurál
1. <i>kuřě</i>	1.,4. <i>kuřětě</i>	1. <i>kuřata</i>
2. <i>kuřite</i>	2.,6. <i>kuřatí</i>	2. <i>kuřat</i>
3. <i>kuřiti</i>	3.,7. <i>kuřatma</i>	3. <i>kuřatóm</i>
4. <i>kuřě</i>		4. <i>kuřata</i>
6. <i>o kuřiti</i>		6. <i>o kuřatech//</i>
7. <i>kuřetem</i>		7. <i>kuřaty</i>

Z představených tvarů jsou původní **nom., gen., dat., akuz. sg.**, ostatní vznikly připojením o-kmenových nebo i-kmenových koncovek ke konsonantickému kmeni. Do této deklinace patřila především jména mláďat (*jehně, holúbě, tele, kotě, ptáčč, dietě...*) a neutrum *kniežě*. Substantivum *dietě* má v pl. zpravidla tvary i-kmenové (*děti*).

Nt-kmenová deklinace – jako jediná z konsonantických deklinací – nezamíká; dochovala se až do nové češtiny, protože se její kmenotvorný formant (**-ent-*) stal produktivní slovo tvornou příponou pro tvoření jmen mláďat. Jeho zásluhou se typ neustále obohacoval o další odvozeniny, takže zaniknout nemohl. V nové češtině je toto sklonění dodnes živé, paradigmatické a produktivní, nč. vzor *kuřě* uchovával starobylé tvary včetně konsonantického 1.–4.p. (pro-

šly jen náležitými hláskovými obměnami). Nepůvodní tvary nacházíme jen ve slez. nářečích; jde o gen. a dat. sg. *kuřata, kuřatů, jež* vznikly připojením jo-kmenových koncovek ke konsonantickému kmeni.

Vliv nt-kmenové deklinace byl tak silný, že k ní přecházela i substantiva typů jiných; ve spis. jazyce se tak začala skloňovat substantiva *vole, košiče* (pův. jo-kmeny) a na pozadí významově blízkého jména *kniežě* též starobylá bjakmenová substantiva *hrabie, markrabie* (dnes *hrabě, markrabě*). V nář. v Čechách přejímaly v různé míře nt-kmenové koncovky původní jo-kmeny (strov. *vejce, vejčete*, ale zejména substantiva na *-išťe – strnišťata*...).

S-kmeny

Původně se tak skloňovala podstatná jména rodu středního zakončená na *-os*. Po zániku koncového konsonantu se začala s-kmenová neutra podobat v nom. a akuz.sg. o-kmenům a tato podobnost určila jejich další vývoj. – V psl. období patří do této deklinace jen omezený počet neuter, např. *nebo, slovo, oko, ucho, tělo, kolo*, ve staré češtině jde už jen o nepatrné zbytky tohoto sklonění: 1. **nom. a akuz.sg.**, shodné s o-kmeny (*slovo*...), 2. **nom. a akuz.pl.** *nebesa, gen.pl. nebes* (další pl. tvary připojují ke konsonantickému kmeni koncovky jiných produktivních typů, zvláště o-kmenů – dat. *nebesóm, lok. nebesiech //nebesách*, instr. *nebesy*), 3. **nom., akuz.pl.** *kolesa, nom., akuz. duálu kolesě* (nom.sg. *kolo*). Ostatní jména mají už jen tvary nepůvodní.

V nové češtině navazuje na s-kmenovou deklinaci pouze substantivum *nebe*, a to v pl.; ostatní neutra přešla už ve staré češtině zcela k o-kmenům, substantivum *nebe* v sg. k jo-kmenům. *Okó, ucho* se v sg. skloňují jako o-kmeny, ale v pl. se prosadily nepůvodní duálové tvary (přejaté od i-kmenů – *očí, uší*) doplněné dat. a lok. novotvary utvořenými na jejich pozadí.

R-kmeny

Už v praslovjanštině se tak skloňují jen dvě feminina *mati* a **dobkti* „dcera“, jejich pokračováním je stč. *mati, dci*.

Staročeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>mati</i>	1.,4.,5. <i>materi</i>	1. <i>mateře//matery</i>
2. <i>mateře</i>	(jinak nedoloženo)	2. <i>mater</i>
3. <i>mateři</i>		3. <i>maternám</i>
4. <i>mateř</i>		4. <i>mateře//matery</i>
5. <i>mati</i>		5. = nom.
6. <i>o materi</i>		6. <i>o materách</i>

7. *mateři*

7. *maternami*

Původní sklonění je zachováno jen zčásti, a to 1.-4.p.sg., tvar **duálový, 1.,2.p.pl.** (*mateře, mater*), v ostatních pádech jsou starobylé novotvary vytvořené připojením a-kmenových nebo i-kmenových koncovek ke konsonantickému kmeni. Podle plurálových novotvarů vznikl i novější nom.pl. *matery*. V případě jména *dci* se a-kmenové novotvary prosadily i v singuláru (připojovaly se ke gen. pl., který byl shodný s a-kmenovým) a v souladu s naznačeným vývojem se vytvořil také nový nom. *dcera*. Zbytek starého sklonění představuje výjimečný dat. a lok. sg. *dcerěti*. Izolovaná forma *mati* se slovtvorně obměnila v *mat, matka* apod. a zařadila do příslušných deklináčnických typů. R-kmeny jako samostatná deklinace zanikly.

T-kmeny

Do této deklinace kdysi patřila maskulina *nohet* (později *nehet*), *děhet, drobt, krapet, loket* a některá další, ale pod vlivem shodného zakončení v nom. sg. přešla již v době předhistorické k o-kmenům. Ve staré češtině se z původního sklonění dochovály jen některé konsonantické tvary:

- 1.,4. sg. loket
2. sg. lokte
3. sg. lokti

Podobně gen.sg. *dehte, drobte, krapte, nehte*, dat. sg. *drobti, nehti*, jinak mají jen tvary mužské o-kmenové deklinace.

V nové češtině se původní tvary uchovály jen u substantiva *loket*, ovšem vedle pravidelných tvarů deklinace tvrdé. Gen.pl. *lokety* se užívá ve spojení s číslovkou v měrových určeních (*deset loket plátna*). Ostatní původní t-kmeny přešly zcela ke vzoru *hrad*.

V nářečích střmor., vnor. a slez. přecházela tato substantiva většinou k jo-kmenům (*loket, gen. lokta*).

Jmenné sklonění adjektiv a slov adjektivní povahy

Jmennou deklinaci neměla ve staré češtině jen substantiva, ale i adjektiva, a to ve větší míře než v češtině nové, dále např. některá participia a číslovky.

O-kmenová a a-kmenová deklinace

byly využívány nejvíce, protože společně mohly vyjadřovat gramatický rod (mužský, ženský, střední). Na počátku doby historické se z větší či menší části uplatňovaly:

1. u adjektiv typu *chud, chuda, chudo*;

2. u adjektiv přivlastňovacích typu *bratrův, bratrova, bratrovo, matčin, matčina, matčino*;
3. u druhových číslovek se sufixem *-er*, např. *čtver, čtvera, čtvero*, podobně *pater... desater* atd.;
4. u participií *n-ových* (*nesen, nesena, neseno*) a *t-ových* (*kryt, kryta, kryto*).

V průběhu dalšího vývoje byly jmenné tvary vytlačovány tvary složené deklinace (viz Složená deklinace) a do nové češtiny se zachovaly jen ve zbytcích (především některé pády přivlastňovacích adjektiv, druhových číslovek a nom. sg. *povinen, dlužna, hotovo...*).

Jo-kmenová a ja-kmenová deklinace

Jsou uchovány v menší míře než deklinace předchozí, jejich tvary jsou na počátku historické doby archaismem. Ide především o zbytky sklonění adjektiv typu *pěš, pěša, pěše* (*líný, páň* 'pánův', *pozďň* atd.), starých komparativů (typy *chuzí, chuzší, chuze; bohatejší, bohatejše*) a z nich odvozených superlativů. Během historické doby byly jmenné tvary vytlačeny deklinací složenou.

Původně se tak skloňovala i toponyma typu *Boleslav', Bezděz'*, od původu jmenné tvary přivlastňovacích (posesivních) adjektiv odvozených sufixem *-je* od osobních jmen *Boleslav, Bezděz* (< *Boleslavje, Bezdězje* 'Bezdězův, Boleslavův', tj. hrad, dvůr apod.). Na rozdíl od příslušných osobních jmen měla toponyma zaslubou *-je* koncovou souhlásku změkčenou, a proto se skloňovala podle vzoru *oráč*. Až později, když některé ja-kmeny odsovuvaly koncovku *-ě*, přešla tato jména na základě tvarové podobnosti ve spisovném jazyce a v části nářečí k ženskému sklonění (mužský rod zůstal uchován jen v některých dialektech, srov. např. mor. ten *Třebíč, Telč*).

Bjo-kmenová a bja-kmenová deklinace

Když se tak skloňovala druhově posesivní adjektiva *ptačí, ovčí, rybí, psí, lví...*, posesivní adjektivum *boží* a tři adjektiva jiného významu, a to *diví, velí, třetí*. Kontrakcí (10. stol.) splynula většina jejich koncovk s koncovkami adjektivní složené deklinace a na základě této podobnosti přešla tato adjektiva již na počátku doby historické k deklinaci složené. V nové češtině připomíná jmennou deklinaci řeční *být ve psí* (podle složené deklinace by bylo **ve psím*).

I-kmenová deklinace

Podle i-kmenové deklinace se skloňovaly adjektivní číslovky *tři, čtyři*.

Ve staré češtině jsou doloženy tyto tvary:

1. m. *tříe/tříě* (*hostie*), f., n. *tři* (*kosti*)
2. *tři*
3. *třem*
4. *tři*

1. m. *čtyřiě/čtyřě*, f., n. *čtyři*
2. *čtyř*
3. *čtyřem*
4. *čtyři*

6. *o třech*
7. *třmi*

Číslovka *čtyři* má v nom. (*čtyřě*) a v gen. (*čtyř, později čtyr*) sklonění konsonantické.

6. *o čtyřech*
7. *čtyřmi*

U-kmenová deklinace

Do této deklinace prapůvodně náležely mužské tvary jmenných adjektiv *bliz, cěl, mlád*. Svědčí o tom některé ojedinělé tvary uchované ve stč. adverbiálních výrazech: gen. sg. *z mladu*, za *mladu*, z *cělu*, lok. sg. *o blizu*.

Konsonantické sklonění

Uplatňuje se zčásti u participií *nt-ových* a *s-ových* (v kombinaci s jo-kmenovými a ja-kmenovými koncovkami). Ve staré češtině zůstaly uchovány jen jejich nominativy, v případě participia *nt-ového* ještě akuz. sg. mask.

Co do způsobu užití nelze klást rovnítko mezi psl. a raně staročeskými participií *nt-ovými* a *s-ovými* na jedné straně a mezi dnešními přechodníky (přítomným a minulým) na straně druhé. Starobylá participia se spíše blížila dnešním přídavným jménům typu *nesoucí, udělavší*. Mohla být shodným přivlastkem nebo přístavkem (když měla úplné skloňování), např. *zjeví se dělátko, nesa v košíku ovoce* „nesoucí“ Vtr., jmennou částí přísudku (*jsm nesa, njsm nesoucí*) atd. – Přechodníková funkce byla jen jednou z jejích funkcí; teprve od 15. stol., kdy tato funkce převládla, označujeme participia *nt-ová* a *s-ová* jako přechodníky.

Participia nt-ová se původně skloňovala jako *nt-kmeny*, ale ve staré češtině už bylo jejich sklonění porušeno deklinací *jo-kmenovou* a *ja-kmenovou*.

1. typ: nom. sg. mask. *nesa* (< *neso*)

fem. *nesúci* (< *nesoť-ji*)
 neutra v nejstarších dobách = maskulina
 od konce 14. stol. = feminina
 akuz. sg. mask. *nesúc* (< *nesoť-jo*)
 nom. pl. *nesúce* (< *nesoť-je*)

2. typ: nom. sg. mask. *trpě* (< *trpe*)

fem. *trpiáci* (< *trpět-ji*)
 neutra zprvu = maskulina,
 později = feminina
 akuz. sg. mask. *trpiec* (< *trpět-jo*)
 nom. pl. *trpiece* (*trpět-je*)

Už od poloviny 14. stol. nacházíme ve femininech a v plurálu tvar bez koncového *-i, -e* (*nesúc, trpiec*). Zatímco ve femininu brzy převlád, zejména v tech blízkých mluvenému jazyku, v plurálu se většinou zachovávaly tvary pů-

vodní. Naznačené rozložení tvarů se drží ještě v 16. stol., ale většinou jen v dílech vysokého stylu. V nižším stylu a v mluveném jazyce se rozdělily v rodě a čísle střídají a v dalším vývoji toto participium, od 15. stol. ve funkci **přechodníku přítomného**, z mluveného jazyka ustupuje. Jeho nepatrné zbytky se uchovávaly pouze v nářečích; např. vmor: *vyběhna* pro všechny rody a obě čísla (*vyběhna ven, nic neviděla*). V nově češtině byly přechodníky (přítomný i minulý, viz dále) uměle obnoveny v době národního obrození J. Dobrovským, a to podle stavu v literatuře vysokého stylu 16. stol. Viz též Tvoření slovesných tvarů, Participium nt-ové.

Participia s-ová

Původně se skloňovala jako *bs-kmeny* (ve variantě po samohláске jako *vs-kmeny*) a v souladu s touto skutečností tvořila dvě typy. První byl určen pro slovesa s minulým kmenem zavřeným, tj. zakončeným na souhlásku, druhý většinou pro slovesa s minulým kmenem otevřeným, tj. zakončeným na samohlásku.

Minulý kmen je ta část slovesa, která zůstane po odtržení koncovky *-l* v přecházkách (participiích) minulých činných, např. *nes-l, nos-l*.

1. typ: nom.sg.mask. *nes* (< *nes-s*)
fem. *nessí* (< *nes-s-jí*)
nom.pl. *nessě* (< *nes-s-jě*)
2. typ: nom.sg.mask. *nosiv* (< *nosí-vs-s*)
fem. *nosivší* (< *nosí-vs-s-jí*)
nom.pl. *nosivše* (< *nosí-vs-s-jě*)

Uvedených tvarů se sice užívalo po celou historickou dobu, ale jejich vývoj se ubíral stejným směrem jako vývoj participií nt-ových (tj. pozdějších přechodníků přítomných). Naznačená distribuce platí ještě ve vysokém stylu 16. stol., ale v nízkém stylu a v mluveném jazyce se jednotlivé tvary (vlastně už **přechodníky minulé**) začínají užívat promiskue (bez ohledu na rod a číslo), v 17. stol. jsou neshodné tvary poměrně běžné i ve spisovném jazyce. V mluveném jazyce přechodníky ustupovaly vyjádření jinému a ustrňovaly. Nakonec zanikly (nezachovaly se ani v nářečích) a teprve gramatikou J. Dobrovského byly vráceny do nově spisovné češtiny (v podobě uchované ve vysokém stylu děl 16. stol.).

Poznámka: Tvary typu *přinesší, nalleževší*, které známe z nově češtiny, ve staré češtině nebyly; vznikly až v době národního obrození napodobením ruštiny.

Deklinace zájmená

Je velmi starobylá, od jmenné se odlišuje ve většině pádů. Rozpádá dvě skupiny se zvláštním skloňováním – na zájmená bezrodá a rodová.

Zájmená bezrodá

V pračesťině sem patřila stará osobní zájmená *jáz, ty, my, vy, vě, va* no reflexivní (zvrátané).

Pračeské sklonění:

1. <i>jáz</i>	<i>ty</i>	----
2. <i>mne</i>	<i>tebe</i>	<i>sebe</i>
3. <i>mně, mi</i>	<i>tobě, ti</i>	<i>sobě, *si</i>
4. <i>má (stč. mě)</i>	<i>tá (stč. tě)</i>	<i>sá (stč. sě)</i>
6. <i>o mně</i>	<i>o tobě</i>	<i>o sobě</i>
7. <i>mnú</i>	<i>tobú</i>	<i>sobú</i>

1. <i>ny</i>	<i>vy</i>	<i>vě, va</i> („my dva“)	<i>*va (vy)</i> („vy dva“)
2. <i>nás</i>	<i>vás</i>	<i>najú</i>	<i>vajú</i>
3. <i>nám</i>	<i>vám</i>	<i>náma</i>	<i>váma</i>
4. <i>ny</i>	<i>vy</i>	<i>*na (ny)</i>	<i>*va (vy)</i>
6. <i>o nás</i>	<i>o vás</i>	<i>najú</i>	<i>vajú</i>
7. <i>námi</i>	<i>vámi</i>	<i>náma</i>	<i>váma</i>

Ve staré češtině došlo k následujícím změnám: Vedle **nom. jáz** se v staré češtině objevuje též podoba *já, jí*, původnější *jáz* žilo do konce 15. st. **Dat. si** není pro starou dobu přímo doložen. První doklady F z 15. stol.

Akuz. má, tá, sá se normálně hláskově vyvíjely v *mě, tě, sě*; vedle těchto se záhy objevují genitivy-akuzativy *mne, tebe, sebe*. Nato pak pronovní tvary akuzativní (*mě, tě, sě*) do **genitivu**.

Vedle **instrumentálů tobú, sobú** se objevují už od 14. stol. tvary se základem jako v gen. a akuz. – *tebí, sebí*; ty od 15. stol. vítězí.

U zájmen *my, vy* se vedle původních **akuzativů ny, vy** objevuje též akuzativ *nás, vás*, a to už v rané staré češtině. V 16. stol. se tyto nepůvodně zcela prosadily.

V **dat.** bývají vedle tvarů *nám, vám* ve starších památkách též *n* (patrně podle i-kmenů). Časem tyto tvary vymizely.

Duálové tvary jsou zčásti nepůvodní: vůbec nebyl doložen očekávaný **2.os. va** (místo něho je tvar *vy*) ani původní tvary akuzativní *na, va*.

Zájmena rodová

Pri zmenách ve skloňovaní zájmen rodových jde většinou buď o vzájemné ovlivňování tvrdé a měkké zájmenné deklinace nebo o vliv složené deklinace adjektiv.

A. Starší vrstva zájmen, která rozlišuje rod dvojí: osobní a věcný.

Zájmeno *k(to), č(so)*

Pračeské sklonění:

1. <i>kto</i>	čso
2. <i>kogo</i>	čso, čěgo
3. <i>komu</i>	čěmu
4. <i>kogo</i>	-č, čso
6. <i>o kom</i>	o čěm
7. <i>kým</i>	čím

Tvar *kto* se ve staré češtině změnil analogií podle tázacích příslovčí *kde, kdy* v *kdo*.

V nářečích (na větší části Moravy a ve Slezsku) pronikly tvary podle deklinace složené (nebo podle zájmena *jeho, jemu*) – *keho, kemu*...

V **nom.** a **akuz.** byl původně tvar *č*. Dodnes zůstal zachován v nč. *proč, nač*. Jinak byla původní podoba brzy vytlačena tvarem *čso*, což je archaický gen., který se pro svou neobvyklou podobu začal chápat jako tvar neutrální; v **gen.** pak byl nahrazen novotvarem *čěgo*. Splynutím obou sykavek v tvaru *čso* vzniklo *co*. Tato podoba převažuje od 15. stol.

Poznámka: Nč. *nic* vzniklo z *ni-čso*, které se nejprve změnilo v *ničse* (asi podle *vše*) a po odsunutí koncového *-e* v podobu dnešní.

B. Mladší vrstva zájmen, která rozlišuje rod trojí: mužský, ženský, střední.

Zájmeno *t(en), ta, to*

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.	mask.	neutrum	fem.
Sg. 1. <i>ten</i>	<i>to</i>	<i>ta</i>	<i>tě</i>	<i>ti</i>	<i>ta</i>	<i>ty</i>
2.	<i>togo</i>	<i>tě</i>	<i>tej</i>		<i>těch</i>	
3.	<i>tomu</i>	<i>tomu</i>	<i>tu</i>	<i>ty</i>	<i>těm</i>	
4. -t, <i>ten</i>	<i>to</i>	<i>tu</i>	<i>tu</i>		<i>ta</i>	<i>ty</i>
6.	<i>o tom</i>	<i>o tej</i>	<i>o tej</i>		<i>o těch</i>	
7.	<i>tiem</i>	<i>tiú</i>	<i>tiú</i>		<i>těmi</i>	

Duál 1., 4., 5. *ta* *tě*

tě

2., 6. *tiú*
3., 7. *těma*

Původní **nom.sg.** měl podobu *t < tb*. Stejně jako ve výše uvedené dech ani u tohoto ukazovacího zájmena nemohl být po zánku jert hláskový, poněvadž u sklonných slov je třeba odlišit základ slova i příponu. Proto byl rozšiřován obvyklým zájmeným sufixem *-tb* (Vedle podoby *ten* v nejstarší době existoval i tvar *ter*.)

V ženském sklonění docházelo během dalšího vývoje k vyrovnání **gen.**, **dat.** a **lokálu sg.** Ve spisovném jazyce zvrátil tvar genitivní, nářečích naopak tvar **dat.** a **lok.** (např. mor. *bez tej, k tej; z tej* vznikla Tvar *tej* býval ve staré češtině často zdloužený: *tějí* (pod vlivem slože a **gen. sg. těj**).

V nářečích na vých. polovině Moravy ovlivnila skloňování slože ce adjektivní (akuz. **sg.f. tí, tó, pl. tých, tým** atd.) a měkké typy zájmenace (**gen. mask.** a **neuter teho, dat. temu** atd.). Ve středním úseku v se zase vlivem deklinace jmenové uplatňuje v maskulinu a neutru **lok. člověkoví, o tom člověkoví**.

Podle vzoru *ten* se skloňovala zájmena *on, ona, ono* 'onen, čis *dva, oba* (jako duál), zájmeno *sám, sama, samo* (častěji se však skl deklinace složené), **pl. zájmena vši, vše, vše** (kromě **nom.** a **akuz.**, viz

Zájmeno j(en), ja, je

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.	mask.	neutrum
sg. 1. <i>j(en)</i>	<i>je</i>	<i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)	<i>ji</i>	<i>ji</i>	<i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)
2. <i>jego</i>	<i>jego</i>	<i>jie</i>			<i>jich</i>
3. <i>jemu</i>	<i>jemu</i>	<i>ji</i>	<i>ji</i>		<i>jim</i>
4. -ň, <i>fej</i>	<i>je</i>	<i>ju</i>	<i>ju</i>		<i>jě</i>
6. <i>o něm</i>	<i>o něm</i>	<i>oni</i>	<i>oni</i>		<i>o nich</i>
7. <i>jím</i>	<i>jím</i>	<i>ju</i>	<i>ju</i>		<i>jimi</i>

mask. neutrum fem.

duál: 1., 4. *ja* (stč. *jě*)

2., 6.

3., 7.

jima

Je to od původu zájmeno ukazovací, ale ve staré češtině již větš puje ve funkci zájmena 3. os., které mezi starobylými osobními záj zelo. Se sufixem *-ž* se pak stalo zájmenem vztahným (*jenž*).

Nom.sg.: nevhodné tvary *j, ja, je* byly už na počátku doby hi hrazeny jiným ukazovacím zájmenem, a to *on, ona, ono*.

Gen. a dat. sg. se už ve 14. stol. vyskytovaly také oslabené tvary *jho* (to pak proniklo i do akuz.), *jmu*, po 14. stol. v důsledku zániku pobočných slabik už pravidelně v podobě *ho, mu*.

Akuz. sg. *jej* vznikl patrně reduplikací (tj. zdvojením) *jejb*.

Po předložkách mívají tvary podobu s počátečním *ň* - (*k němu, k níž*).

Gen. jeho (jho, ho) a zesílené genitivní tvary jejíe, jejích (tj. rozšířené podle *jeho o je-*) mají ještě specifickou funkci: vyjadřují posesivitu. Zprvu byly ne-sklonné (*mysl jho, matka jejíe, hřích jich*, tj. původní gen. pl.), později se začal sklouňovat ženský tvar *jejie*, a to podle typu *peštie*, jemuž se podobal (gen. *jejieho*, dat. *jejiemu* jako *peštieho, pešiemu* atd.). Tyto tvary jsou doloženy od 14. stol. (*jejieho syna...*) a v 16. převládly. Tvary *jeho, jejích* se sice sklouňovat nezačaly, ale jejich přesun z postpozice do antepozice, tj. *bratr jeho* → *jeho bratr*, ukazuje, že jsou chápány jako přivlastek shodný. Se sklouňováním tvaru *jejiech*, např. *jejiecho, jejiechmu*, se místy setkáváme v nářečí.

Uvedené deklinační tvary žijí s příslušnými hláskovými změnami dodnes. Během vývoje působila na tuto flexi deklinace složená (nejvíce v 16. stol.). Pod jejím vlivem se dloužily některé koncovky, zejména plurálové (gen. *jich*, dat. *jím*, lok. *o nich*, instr. *jím*), v nové spis. češtině se však neprosadily.

Podle tohoto zájmeného deklinačního typu se sklouňovala některá zájmena a druhové číslovky končící v tvaru maskulina na měkkou souhlásku.

Zájmeno náš, náša, naše

Sklouňuje se jako j(en), ja, je. Novočeský stav je pokračováním tvarů staročeských – až na kvantitu základové samohlásky ve stč. nominativech a některých akuzativech. Jejich východiskem byly následující pč. podoby: nom. sg. m. *náš*, fem. *náša*, n. *náše*, akuz. sg. m. *náš*, n. *náše*, nom. pl. m. *náší*, nom., akuz. pl. f. *náše* a n. *náša* (> -ě). Odišná kvantita připomíná období, kdy měly dvouslabičné tvary kvantitu a tříslabičné byly krátké. Po zániku jerů, kdy se změnil počet slabik, se původní stav porušil a analogii začala kvantita v uvedených případech ustupovat. Tento proces byl ukončen v 17. stol.; do nové češtiny se délka uchovávala pouze v nom., příp. akuz. sg. m. *náš*.

Rovněž na tuto zájmennou deklinaci působí deklinace složená, koncovky se dlouží především v pl.: gen. *našich*, dat. *naším*...

Zájmeno *vaš* se sklouňuje stejně.

Zájmeno s(en) tento

Sklouňovalo se patrně jako j(en), ja, je. Do staré češtiny se dochovalo jen ve zbytcích. Vyskytuje se jen v nejstarších památkách. – Máme doložen např. nom. s v příslovcích *dnes, letos* (původně *dn-sb* 'den tento' apod.) a z dekli-

načních tvarů gen. sg. m. *seho světa*, gen. sg. f. *do sie chvíle*, lok. sg. m. *světě*, nom. pl. *si hi oni*...

Zájmeno veš, vša, vše

V singuláru se sklouňuje jako j(en), ja, je, v plurálu podle ten, ti v historické době už mívají jeho nominativní a akuzativní tvary zprava podobu, protože jsou rozšiřovány sufixy *-chen, -keny, -cek* apod. (*všech na, všechno, všekeren, všekera, všekero// všekerý, všekerá, vškeré...*). Ty měly pádové koncovky buď jako zájmeno *ten*, nebo jako adjektiva složená nace. Zpočátku se sklouňovalo zájmeno i sufix, stov. stč. akuz. sg. f. *všuck i všicku*), později deklinace vlastního zájmena zaniká (zájmeno většinou v ustrnulém tvaru) a příslušný pád vyjadřuje pádová koncovka sufixu: *vš*

Posesivní zájmena můj, tvůj, svůj

se původně sklouňovala rovněž jako zájmeno *j(en), ja, je*, ale p skupiny *oj*-následující volal koncovky se svými tvary výrazně odlišší vodní deklinace: *mojego* > *mého* apod. Na deklinaci rovněž působila složená (typ *dobry*).

Pračeské sklonění:

Sg. 1. m. <i>můj</i>	n. <i>mé</i>	f. <i>má</i>	Pl. m. <i>moji</i>	n. <i>má</i>
2. <i>mého</i>	<i>mé</i>			<i>mých</i>
3. <i>mému</i>	<i>měj</i>			<i>mým</i>
4. <i>můj</i>	<i>mé</i>	<i>můl/moju</i>	<i>mé</i>	<i>má</i>
6. <i>o mém</i>	<i>o mej</i>			<i>o mých</i>
7. <i>mým</i>	<i>mí</i>			<i>mými</i>

Duál 1., 4., 5.	m. <i>má</i>	n. <i>moji</i>	f. <i>moji</i>
2., 6.	<i>mí</i>		
3., 7.	<i>mýma</i>		

U feminin došlo v průběhu vývoje k vyrovnání gen., dat. a lok. spěch tvaru genitivního (*mě*).

Vedle stažených tvarů zůstaly v paradigmatu též některé původní tv žené (nom. sg. f. *moja* a n. *moje*, akuz. sg. f. *moju*). Ty byly v průběhu d voje rozhojňeny novotvary (nom., akuz. pl. f. *moje*, od 17. stol. nom. pl. U dat. a lok. sg. f. se brzy objevuje délka: *měj*).

Druhové číslovky dvoji, oboji, troji

Patřily rovněž k zájmenné deklinaci typu *j(en), ja, je*. I zde dochá kterých pádech k podobnému stahování jako u zájmen typu *můj*:

m. a n. sg.: gen. *dvého* (< *dvého* < *dvójego*), podobně **dat. sg.** *dvěmu*, **lok. o dvěm; nom.sg.n. dvě.** Ale vedle uvedených tvarů žijí i tvary nestažené (ty později umožnily přechod těchto číslovek k deklinaci složené typu *pěší* (nč. *dvójij, dvojiho, dvojiomu*...)). Z původních tvarů se uchovalo pouze adjektivizované neutrum *dvójce, troje*.

Deklinace složená

Představuje třetí, nejmladší typ skloňování (začal se formovat až v pozdní praslavoanštině). Podle něho se skloňují především adjektiva a dále některá zájmena a číslovky.

Složená se nazývá deklinace proto, že její koncovky vznikly **skládáním**: ke jmennému tvaru se připojilo zájmeno *jo, ja, je* (s významem ukazovacím nebo vztažným) v příslušném pádu: nom.sg.: psl. subst. *rabъ* 'sluha, otrok' × adj. *dobrъ-je*; subst. *žena* × adj. *dobra-ja*; subst. *lěto* 'léto' × adj. *dobro-je* atd. V dalším vývoji přídavné jméno splynulo se zájmenem v jeden tvar a vzniklá skupina V+*j*+V podlehla na konci psl. období stahování. Jeho výsledkem byla nová deklinace se specifickými koncovkami (nom. sg. *dobrý, dobrá, dobré*).

Poznámka: Všechny tvary stahováním nevznikly. V některých případech šlo jen o jejich hláskovou úpravu nebo o přejetí koncovky deklinace zájmenné.

Tvrký typ, vzor *dobrý* (založený na o-kmenech a k-menech)

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.	mask.	neutrum.	fem.
Sg. 1. <i>dobrý</i>	<i>dobré</i>	<i>dobrá</i>	<i>dobrá</i>	Pl. <i>dobří</i>	<i>dobrá</i>	<i>dobré</i>
2.	<i>dobrégo</i>	<i>dobré</i>	<i>dobré</i>		<i>dobrych</i>	<i>dobré</i>
3.	<i>dobrému</i>	<i>dobré</i>	<i>dobré</i>		<i>dobrym</i>	<i>dobré</i>
4. <i>dobrý</i>	<i>dobré</i>	<i>dobré</i>	<i>dobré</i>		<i>dobrá</i>	<i>dobré</i>
6.	<i>o dobrém</i>	<i>o dobrém</i>	<i>o dobrém</i>		<i>o dobrých</i>	<i>o dobrých</i>
7.	<i>dobrym</i>	<i>dobrym</i>	<i>dobrym</i>		<i>dobrymi</i>	<i>dobrymi</i>
Duál 1.,4.	<i>dobrá</i>	<i>dobrá</i>	<i>dobrá</i>		<i>dobryma</i>	<i>dobryma</i>
2.,6.	<i>dobry</i>	<i>dobry</i>	<i>dobry</i>			
3.,7.	<i>dobryma</i>	<i>dobryma</i>	<i>dobryma</i>			

Lok.sg. m. a n. o dobrém (stč. *dobriem*) vznikl stahováním (< *o dobrějemb*). Tvar se vyskytuje ojediněle a jen do 15. stol., pak zaniká. Nově vzniklá koncovka se neudržela proto, že vyvolávala alternance předchozího konsonantu (*krátký* – *o krátkém*). Už v nejstarší době převládá tvar *o dobrém* (podle *mětn*).

Dat., lok. sg. f. dobrí (stč. *dobriej*) vznikl zjednodušením *dobré-ji*. Také tyto tvary s měkčími koncovkami (stejně jako koncovka lok. u maskulin) jsou ve staré češtině vzácné a brzy byly odstraněny vyrovnáním tvaru gen., dat. a lok.

sg. f., které zde proběhlo shodně s rodovou deklinací zájmennou. Tak tvar *dobré*.

Měkký typ, vzor *pěší* (založený na jo-a-*ja*-kmenech)

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.
Sg. 1. <i>pěší</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)
2.	<i>pěšiego</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšie</i>
3.	<i>pěšiemu</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěši</i>
4. <i>pěší</i>	<i>o pěšiem</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšú</i>
6.	<i>pěšim</i>	<i>o pěšim</i>	<i>o pěši</i>
7.	<i>pěšim</i>	<i>pěšim</i>	<i>pěšú</i>
Pl. 1. <i>pěši</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěšie</i>
2.	<i>pěšich</i>	<i>pěšim</i>	<i>pěšie</i>
3.	<i>pěšim</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěšie</i>
4. <i>pěšie</i>	<i>o pěšich</i>	<i>o pěšich</i>	<i>pěšie</i>
6.	<i>pěšimi</i>	<i>pěšimi</i>	<i>pěšimi</i>
7.	<i>pěšimi</i>	<i>pěšimi</i>	<i>pěšimi</i>
Duál mask.	<i>pěšim</i>	<i>pěšim</i>	<i>pěšim</i>
1.,4. <i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěši</i>	<i>pěši</i>	<i>pěši</i>
2.,6.	<i>pěšú</i>	<i>pěšú</i>	<i>pěšú</i>
3.,7.	<i>pěšima</i>	<i>pěšima</i>	<i>pěšima</i>

Typ se vyvíjel obdobně jako typ *dobrý*, to znamená, že v některých dech vznikly tvary stahováním, v ostatních hláskovou úpravou, nebo jaty z jiných deklinací. Změny 'á' > 'ie', 'ie' > 'i', 'ú' > 'i' způsobily plnou unifikaci plurálových a homonymní pádových forem v sg. feminin (zůstal jediný, tj. *pěšim*).

Časování (konjugace)

Časováním vyjadřujeme osobu, číslo, čas, způsob, rod a vid sloves z těchto gramatických významů jsou velmi starobylé, jiné vznikly teprve historické. Způsob jejich vyjádření není ve všech případech ve staré a nové češtině stejný.

Osoba

Je ve staré češtině trojí: **první** vyjadřující mluvčího/pisatele (v s. i pl.), **druhá** vyjadřující adresáta (rovněž ve všech číslech) a **třetí**, kterému čuje živé i neživé jevy, osoby, zvířata nebo předměty, o nichž se mluví (v sg., duálu i pl.).

Koncovky jednotlivých osob jsou většinou zřetelně odlišeny (v sg. i pl.). Výjmku tvoří jen dvojice stejných tvarů v 2. a 3. osobách sg. i pl. imperativu, v 2. a 3. os. sg. aoristu a imperfektu a 2. a 3. osobě duálu. Ale tyto shody jsou sekundární; vznikly pozdějším splynutím koncovek kdysi různých.

Koncovky vyjadřující osoby jsou jiné u sloves tematických, jiné u sloves atematických, jiné v prezentu a jiné v jednoduchých časech minulých. Jednotnou podobu mají pouze koncovky duálové (1. os. -vě, -va, 2. a 3. os. -ta).

Třetí osoba jako nejméně příznaková (označuje osoby nezáčastněné na hovoru, neutrální apod.) ztratila v sg. indikativu prezenta svou specifickou koncovku -*ta* (tak psl.) již v době předhistorické. Ve staré češtině je na jejím místě pouhý prezentní kmen (psl. *on*) *nesetb* × pč. *nese*). (Proto může tvar 3. os. sloužit jako spolehlivě vodítko při rozdělování sloves do tříd podle prezentního kmene.) Podobně se vyvíjel také tvar 3. os. préterita, v němž znak 3. os. (*jest*, *stj*) v průběhu doby historické rovněž ustupoval, až nakonec zanikl (stč. *on*) *nesl jest* × nč. *nesl*; stč. *oni*) *nesli sú* × nč. *nesli*).

Podrobnější výklad obsahuje kapitola Tvoření slovesných tvarů.

Poznámka: Slovesa se dělí do tříd buď podle kmene prezentního (a), nebo infinitivního (b). (a) Kmen prezentní je ve staré češtině shodný s tvarem 3. os. sg. indikativu prezenta (*nese*, *kupuje*). Na jeho základě se staročeská slovesa dělí do pěti tříd, viz dále. (b) Kmen infinitivní je ta část infinitivu, která zůstane po odtržení -*ti* (*nes-ti*, *kupova-ti*). Často se s ním shoduje kmen minulý, tj. ta část slovesného tvaru, která zůstane po odtržení koncovky -*l* v participiu I-ovém (*nes-i*, *kupova-ŝ*). Podle kmene infinitivního se stč. slovesa rozdělují do šesti tříd: 1. slovesa s nulovým infinitivním kmenovotvorným formantem (příponou, tematem): vzory *věs-ti*, *pěci* < **pek-ti*, *ku-ni* < **mer-ti*, *pie-ti* < *pě-ti*, *krj-ti*; 2. slovesné n-kmeny (podle tématu -*nu-*): *tisk-nú-ti*, *mi-nú-ti*; 3. slovesné ŝ-kmeny (podle tématu -*ŝ*): *trp-ě-ti*, *sáz-ě-ti*; 4. i-kmeny (podle -*i-*): *pros-i-ti*; 5. podobně a-kmeny: *maz-a-ti*, *br-á-ti*, *děl-a-ti*; 6. ova-kmeny: *kup-ova-ti*. Viz též kmen slova.

Číslo

Ve singuláru a plurálu byl ve staré češtině též duál. O něm viz Skloňování – Číslo.

Čas

Ve srovnání s dnešní češtinou měla stará čeština systém časů složitější. Vedle prezentu (*volaju*), préterita (*volal jsem*) a futura nedokonavých sloves typu *budu volati*, jež se dochovávaly do nové češtiny, existovaly ještě jednoduché minulé časy aorist (*zvolacht*) a imperfektum (*volajiech* nebo *volach*), dále antepreteritum či plusquamperfektum, tzv. čas předminulý (*byl jsem volal*, *běch volal...*), a snad i futurum exaktum, vyjadřující děj předcházející před jiným dějem budoucím (*budu zvolal*). Dnešní tvoření futura nebylo ještě plně ustáleno. Vedle podob užívanych v dnešní češtině (*budu volati*) existovaly v rané staré češtině ještě opisy s některými slovesy modálními nebo fázovými (*chcu volati*,

jmám volati, *zачnu volati*; např. verš *diecky chtie hladem zemřieti* Hlídám, že „dítky chtějí zemřít hladem“, *nybž* „zemřou“). – Z existujících tvarů mají přímé prajazykové kořeny pouze tvary prezentní a aorist

Zatímco ve staroslovenštině vyjadřoval aorist prostý děj minulí faktum minulý děj souběžný s jiným minulým dějem, bylo užití imperfekta už zčásti diferencováno vidově. Aorist se tvořil převážně dokonavých (× ve staroslovenštině i od nedokonavých) a v souladu slovesy vyjadřoval děj minulý ukončený (-*volach* ‘zavolal jsem’), imutvářené od sloves nedokonavých (i ve staroslovenštině) vyjadřováv v minulosti trvající (*volajiech* ‘volal jsem’). Méně častá imperfekt dokonavých měla užití speciální: vyjadřovala buď opakování (*a kdyŝ ŝe, naleznieŝe chleb...* OTC „a kdykoli vstal, nalezl“), nebo modální jistoty (*a již ovšem utečieŝe, ale sukne jej červená prosoci* DAL „a už b ale červený ŝat jej prozradil“). Vedle těchto jednoduchých minulých uplatňovalo též préteritum, minulý čas složený z I-ového participia nich tvarů slovesa *byti* (*volal jsem*). Naznačený stav trval do té doby nerozvinula kategorie vidu do té míry, že většina sloves měla dokonavý protějšek. Tehdy ztratily jednoduché časy na významu a zannavost nebo nedokonavost už totiž vyjadřovala slovesný kmen (pomc a přípon včetně různých tříd): např. nedokonavost signalizoval dvojicích kmen nepředponový (prostý) – *hynúti* × dokonavost zase ponový – *zhynúti*; nedokonavost signalizovaly a-kmeny – *padati* × zase n-kmeny – *padnúti*. Tak se stalo, že pomocí slovesných km préteritum samo vyjádřit to, co dříve vyjadřovaly oba jednoduché č mady (nedok. *volal jsem* – dok. *zavolal jsem* × imperfektum (nedok.) aorist (dok.) -*volach*). Další předností préterita byla schopnost jmený rod (*já jsem volal/volala/volalo*). Proto v konkurenci s jed minulými časy zvíťazilo. Podrobněji o něm viz Tvoření slovesných tv semných památkách se sice udržují ještě v 15. a zcela ojedíněle i v 1 jen jako archaismy založené na písemné tradici.

Plusquamperfekta se ve staré češtině užívalo k vyjádření děje, cházel před jiným dějem minulým.

Vyjadřování futura se ustálilo až v době historické. V češtině a j doslovanských jazycích souvisí gramatikalizace futura s rozvojen vidu. Začíná u dokonavých sloves, jejichž prezentní tvary mají zárov přechodu do stavu: *svitne* “začíná svítit”, odtud pak “bude svítit”; tedy budoucí děj trvající. Později se začalo užívat ve futurálním výř zentních tvarů všech dokonavých sloves (préz. nedok. *znamenuju* poznávám” × préz. dok. *zaznamenuju* „označím, poznám“, tj. v této situaci vyvstala naléhavá potřeba vyjadřovat budoucí čas rovr nedokonavých. Zprvu se užívaly různé opisy, které naznačovaly, že ne až v budoucnosti. Byla to spojení infinitivu se slovesy modálními

lati, chcu volati), fázovými (*začnu volati*) nebo se slovesnými tvary *буду, budeš...* (*буду volati*), s participiemi I-ovým (*буду vola*). Všechny tyto možnosti nacházíme v rané staré češtině; později se plně prosadilo spojení *буду + infinitiv (буду volati)*, protože slovesné tvary *буду...* měly ve staré češtině už jen velmi obecný význam. Konstrukce typu *буду vola* se neprosadila, poněvadž participium I-ové bylo ve staré češtině už pevně spojeno s tvořením minulých časů (*volal jsem, byl jsem volal*).

Futurum exaktum (futurum II) vyjadřuje předčasnost v budoucnosti. Tvořilo se spojováním tvarů slovesa *буду...* s participiemi I-ovým slovesa dokonavého: *Kto věří u mne, ať umřel bude, ožive*. Užívá se ojedinelé v psaných projevech vyššího stylu. Po 15. stol. zaniká.

Grammatikalizace = nabývání mluvnické povahy (ustálení způsobu vyjádření jistého gramatického významu, např. času, vídu atd.).

Způsob

Způsobem slovesného děje se vyjadřuje vztah mluvčího k průběhu slovesného děje. Ve staré češtině existoval **způsob oznamovací** neboli indikativ (mluvčí hodnotí děj jako **realný**), **rozkazovací** neboli imperativ (mluvčí usiluje o jeho realizaci volným způsobem) a **podmiňovací** neboli kondicional (mluvčí hodnotí děj jako **hypotetický, neskutečný**); z tohoto základního významu vycházejí konkrétní významy kondicionálu v hlavních i vedlejších větách.

Kondicional je ve slovanských jazycích způsobem genetiky nejmladší; ve staré češtině se tvořil spojením participia I-ového významového slovesa s aoristem slovesa *byti* (1.os. *nesl bych*, 2.os. *nesl by...*, tj. „bys“, 3.os. *nesl by*). To znamená, že se vyvinul z aoristového plusquamperfekta, jemuž se v některých rysech podobal (dávna minulost – neskutečnost, hypotetičnost, předčasnost – podmínka atd.).

Rod

Stará čeština zdědila z praslavštiny aktivum (rod činný – (on) *súdi* < *sg-dith* „soudí“) a pasivum (rod trpný – (on) *sé súdi* < *sg-dith sé*). K zděděnému pasivu, které se tvořilo připojováním zvrátěného zájmena *sé* k tvarům aktivním, přibyl ve staré češtině nový způsob vyjadřování pasiva, opisné pasivum složené z participia n-ového nebo t-ového a prezentních tvarů slovesa *byti*. Tyto konstrukce se zrodily při překládání latinských textů do češtiny, přesněji řečeno, při překladu latinského pasivního perfekta, a v souladu s lat. předlohou vyjadřovaly čas minulý: *iudicatus est = sůzen jest* „byl odsouzen“. (Ve 3. os. bývá zprvu tvar slovesa *byti* vynecháván, zejména ve větách vedlejších: (Alexander) *uzřě, že země porobena, všeho dobrého zbavena* ALX.)

Využití prezentních tvarů slovesa *byti* k vyjádření minulého času zřekovalo odpovídající vyjádření času přítomného a budoucího. Pro přítomnou zpočátku užívalo původního pasiva *súdi sé*, vět s všeobecným podmětem (*ho*) nebo opisů typu *byvá sůzen, bude sůzen* = přezens, ale žádá z mo nebyla zařaditelná do soustavy časů. Teprve v 17. stol. došlo k přehod dosavadních tvarů: *jest souzen* nabylo významem prezentní, v präteritu se u spojení *byl souzen* a ve futuru *bude souzen*. Byl to proces dlouhodobý způsob rozložení času přezíval ve zbytcích až do doby národního obrození též tvoření slovesných tvarů.

Poznámka: Vedle skutečného složeného pasiva vyjadřujícího děj, např. *sem souz* a dodnes žijí podobné konstrukce, jež nevyjadřují děj, nýbrž stav vzniklý z děje minulého, valy už v praslavštině a jsou tvořeny především od sloves dokonavých: *je rozpután, jesti*. Na rozdíl od složeného pasiva, které je – jako uměle vytvořený prostředek literárního jazyka – známo jen ještě ze staré polštiny a lužičtiny, vyskytují se konstrukce druhého typu (vlastnědek jmenový (adjektivní) se sponou) ve všech slovanských jazycích i v dialektech. Hranice oběma konstrukcemi je spjívavá.

Vid

Slovesným videm se rozumí ten fakt, že české sloveso existuje ve třech (příp. třech) podobách, které mají stejný lexikální význam, ale odlišují se vztahem k završenosti (ukončenosti) děje. Slovesa dokonavá (perfe vyjadřují, že děj byl buď ukončen, nebo že bude završen (*vypracoval jsem, vypracuji úkol*). Slovesa nedokonavá (imperfektivní) o ukončení děje nedávají (*pracoval jsem, pracuji, budu pracovat*). Vid zahrnuje též násobenos kovanost, obvyklost – *volává, nosí*) a nenasobenosť (*volá, nese*).

Poznámka: Pro zjištění vidu nč. slovesa je (pro rodilé mluvčí) poměrně spolehlivým jejich spojení se slovesem *буду* nebo *заčну*. Jestliže je příslušné sloveso s tvar *заčну* spojitelné, je vidu nedokonavého (*буду/заčну pracovat, psát, uklízet*), není-li spojitelné, je vidu dokonavého, protože dok. slovesa vyjadřují budoucnost prezentní formou **буду/заčну vypracovat, napsat, uklízet* apod.

Slovesný vid je specifickým slovanským a v menší míře baltickým (což svědčí o jeho poměrně pozdním vzniku). Jako gramatická kategorie (což výrazněji rozvíjet až na přelomu doby předhistorické a historické. V dalším vývoje se množily vidové dvojice (jejich jeden člen tvoří slovu dokonavé, druhý dokonavé). V období 14.–15. stol. se už vid grammatikalizoval a od 16. stol. se vyjadřuje u sloves také násobenosť a r benost (nejčastěji formantem *-va-: dělati – dělávati, prosti – prosievati*).

Specifickým prostředkem k vyjádření dokonavosti byly – vedle předpon (*vedu – přivedu*), většina předpon ovšem zároveň modifikovala v slovesa) – určité slovesné typy, např. n-kmeny (tj. 2. slovesná třída – *mi* Nedokonavé protějšíky přefigovaných sloves se tvořily přechodem k jiné vesnému typu s odlišným kmenotvorným formantem, např. k ova-k

(-vrátiti – -vracovati), a zejména prostřednictvím formantu -va- (-znati – -znávati, -kryti – -kryvati) k typu *dělati*. Viz též Čas – Präteritum.

Poznámka: Mezi vyjádřením vidu ve staré a nové češtině existují rozdíly. Např. k vytvoření dokonavého protějšku k nedokonavým slovesům prostým se užívalo předpony vz- (nedok. *chváti-ti* – dok. *vzchvátili*), u- (ned. *rozuměti* – dok. *urozuměti*) aj. K předponovému dokonavým slovesům se často tvořily nedokonavé protějšky přechodem k ova-kmenům (*zhybnuti* – *zhybnovati*, *zaspali* – *zaspavovati*) atd. Ale tímto odlišnostem lze snadno porozumět s pomocí staročeských slovníků.

Některá slovesa byla ve staré češtině ještě **vidově nevyhraněná (obouvidová)**:

1. Neodvozená nepředponová slovesa (zejména 1. třídy): *řéci* 'říkat, říct', *sieci* 'sáhnout' i 'sahat', *kázati* 'rozkazovat, rozkázat'; *děti* 'říkat, říct'.
2. Slovesa předponová, u nichž se souvislost se základním slovesem nedokonavým oslabila: *sáieti/zdáti se*, *súžiti se* 'sužovat se, soužit se'.
3. Předponová slovesa, jejichž obouvidovost vyplývá z dvojího možného pojetí jejich morfolgické stavby: např. sloveso *roztrhati* bylo nedokonavé, jestliže bylo ve vztahu k dok. *roztrhnuti* (bylo utvořeno příponou), a dokonavé, jestliže bylo ve vztahu k nedok. *trhati* (bylo utvořeno předponou); podobně *přesázeti*, *osázeti*, *othoniti*, od původu. nedok. protějšek slovesa *otehnati*... Během vývoje byla většína případů vidové dvojnáznačnosti odstraněna.

V těch případech, kdy se v průběhu vývoje ustálilo dok. sloveso s předponou jako dok. protějšek nedok. slovesa bez předpony, zaniklo jeho sekundární imperfektivum. Např. ve staré češtině existovalo sloveso *učiti* a vedle něho prečeštině existuje pouze dvojice *učit* – *naučit*. Z podobných příčin zanikala řada st. sekundárních imperfektiv (*zbořovati*, *nakrmovati*...).

Staročeské konjugační typy (podle přítomného kmene)

1. třída slovesná

Vzor *vedu*, *vésti*

Patří sem slovesa s 3. osobou na -e po tvrdém konsonantu a s infinitivem na -ti po tvrdém konsonantu a dále slovesa *jdu*, *jíti*, *jědu*, *jěti*, *plovu*, *plůti*, *řevu*, *říti*, *slovu*, *slůti*, *spu*, *sůti*, *živu*, *žíti*.

indikativ prezenta	imperativ	imperfektum
<i>vedu</i>	---	<i>vediech</i>
<i>vedeš</i>	<i>vedi</i> (ved)	<i>vedieše</i>
<i>vede</i>	<i>vedi</i> (ved)	<i>vedieše</i>
<i>vedem, -me, -my</i>	<i>veděm, -me, -my</i> (vedme)	<i>vediechom, -me, -my</i>
<i>vedete</i>	<i>vedte</i>	<i>vediešτε, -ste</i>

<i>vedú</i>	<i>vedte</i>	<i>vediechu</i>
<i>vedevě, -va</i>	<i>vedě, -va</i>	<i>vediechově, -va</i>
<i>vedeta</i>	<i>vedta</i>	<i>vediešta, -sta</i>
<i>vedeta</i>	<i>vedta</i>	<i>vediešta, -sta</i>

aorist asigmatický	aorist sigmatický	participia
(u) <i>ved</i>	(u) <i>vedech</i>	<i>vedta, vedta-</i>
<i>-vede</i>	(-vede)	<i>vedl, -a, -o</i>
<i>-vede</i>	(-vede)	<i>ved, vedši, vedše</i>
<i>-vedom</i>	<i>-vedechom, -me, -my</i>	<i>veden, -a, -o</i>
<i>-vedete</i>	<i>-vedeste, -šte</i>	
<i>-vedú</i>	<i>-vedechu</i>	
<i>-vedově, -va</i>	<i>-vedechově, -va</i>	supinum vest
<i>-vedeta</i>	<i>-vedesta, -šta</i>	
<i>-vedeta</i>	<i>-vedesta, -šta</i>	

Rozlišujte tvary stejně znějící nebo stejné/podobné zapsané:

vede – 3. os. sg. prez., 2. a 3. os. sg. aoristu asigm. i sigm.
ved – 1. os. sg. aoristu asigm., part. s-ové muž. rodu, part. l-ové (se zánike v souvislosti s odstraněním pobočné slabiky)
vedete, vedú – 2. a 3. os. pl. ind. prezenta a aoristu asigmatického
vedeta – 2. a 3. os. du. ind. prezenta a aoristu asigm.
vedem – 1. os. pl. ind. prez. × *veděm* 1. os. pl. imper.

Vybraná slovesa tohoto typu:

bodu, *bósti* 'bodat, bodnout'
čtu, *čísti* (prez. i čítu, aorist čít, číte, part. l-ové četi, čtla, čtli)
hryzu, *hryžti*
hrěbu, *hrěsti* 'pohřbívat' (inf. i v podobě *hrěbsti*)
hudu, *hústi* 'hrát na housle n. jiný strunný nástroj'
jdu, *jíti* (aorist *jid*, *jide*, imperf. *jdiech*, *jdieše*, z jiného kmene part. l-ové part. s-ové *šed*, *šedši*, *šedše*, subst. verb. *přištie/přiitiie*, odvozeniny: *otavzejdu*..., *sendu*, *vendu*..., aor. 3. os. sg. *snide*)
jědu, *jěti* (part. s-ové *jěd*, *jědši* i *jev*, *jevši*, aorist asigm. 3. os. sg. *jěde*, po přechách *otjěde*, *wyněde*, aorist sigm. -*jěch*, *jědech*, -*jě*)
kladu, *klásti*
kvu, *kvísti* (prez. i kvetu, květu, imperf. *kvniech*, inf. *kvísti*, *kvěsti*, *kvietí*, su verb. *kvnenie*, *kvěnie*, *kvetenie*)
lezu, *lézti* (aor. asigm. *lez//léz*, *leze//léze* atd.)
matu, *míesti* 'mást' (prez. *matu*, *měše* ... *matú*, imper. *měť*, part. l-ové *mieti*, part. n-ové *měten*)
nesu, *nésti* (part. n-ové *nesen*, analogicky *nešen*)
padu, *pásti* 'padnout'

pasu, pásiti (imper. pŭv. *plev*, analogicky *plej*, part. nt-ové *pleva*, novotvar *pleje*, part. pas. *plen* i *plet*)
plovu, plúiti (imperf. *ploviech*, aorist -*pluch*, subst. verb. *plovenie* i *plutie*)
prádu, přiesiti (préz. *prádu*, *prědeš*, part. l-ové *prádl*, *prědli*)
rostu, rósti

řevu, řúiti 'řvát' (většina tvarů zdvojených: aorist -*řuch*, -*řvach*)
sadu, siesti 'sednout' (préz. *sadu*, *sědeš*..., part. nt-ové *sada*, *saduci*..., part. l-ové *sědl*)

skytu, skýsti 'poskytovat'
slovu, slúiti 'nazývat se'
spasu, spásiti 'spasit'

spu, súiti 'sypat' (imper. *spi*, *spěte*, imperf. *spiech*, *spieše*, aorist -*such*, -*su*, part. l-ové *sul*, part. nt-ové *spa*, *spúci*/*suje*, *sujieci*)
třasu, třiesiti 'třást' (préz. *třasu*, *třeseš*..., imper. *třěš*, imperf. *třěsiech*, aorist *asigm. -třas*, -*třese*, aorist *sigm. -třesech*, part. l-ové *třásl*, *třiesli*)
zabu, ziebsti 'zábsti' (part. l-ové *zábl*, *ziebli* atd.)
živu, žíiti (imper. *živ*, novotvar *žij*, *žj*, subst. verb. *živenie* i *žitie*)

Vzor *peku*, *pečí* (slovesa s 3. osobou prezenta na -e a s infinitivem na -ci)

indikativ prezenta	imperativ	imperfektum
<i>peku</i>	--	<i>pečiech</i> (< <i>pečách</i>)
<i>pečeš</i>	<i>peči</i> , <i>pec</i>	<i>pečieše</i>
<i>peče</i>	<i>peči</i> , <i>pec</i>	<i>pečieše</i>
<i>pečem</i> , -me, -my	<i>pecme</i> , -my	<i>pečiechom</i> , -me, -my
<i>pečete</i>	<i>pecte</i>	<i>pečiešte</i> , -ste
<i>pekú</i>	<i>pecte</i>	<i>pečiechu</i>
<i>pečevě</i> , -va	<i>pecvě</i> , -vã	<i>pečiechově</i> , -va
<i>pečeta</i>	<i>pecta</i>	<i>pečiešta</i> , -sta
<i>pečeta</i>	<i>pecta</i>	<i>pečiešta</i> , -sta

aorist asigmatický	aorist sigmatický	participia
(u) <i>pek</i>	(u) <i>pečech</i>	<i>peka</i> , <i>pekúci-</i>
- <i>peče</i>	(- <i>peče</i>)	<i>pekl</i> , -a, -o
- <i>peče</i>	(- <i>peče</i>)	<i>pek</i> , <i>pekši</i> , <i>pekše</i>
- <i>pekom</i>	- <i>pečechom</i> , -me, -my	<i>pečen</i> , -a, -o
- <i>pečete</i>	- <i>pečeste</i> , -šte	
- <i>pekú</i>	- <i>pečechu</i>	supinum <i>pec</i>
- <i>pekově</i> , -va	- <i>pečechově</i> , -va	
- <i>pečeta</i>	- <i>pečesta</i> , -šta	
- <i>pečeta</i>	- <i>pečesta</i> , -šta	

Tvary stejné znějící nebo stejně/podobně zapisované:
 Vyskytují se ve všech osobách a časech jako u vzoru *vede* (kromě posledního případu podobnosti prezentu a imperativu) + *pec* - 2. a 3. os.sg. imper., supinum.

Vybraná slovesa tohoto typu:

**ladu*, *leci* 'lehnout' (préz. *doložený lehu*, *ležeš*, *lehu*, aorist *asigm. 3. os. sg. leže*, imper. *lez*)
 **laku*, *leci* 'policit' (préz. *leku*, *lečeš*... *leku*, part. l-ové *lákl*/*lekl*)
mohu, *moci* (préz. *mohu*, *můžeš*, *může*/*móž*, imper. (po) *moz*, imperf. *moziech*, aorist -*moh*, -*može*)

prádu, přieci 'zapřáhnout' (préz. *práhu*, *prěžeš*..., imper. *prěž*, *prěžž*, part. l-ové *práh*, *prěhli*, part. s-ové *práh*, *prěhši*, part. pas. n-ové *prěžen*)
řku, řeci (préz. *řku*, *řeš*/*řěš*..., později *řeku*, *řečeš*..., imper. *rci*, *řci*, aorist *asigm. -řek*, -*řeče*/*-rěč*, 3. os. pl. *řekú*, aorist *sigm. řěch*, duál *řechově*, *řěšta*, 3. os. pl. *řechu*, part. l-ové *řekl*, *řekla* i *řkl*, *řkla*, part. n-ové *řěčen*, (vy) *řčen*, (u) *řčen*)

sahu, sieci 'sáhnout, sahat' (préz. *sahu*, *sěžeš*..., aorist *asigm. 3. os. sg. sěže*, -*saže*, imper. *sěz*, *sěž*, part. l-ové *sáhl*, *siehlí*, part. s-ové *sáh*, *siehši*, part. n-ové *sěžen*)
sěku, sieci 'séci, sekat' (préz. *sěku*, *sěčeš*, imper. *sěc*, *sěc*)
střehu, strieci 'střežit, chránit' (imper. *střězi*, *střěž*, *střěžž*, imperf. *střěžiech*, *střiech*)
střihu, stríci 'stříhat' (préz. *střihu*, *střičeš*, imper. *střiz*)
teku, téci (imper. *tec*, *teč*, imperf. *teciech*, aorist 3. os. sg. -*tek*, -*teče*)
věku, vléci

vrhu, vrci 'vrhnout'
žhu, žeci 'pálit' (préz. *žhu*, *žžeš*, *žže*... *žhu*, imper. *žzi*, *žže*, imperf. *žžiech*, *žhu*, *žeci* 'pálit' (préz. *žhu*, *žžeš*, *žže*... *žhu*, imper. *žzi*, *žže*, imperf. *žžiech*, 3. os. sg. aoristu *zežže*, 3. os. pl. -*žhu*, part. l-ové *žehl*, *žhla*, part. n-ové *žžen*)

Vzor *mrú*, *mřieti* (slovesa s 3. osobou na -e a s infinitivem na -ieti, po -l na -ěti)

indikativ prezenta	imperativ	imperfektum
<i>mrú</i>	---	<i>mřiech</i>
<i>mřeš</i>	<i>mři</i>	<i>mřieše</i>
<i>mře</i>	<i>mři</i>	<i>mřieše</i>
<i>mřem</i> , -me, -my	<i>mřem</i> , -me, -my	<i>mřiechom</i> , -me, -my
<i>mřete</i>	<i>mřete</i>	<i>mřiešte</i> , -ste
<i>mřú</i>	<i>mřete</i>	<i>mřiechu</i>
<i>mřevě</i> , -va	<i>mřevě</i> , -va	<i>mřiechově</i> , -va
<i>mřeta</i>	<i>mřeta</i>	<i>mřiešta</i> , -sta
<i>mřeta</i>	<i>mřeta</i>	<i>mřiešta</i> , -sta

aorist (jen sigmatický)
(u) mřech

- mřě
- mřě
- mřechom, -me, -my
- mřěste, -šte
- mřěchu
- mřěchově, -va
- mřěšta, -šta
- mřěšta, -šta

participia

- mra, mřúc-
- (u)mřěl, -a, -o, (u)mřl...
- mřěv, mřěvši, mřěvše
- mřěn(ie)..., (u)mřt(ie)...

supinum mřět

Pozor na rozdíly 1) mezi indikativem prez. s -e- a imperativem s -ě- v pl. a duálu: 1. os. pl. prez. mřem, imperativ mřěm, podobně 2. os. mřete – mřěte...

2) mezi 3. os. sg. prez. mře a 2. a 3. os. aoristu -mře.

Vybraná slovesa tohoto typu:

- čru, čřieti čerpat' (prez. čru, čřěš ... črú, imper. čři, čřěše, aorist -čřěch)
- dru, dřieti
- mel'ú, mlěti (part. n-ové mlen, subst.verb. mlenie)
- pru, přieti 'podpírat' × přú, přiš, přieti 'zapírat', viz vzor trpěti
- skvru, skvřieti škvařit se' (také skvru, skvru apod., part. l-ové škvrněl i skvrl)
- tru, třieti (part. l-ové třěl i trl, part. pas. třěn, třět, trt, srov. netrřé cesty)
- vru, vřieti (part. l-ové vřěl, vrl → (ne)vřly)
- žru, žřieti pozřít' (také žřieti, žhřieti, žhřieti..., dnes jen pozřít')

Vzor *pnú, pieti* (slovesa s 3. os. na -ne a s infinitivem na -ieti, po -l na -ěti)

indikativ prezenta

imperativ

imperfektum

pnú ---- pněch < (pnách)

pněš

pní

pněše

pne

pni

pněše

pnem, -me, -my

pněm, -me, -my

pněchom, -me, -my

pnete

pněte

pněšte, -ste

pnú

pněte

pněchu

pněv, -va

pněv, -va

pněchově, -va

pneta

pněta

pněšta, -sta

pneta

pněta

pněšta, -sta

aorist

pněta

pněšta, -sta

(při)pečh

pněta

pněšta, -sta

-pě

pněta

pněšta, -sta

-pě

pněta

pněšta, -sta

-pěchom, -me, -my

pněta

pněšta, -sta

-pěste, -šte

pněta

pněšta, -sta

-pě

pněta

pněšta, -sta

-pěchu

-pěchově, -va

-pěšta, -šta

-pěšta, -šta

supinum *pat (žat, vzat)

Pozor na rozdíly mezi indikativem prez. du. a pl. s -e- (pnem, pněte...) a imperativem s -ě- v týchž osobách pl. a du. (pněm, pněte...).

Vybraná slovesa tohoto typu:

- ěnu, -čieti 'začít, počít' (part. l-ové -čal, -čěli, part. s-ové -čen, -čěnsi..., novotvar -čav, -čěvši, part. t-ové -čar, -čěti, subst.verb. -čětie)
- jmu, jieti 'jmot' (aorist jěch, jě – stejně jako u sloves jědu, jěti a jem, jěsti part. l-ové jal, jěli, také jmul, part. s-ové jem, jěmsi, novotvar jav, jěvši, part. ové jat, jěti, novotvar jmut, subst.verb. jětie). Odvozeniny: vezmu, vzieti (aorizvěch, vzach, part. s-ové vzem, vzěm, vzav, part. l-ové vzal, vzěli, part. t-ové vzat, vzěti); otmu/otejmu, otieti, otjieti, otjieti 'odnit, připravit koho oč', part. s-ové otem, otěmsi, otjem, otjěmsi; semmu, sejmu, snieti, sjieti 'sejmou odstranit' (aorist sněch, sněch, part. s-ové snem, sněmsi, analogií sřem, sřěmsi klnu, klěti 'proklínat' (imperf. kliněch, aorist -klech, part. l-ové klal, part. s-ové jen klev)
- tnu, tiěti (part. s-ové (s)ten, (s)teněš, part. t-ové tát, těti, subst.verb. tětie)
- žnu, žieti 'ždímat' (místo ž často skupina žď, odkud vzniklo dnešní ždímat, je původně iterativum, tj. sloveso opětovací)
- žnu, žieti 'žnout' (imperf. žniech, part. s-ové pl. (s)žněš, supinum žat); kron toho doloženy i některé (původní) tvary jo-kmenové, neboť sloveso kdysi patřilo k typu 3 Ab (borj, brati); 2.sg. žněš, 3.pl. žnú atd.

Vzor *mazú, mazati* (slovesa s 3. os. na -e a s infinitivem na -ati)

indikativ prezenta

imperativ

imperfektum

mazú

mazách

mazěš

mazi, maz

mazěše

mazě

mazi, maz

mazěše

mážem, -me, -my

mážěm, -my (mážěm...)

mážěchom...

mážete

mážěte (mážěte)

mážěšte, -ste

mazi

mážěte (mážěte)

mážěchu

mážěv, -va

mážěv, -va

mážěchově...

mážeta

mážeta

mážěšta, -sta

mážeta

mážeta

mážěšta, -sta

aorist

mážeta

mážěšta, -sta

(z)mazach

mážeta

mážěšta, -sta

-maza

mážeta

mážěšta, -sta

-maza

mážeta

mážěšta, -sta

-maza

mážeta

mážěšta, -sta

-mazachom, -me, -my
 -mazaste, -šte
 -mazachu
 -mazachovë, -va
 -mazasta, -šta
 -mazasta, -šta

mazán, -a, -o...

supinum mazat

Tvary aoristu a imperfekta se od sebe odlišují jen kvantitou kmenotvorného vokálu -a- (1.os.sg. aorist -mazach, imperf. mazách, podobně tvary pl. a duá-lu). Při transkripci i překladu je třeba na tento rozdíl pamatovat, protože ve staré češtině se píše stejně (kvantita se totiž neoznačovala).

Další podobnost: 3.os.sg. ind.préz. maže x part. nt-ové mask. mažě.

Nejdůležitější slovesa:

- češu, česati
- debsu, debsati 'dupat'
- dlab u, dlabati
- dřem u, dřemati (imper. dřem, part. nt-ové dřiemě, dřiemic-)
- dýšu, dýchati
- hloz u, hlodati (préz. hlozu, hlóžěš atd.)
- hrab u, hrabati
- hrochcu, hrochtati (také chrochtati, krochtati)
- hvizdu, hvízdati
- hyb u, hybati (préz. hyb u, po přehláске hybi, part. nt-ové hybě, hybic-)
- chlemcu, chlentati
- jišcu, jiskati (imper. jišci, part. nt-ové jiščě)
- kap u, kapati
- káňu, kárati
- kaš u, kašlati
- kážu, kázati
- klusu, klusati
- kol u, klati (préz. kol u, kóleš, imper. kol, kol'; sloveso sem patří svými přezentními tvary; infinitiv kláti však je z kol-ti)
- kup u, kupati
- kyšu, kysati
- lácu, lákati
- lécu, létati (part. nt-ové lécé, lecc-)
- lechcu, lehtati (také lechtati, lektati, lekstati apod.)
- lepucu, leptati
- ližu, lzati 'lízati' (aorist lzach, part. l-ové lzal)
- lžu, lžati (préz. v pozdější době také lžu analogií)
- mecu, metati (imper. meci, mec, part. nt-ové mecě, mecc-)
- oř u, orati

pášu, páchati
 píšu, psáti (infinitiv i pisati, part. l-ové psal i pisal, podobně i part. s-ové ově)

pláču, plakati (imper. plači, plač)

plápol u, plápolati

plěšu, plěsati

pyču, pykati

repucu, reptati

rž u, ržati

řehcu, řehati (také řechtati, řehotati apod.)

řežu, řezati

řieču, řiekati

skáču, skákati

skub u, skubati (sklubati, škubati, šklubati)

skuhř u, skuhřati

stel u, stláti

stón u, stonati (préz. stón u, imper. stoň, part. nt-ové stóně)

stráž u, strážati

stýšcu, stýskati (imper. stýšci)

súču, súkati

syp u, sypati

štiep u, štipati

šepcu, šeptati

šl u, sláti (préz. šl u, šel u; šleš, šeles, šelesš atd., imper. šli atd.)

tešu, tesati

tiežu, tázati (préz. tiežu, imper. tež, part. nt-ové tiežě, aorist tázach)

tres(k)cu, tres(k)tati

troskocu, troskotati 'rozbit'

viežu, vázati (préz. viežu, imper. věž atd. podobně jako u vázati)

výšcu, výskati

zob u, zobati

žebř u, žebrati

žehř u, žehřati

Vzor beru, bráti (slovesa s 3.os. na -e a s infinitivem na -dti)

indikativ prezenta

imperativ

imperfektum

beru

beriech

brách

běreš

berí, ber

berieše

bráše

běre

berí, ber

berieše

bráše

běrem, -me, -my

beríme, -my

beriechom...

brácho

běřete

berite

beriešte

brášte

berú

berite

beriechu

bráchu

běřevě, -va

berěvě, -va

beriechově...

brácho

<i>běžeta</i>	<i>beta</i>	<i>beriešta</i>	<i>brašta</i>
<i>běžeta</i>	<i>beta</i>	<i>beriešta</i>	<i>brašta</i>

aorist (jen sigmatický)

(se) <i>brach</i>	participia
<i>-bra</i>	<i>bera, berníc-</i>
<i>-brachom, -me, -my</i>	<i>bral, -a, -o...</i>
<i>-braste, -šte</i>	<i>brav, bravši, bravše</i>
<i>-brachu</i>	<i>brán, -a, -o...</i>
<i>-brachovė, -va</i>	
<i>-brasta, -šta</i>	supinum brat
<i>-brasta, -šta</i>	subst.verb. bránie

Tvary aoristu a imperfekta se rozlišují jen kvantitou kmenotvorného vokálu *-a* (1.os.sg. imperf. *brách* × 1.os.sg.aor. *-brach*, podobně též tvary pl. a duálu).

Některá slovesa vzoru *bráti*:

deru, dráti
ženu, hnáti (přez. *ženu, ženeš//žéneš...*, imper. *ženi*)
peru, práti 'bít i 'prát'
seru, sráti
ssu, ssáti
tku, tkáti (přez. *tku, tčeš*, imper. *tcí, tcěte*, part. *tká, tkác-*)
zovu, zváti (přez. *zovu/zóvu, zovéš//zovéš atd.*, part. *zova, zováč-*, imperf. *zoviech/zvách*)
ždu, ždáti 'čekat' (imperf. *ždiech//ždách*)
žeru, žráti (přez. *žeru, žěřeš//žereš*, imper. *žeri, žeri*)

2. třída slovesná

Vzor *tisknu, tisknúti* (slovesa s 3.os. na *-ne* po konsonantu a s infinitivem na *-núti*)

indikativ prezenta	imperativ	imperfektum
<i>tisknu</i>	---	<i>tiskniech</i>
<i>tiskneš</i>	<i>tiskni</i>	<i>tisknieše</i>
<i>tiskne</i>	<i>tiskni</i>	<i>tisknieše</i>
<i>tisknem, -me, -my</i>	<i>tiskněm, -me, -my</i>	<i>tiskniechom, -me, -my</i>
<i>tisknete</i>	<i>tiskněte</i>	<i>tiskniešte, -ste</i>
<i>tisknú</i>	<i>tiskněte</i>	<i>tiskniechu</i>
<i>tisknevė, -va</i>	<i>tiskněvė, -va</i>	<i>tiskniechovė, -va</i>
<i>tiskneta</i>	<i>tiskněta</i>	<i>tiskniešta, -šta</i>

tiskneta

tiskněta

tiskniešta, -šta

aorist asigm.

(při) <i>tisk</i>	aorist sigm.	participia
<i>-tišče</i>	<i>-tišcech</i>	<i>tiskna, tisknúč-</i>
<i>-tišče</i>	<i>-tisknu</i>	<i>tiskl, -a, -o...</i>
<i>-tišče</i>	<i>-tisknu</i>	<i>tisk, tiskši, tiskše//</i>
<i>(-tiskom)</i>	<i>-tiskcechom...</i>	<i>tisknuv, tisknuvši...</i>
<i>(-tiščete)</i>	<i>-tiskceste...</i>	<i>tiščen...//tisknut</i>
<i>-tiskú</i>	<i>-tiščechu</i>	<i>-tisknuchu</i>
<i>(-tiskovė, -va)</i>	<i>-tiščechovė...</i>	<i>-tiskruchovė...</i>
<i>(-tiščeta)</i>	<i>-tiščesta...</i>	<i>-tiskrusta...</i>
<i>(-tiščeta)</i>	<i>-tiščesta...</i>	<i>-tiskrusta...</i>
	<i>-tiščesta...</i>	supinum tisknúti

Podle kontextu rozlišuje:

-tisknu: a) 1.os. ind. přez., b) 2.,3. os. aoristu sigm. (jen u předponových slov)
tisknu: 3.os.pl. ind.přez. (Kvantita se ve staré češtině neoznačovala !)
tisknu: a) part. s-ové mask., b) 1.os.sg. aoristu asigm. (jen u předponových slov)
 tj. *přítisk* apod.), c) part. l-ové (bez *-l* v souvislosti s odstraňováním pobočr slabiky).

Některá slovesa:

-běhnu, -běhnúti
-česnu, -česnúti 'rozevřít'
-dechnu, -dehnúti (přez. i *-dechnu*, part. pas. *-dšen i -dechnu*)
drznu, drznúti 'odvážít se' (part. l-ové *drzl, drznul*)
(vz) dvíhnu, (vz) dvíhnúti (přez. též *zdvíhu*, aorist asigm. *vzdvih, vzdviže*, sign. *vzdvižech*)
-hlédnu, -hlédnúti
hřaznu, hřaznúti 'pohřít se'
chřadnu, chřadnúti (přez. *chřadnu, chřédeš*, part. l-ové *chřadl, chřědlí*)
kleknu, kleknúti
leknú, leknúti
-niknu, -niknúti (aorist 3.os.sg. *viče, 3.os.pl. vníkl*)
sáhnú, sáhnúti (přez. *sáhnú, siehneš*, imper. *siehni, imperf. siehniech*)
sechnu, sechnúti (přez. *sechnu i sechni*, imper. *sechni i sechni*, imperf. *sechniech*)
 part. l-ové *sechl, schla, schlí*)
svadnu, svadnúti 'vadhout' – nedokonavé (přez. *svadnu, svédeš*, imper. *svěni*, part. l-ové *svadl, svědlí*)
táhnú, táhnúti (přez. *táhnú, tiehneš*, imperf. *tiehniech*, aor.asigm. *-táh, -těž*)
 sigm. *-těžech*, part. l-ové *táhl, tiehli*, part. s-ové *táh, tiehši*, part. n-ové *těženi*)
-tknu, -tknúti (part. pas. *-tknut i -tčen*)
trhnu, trhnúti

vážnu, vážnúti (préz. *vážnu, viezneš...*, aor. asigm. 3. os. sg. *uvéze*, 3. os. pl. *uvézú*, part. I-ové *vázl, viezli*)
-vyknu, -vyknuúti (aorist asigm. 3. os. pl. *svykú, ob(v)ykú*)
žasnú, žasnúti (préz. *žasnú, žésněš...*, part. n-ové *-žěsen*)

Vzor *minu, minúti* (slovesa s 3. osobou na *-ne* po vokálu a s infinitivem na *-núti*)

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>minu</i>	---	<i>miniech</i>
<i>minesš</i>	<i>miň</i>	<i>minieše</i>
<i>mine</i>	<i>miň</i>	<i>minieše</i>
<i>minem, -me, -my</i>	<i>miňme...</i>	<i>miniechom...</i>
<i>minete</i>	<i>miňte</i>	<i>miniešte...</i>
<i>minú</i>	<i>miňte</i>	<i>miniechu</i>
<i>minevč, -va</i>	<i>miňvé...</i>	<i>miniechově...</i>
<i>mineta</i>	<i>miňta</i>	<i>miniešta...</i>
<i>mineta</i>	<i>miňta</i>	<i>miniešta...</i>

participia

aorist	participia
<i>minuch</i>	<i>mina, minúc-</i>
<i>minu</i>	<i>minul, -la, -lo...</i>
<i>minu</i>	<i>minuv, minuvši, minuvše</i>
<i>minuchom...</i>	<i>minut, -a, -o...</i>
<i>minuste...</i>	
<i>minuchu</i>	
<i>minuchově...</i>	
<i>minusta...</i>	
<i>minusta...</i>	

supinum minút

Podle kontextu rozlišujte:

minu: a) 1. os. sg. préz., b) 2., 3. os. sg. aoristu × *minú*: 3. os. pl. préz. (kvanitita se ve staré češtině neoznačovala).

Nejdůležitější slovesa:

đunu, đunuúti 'vanout'
hnu, hnuúti (stsl. *gъnъti* < *gъb-*; imperf. *hniech*, aorist 3. os. sg. *hbe sě* (asigm.), *hnu sě* (sigm.))
hrru, hrruúti (aorist *-hrruch*)
hynu, hynuúti
-manu, -manuúti 'pamatovat' (préz. *-manu, -měneš...*, *-manú*, imper. *-měň...*, imperf. (zpo) *měniech*, aorist (zapo) *manuch*)
plynu, plynuúti
-snu, -snuúti 'usnout'

tonu, tonúti
vinu, vinúti

3. třída slovesná

Vzor *kryju, kryjíti* (slovesa s 3. osobou na *-je* a s infinitivem, který má před *-ti* dlouhou samohlásku (nebo *ie, é*), např. *-ýti, -đti, -teti...*)

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>kryju</i>	---	<i>kryjech</i>
<i>kryješ</i>	<i>kry, kryj</i>	<i>kryješe</i>
<i>kryje</i>	<i>kry, kryj</i>	<i>kryješe</i>
<i>kryjem...</i>	<i>kryjme..., kryjme...</i>	<i>kryjichom...</i>
<i>kryjete</i>	<i>kryjte, kryjte</i>	<i>kryjeste...</i>
<i>kryjú</i>	<i>kryjte, kryjte</i>	<i>kryjichu</i>
<i>kryjevě...</i>	<i>kryvě...</i>	<i>kryjichově...</i>
<i>kryjeta</i>	<i>kryja</i>	<i>kryjješta...</i>
<i>kryjeta</i>	<i>kryja</i>	<i>kryjješta...</i>

aorist

(s) krych	participia
<i>-kry</i>	<i>kryjě, kryjúc-</i>
<i>-kry</i>	<i>kryl, -a, -o...</i>
<i>-kry</i>	<i>(s) kryv, -ši, -še</i>
<i>-krychom...</i>	<i>kryt</i>
<i>-kryste...</i>	
<i>-krychu</i>	
<i>-krychově...</i>	
<i>-krysta...</i>	
<i>-krysta...</i>	

supinum kryt

Rozlišujte:

kry: 2., 3. os. sg. aoristu × *kry*: 2., 3. os. sg. imper. (kvanitita se ve staré češtině vě šinou neoznačovala)
kryje: 3. os. sg. prézenta × *kryjě* part. nt-ové muž. rodu.

Některá slovesa tohoto typu:

baju, báti 'bájit'
čuju, čúti (substverb. *čunie i čútie*)
-đju, -đjeti 'dělat' (part. pas. původně *-đěn*, nověji *-đět*; vyskytují se též tvar z kmene *da-*, jež vznikly pračeskou depalatalizací, např. *nad ál sě > nadál sě* podobně *đalo sě, událo sě*)
**đju (điem), đjeti* 'řici' (*đju* není doloženo, namísto toho je *điem*, starobylý, u praslovanský tvar)

hřeju, hřeieti (part. I-ové hřeň//hrieň, part. s-ové hřeň//hrieň, part. pas. hřeň//hrieň)
 chvěju, chvěieti (infinitiv i chvěiti)
 kaju sě, káti sě (aorist kách)
 laju, láti

leju, létii (préz. leju, leješ..., imper. lej, imperf. lejiech, part. nt-ové leje, lejic-, part. I-ové lel, part. s-ové lév, lévši, part. pas. lén, nověji lét)
 myju, myši (imper. pův. my, novější i myj)
 nyju, nyši

okřeju, okřeieti (tvary podobné jako u přěju)
 pěju, pieti (později i infinitiv pětii)

přěju, přięti 'přát' (part. I-ové přál, přięli, part. s-ové přáu, přięvši, part. n-ové přán, přięni, subst. verbale přięnie)

sěju, sieti (part. I-ové sál, sieli, part. pas. sěni i sět)
 směju sě, smięti sě (part. I-ové smál sě, smieli sě, part. s-ové smáu sě, smievi sě, subst. verbale smienie)

spěju, spēti (imperf. spējiejch, aorist spēch)
 šju, štii

taju, táti
 tyju, tyti

věju, věieti 'vát' (part. I-ové vál, vieli, part. s-ové váv, vievši, part. n-ové ván, vieni, subst. verb. vienie)

wyju, wyši (subst. verbale wynie i wytie)
 zěju, zięti

Slovesa *piti*, *biti*, *liti*, *viti*, *hniti* mají v důsledku kontrakce a na ni navazujících dalších hláskových změn mnohé tvary odlišné: srov. pro starou češtinu: *kryjō > kryji > kryji × psjō > p ů > pí > piem, pím...*, staré novotvary vzniklé analogií. – Podobně *b ů – bitii, hn ů – hntii, l ů – liti, v ů – viti*.

Indikativ préz.: *p ů* (viz výše), *pieš, pie, pieme, piete, p ů, pievě, pieta, pieta*, imper.: *pí, píme, píte, pñé, pñá, pñá; imperf.:* *piech, pieše...*; **aorist:** *-pich, -pi...*; **part. nt-ové:** *pie, p ůc-*; **part. I-ové:** *pili*; **part. pas.:** *pit*. – U slovesa *liti* jsou tvary *l ů, lém, lěš, lé...*, *s é* místo *ie*.

Neobvyklé tvary byly později analogií s typem *kryiti* odstraněny (*pjii, pjiěš...* jako *kryji, kryješ*).

Vzor *kupuju, kupovati* (slovesa s 3. osobou na *-je* a s infinitivem na *-ovati*)

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>kupuju</i>	---	<i>kupovách</i>
<i>kupuješ</i>	<i>kupuj</i>	<i>kupováše</i>
<i>kupuje</i>	<i>kupuj</i>	<i>kupováše</i>
<i>kupujem...</i>	<i>kupujme...</i>	<i>kupováchom...</i>

<i>kupujete</i>	<i>kupujete</i>	<i>kupováte...</i>
<i>kupují</i>	<i>kupujete</i>	<i>kupováchu</i>
<i>kupujevě...</i>	<i>kupujevě...</i>	<i>kupováhově...</i>
<i>kupujetea</i>	<i>kupujetea</i>	<i>kupovášta...</i>
<i>kupujetea</i>	<i>kupujetea</i>	<i>kupovášta...</i>

aorist

<i>-kupovach</i>	<i>kupujě, kupujic-</i>
<i>-kupova</i>	<i>kupoval...</i>
<i>-kupova</i>	<i>kupovav, -vši, -vše</i>
<i>-kupovachom...</i>	<i>kupován...</i>

participia

<i>-kupovaste...</i>	
<i>-kupovachu</i>	
<i>-kupovachově...</i>	
<i>-kupovasta...</i>	
<i>-kupovasta...</i>	
<i>-kupovasta...</i>	<i>supinum kupovat</i>

Rozlišujte:

kupovach (1.os.sg.aoristu) × *kupovách* (1.os.sg.imperf.). Kvanita se ve staré češtině neoznačovala. Podobné shody jsou též v pl. a v druhé *kupuje* (3.os.sg.préz.) × *kupujě* (part. nt-ové muž. rodu).

Poznámka: slovesa se základem zakončeným na měkkou souhlásku (*prac ovati* apod.) i některé tvary pozmeněny přehláskou *o > é* (po *l' > e*), nebo *u > i* (*pracěvati... praciji < pracuji*). Tyto tvary byly v 15. stol. odstraněny vlivem sloves se souhláskou tvrdou (*kupovati, kupuju...*).

Některá slovesa tohoto typu:

- hotuju, hotovati* 'připravovat'
- oběduju, obědovati*
- pracuju, pracovati* (imperf. *pracovách//pracěvách*, infinitiv *pracovati//pracovati*, part. I-ové *pracoval//pracěval* atd.)
- psuju, psovati* 'hanět'

Později sem přešla slovesa zaniklého typu *kujju, kovati*. Od typu *kupovati* se celišovala a) jednoslabičným nebo neslabičným základem, b) dvojím imperfektem – *kovách, kujiejch* (jako *brách, beřiejch*). Jsou to:

- bl ujju, blvati* 'zvracet'
- kl ujju, kvvati* 'klovat'
- pl ujju, pvvati* 'plivat'
- ryju, rvati*
- snuju, snovati*
- ščuju, ščvati* 'štvát'
- žuju, žvati* 'žvýkat'

Tato slovesa se vyvíjela dále. Bud' se rozštěpila na dvě (*kujú, kouri a kovám, kovati, pliji, pliti a plivám, plivati*), nebo přešla ke vzoru *krytí (bliti)*, příp. vzoru *bráti (klovati, rváti, štváti)*.

Během historické doby byl typ *kupovati* podstatně rozhojněn imperfektivními protějšky dokonavých sloves i-kmenových (*oblíbiti – oblíbovati, pošliati – pošlačovati...*), viz též Vid.

4. třída slovesná

Vzor *prošu, prositi* (slovesa s 3. osobou na -í a s infinitivem na -iti)

indikativ prezenta	imperativ	imperpektum
<i>prošu</i>	---	<i>prosiech (chváléch)</i>
<i>prosíš</i>	<i>prosi, pros</i>	<i>prosieše</i>
<i>prosi</i>	<i>prosi, pros</i>	<i>prosieše</i>
<i>prosim...</i>	<i>prosim..., prosme...</i>	<i>prosiechom...</i>
<i>prosíte</i>	<i>prosíte, proste</i>	<i>prosiešte...</i>
<i>prosie (chválé)</i>	<i>prosíte, proste</i>	<i>prosiechu</i>
<i>prosvě...</i>	<i>prosvě..., prosvě...</i>	<i>prosiechově...</i>
<i>prosíta</i>	<i>prosíta, prosta</i>	<i>prosiešta...</i>
<i>prosíta</i>	<i>prosíta, prosta</i>	<i>prosiešta...</i>
aorist	participia	
<i>-prosiech</i>	<i>proseš, prosiec- (chválé, -éc-)</i>	
<i>-prosi</i>	<i>prosil...</i>	
<i>-prosi</i>	<i>prosim, -vši, -vše</i>	
<i>-prosiechom...</i>	<i>prošen</i>	
<i>-prosiste...</i>		
<i>-prosichu</i>		
<i>-prosiechově...</i>		
<i>-prosista...</i>		
<i>-prosista...</i>		
	supinum prosit	

V důsledku psl. změn dochází v pračeské a staročeské době v 1. os. sg. přezenta k alternacím: *s'-š, z'-ž, d'-z, t'-c*..., např. *prošu – prosíš, vožu – vozíš, raz 'u – radíš, krác 'u – krátíš*. Tyto i ostatní podoby 1. os. jsou ve 14. stol. dále pozměňovány přehláskou 'u > i: já *proši, voží, razí, kráci, slázi, pravi (praviti)*... Novotvary typu *radím, krátím, súdim > soudím*, prosazující se v 15. stol., tyto nevyhodné tvary postupně nahradily. – Obdobné alternace nacházíme též v part. n-ovém (*cúdti – cúzen*). – **Podobná je situace u vzoru trpěti.**

Rozlišujte:

prosi (3. os. sg. přez.) × *prosi* (2., 3. os. imper., 2., 3. os. sg. aoristu, u některých sloves též 1. os. sg. přez. po 'u > i, *pravi < prav 'u*); podobně se kvantitou odlišují některé tvary prezenta u imperativu v pl. a duálu. *prosie* (3. os. pl. přez.) × *proseš* (part. nt-ové muž. rodu). Ve staré češtině se *é* zapisuje stejně.

Některá slovesa:

bydl 'u, bydliti (3. os. pl. přez. *bydlé*, imper. *bydlte*)
cúz 'u, cúdti 'čistit' (part. n-ové *cúzen*)
drb 'u, drbiti 'muset'
hromazdu, hromazditi (přez. *hromazdu, hromazdš/hromazdš...*, imper. *hromazdi, hromazd*, part. l-ové *hromazdi*, part. n-ové *hromazđen*)
chvál 'u, chváliti
krác 'u, krátiti
kršču, krščiti 'krtit' (též *krstít*, přez. 1. sg. *kršču, kršču* apod., part. n-ové *krščen, krščen*, také *krščen, krščen* atd.)
kviel 'u, kvieliti (imper. *kvěl*)
mdl 'u, mdliti 'činit mdlým'
modl 'u se, modliti se (imper. *modl 'se*)
mušu, musiti
mysl 'u, mysliti (imper. *mysli*, imperf. *mysléch i mysléch*)
prav 'u, praviti
raz 'u, raditi
varu, variti
vyšu, vyšiti 'činit vysokým' (part. l-ové *vyšil*)

Vzor *trp 'u, trpěti* (slovesa s 3. osobou na -í a s infinitivem na -ěti, po -l na -e)

indikativ prezenta	imperativ	imperpektum
<i>trp 'u</i>	---	<i>trpiech (-léch)</i>
<i>trpíš</i>	<i>trpi, trp</i>	<i>trpieše</i>
<i>trpí</i>	<i>trpi, trp</i>	<i>trpieše</i>
<i>trpím...</i>	<i>trpíme...</i>	<i>trpiechom...</i>
<i>trpíte</i>	<i>trpíte, trpíte</i>	<i>trpiešte...</i>
<i>trpie (-le)</i>	<i>trpíte, trpíte</i>	<i>trpiechu</i>
<i>trpivě...</i>	<i>trpvě...</i>	<i>trpiechově...</i>
<i>trpíta</i>	<i>trpíta, trpíta</i>	<i>trpiešta...</i>
<i>trpíta</i>	<i>trpíta, trpíta</i>	<i>trpiešta...</i>
aorist	participia	
<i>(s) trpěch (-lech)</i>	<i>trpě, trpiec- (-le, -léc-)</i>	
<i>-trpě</i>	<i>trpěl...</i> , <i>trpěli...</i> , <i>slýšal...</i> , <i>slýšeli...</i>	
<i>-trpě</i>	<i>trpěv, trpěvši, trpěvše; slýšav, slýševši, slýševše</i>	

-trpěchom... trpěň (trpien)...; slyšán...; slyšěni...
 -trpěste...
 -trpěchmu
 -trpěchově...
 -trpěšta...
 -trpěšta...
 -trpěšta...

supinum trpět (slyšat)

Rozlišujíc:

trpí (3.os.sg. prez.) × trpi (2.,3.os. sg. imper.); podobně se kvantitou odlišují některé tvary v pl. a duálu
 trpie (3.os.pl.prez.) × trpě (2.,3.os. sg. aoristu, part. nt-ové muž. rodu)
 tvary imperfekta mají -ie- (trpiech) × tvary aoristu mají -ě- (-trpěch).

Některá slovesa tohoto typu:

bz ů, bdieti (prez. *bz ů, bdiš...*)
běžu, běžěti (part. l-ové *běžal, běžěti*)
bol ů, boleti
držu (jednoslabičné !), *držěti* (dvojslabičné !) 'třást se'
držu (dvojslabičné !), *držěti* (trojslabičné !) 'držet' (part. l-ové *držal, držěti* atd.)
hlezu ů, hledeťi (prez. *hlezu ů, hleďiš...*, imper. *hleď*)
hořu, hořeťi (part. l-ové *hořel*)
chcu ů, chitieti (1.os.sg. *chcu i chocu*, od 2. sg. do 2.pl. podle *mazati* – *chceš i chóceš*, 3.os.sg. *chce i chóce*, 1.pl. *chcemy, chcemy*, 2.pl. *chcete, chcete*, 3.pl. *chtie* podle *trpie*, imper. *chtěj*, imperf. *chtiech/chtějích*, aorist. *-chtěch/-chotěch*, part. nt-ové *chtě, chtiec-*)
kleču, klečeťi (part. l-ové *klečal, klečeťi* atd.)
křiču, křičěti (part. l-ové *křičal, křičěti* atd.)
lec ů, letěti (part. l-ové *letěl i letal...*)
ležu, ležěti (part. l-ové *ležal, ležěti* atd.)
mlču, mlčeťi
mňu, mnieti 'domnívat se' (imper. *mní...*; vedle náleživých tvarů často novotvarem podle *sázěti*; 3. pl. prez. *mnějí*, imper. *mněj*, imperfektum *mnějích*, part. nt-ové *mněť*)
mržu, mržeťi (prez. *mržu, mrziš...*)
pnů, pnieti 'pnít, být rozepjat'
prů, přieti 'zapřít'
sez ů, seděti (prez. *sez ů, sedíš... sedie*)
smrz ů, smrděti (prez. *smrz ů, smrdíš...*)
stýz ů, stýděti (od 2. os. prez. *stýdíš se, stýdí se...*)
svrb ů, svrběti
šum ů, šuměti
těžu, těžěti 'získávat'

něču, něčeťi 'nisknout'
vel ů, veleni
věžu, věžeťi (prez. *věžu, věžíš... vězie*)
viz ů, viděti (prez. *viz ů, vidíš...*, *vidie*, imper. *viz* (podle *věz*, *atematického slovesa vědět*), *vizme*, ojedinele *vidme*, part. nt-ové *vida, vidlic- i vidě, vidlec-*, part. l-ové *viděl i zvratně analogické vidal*, part. n-ové *viděn i vidien*)
višu, visěti (prez. *višu, visíš...*, *visie*, part. l-ové *visěl i visal*)
vrc ů, vrtěti (prez. *vrc ů, vrtíš...*)
zňu, znieti 'znít' (často přesmyčkou *vzňu, vznieti*).

Dále sem patří tři slovesa s infinitivním -á-:
boju se, bdi se (imper. *boj se*, imperf. *bojích se a bách se*, aorist. *-bách se*, part. l-ové *bál se* atd.)

sp ů, spáti (prez. *také šp ů*)
stoju, státi (prez. *stoju, stojíš...*, imper. *stoj*, imperf. *stojích/stách*, aor. *stách*, part. l-ové *stál*). **Rozlišujíc:** *stoju, stojíš*, *státi* 'stát, trvat' × *stanu, staneš*, *státi* 'stanout, postavit se'.

5. třída slovesná

Vzor *dělaju, dělati* (slovesa s 3. osobou na -á a infinitivem na -ati, většinou více než dvouslabičným)

indikativ prez.	imperativ	imperfektum	(krajší tvary)
<i>dělaju</i>	---	<i>dělajích</i>	<i>dělách</i>
<i>děláš</i>	<i>dělaj</i>	<i>dělajíše</i>	<i>děláše</i>
<i>dělá</i>	<i>dělaj</i>	<i>dělajíše</i>	<i>děláše</i>
<i>dělám...</i>	<i>dělajme...</i>	<i>dělajíchom...</i>	<i>děláchom...</i>
<i>děláte</i>	<i>dělajte</i>	<i>dělajíte...</i>	<i>dělášte...</i>
<i>dělají</i>	<i>dělajte</i>	<i>dělajítechu</i>	<i>děláchu</i>
<i>děláň...</i>	<i>dělajň...</i>	<i>dělajíchově...</i>	<i>děláchově...</i>
<i>děláta</i>	<i>dělajta</i>	<i>dělajiešta...</i>	<i>dělášta...</i>
<i>děláta</i>	<i>dělajta</i>	<i>dělajiešta...</i>	<i>dělášta...</i>

aorist (jen sigm.) participia

(u) <i>dělach</i>	<i>dělajě, dělajúc-</i>
- <i>děla</i>	<i>dělal...</i> , <i>dělali...</i>
- <i>děla</i>	<i>dělav, dělavi, dělaviše</i>
- <i>dělachom</i>	<i>dělán...</i> , <i>děláni...</i>
- <i>dělaste</i>	
- <i>dělachu</i>	
- <i>dělachově</i>	

-dělata
-dělata

supinum *dělat*

Rozlišujte:

dělá (3.os.sg.přez.) × *dělá* (2.,3. sg.aoristu)

tvary aoristu mají *-a-* (např. 1.os.sg. *-dělach*) × tvary imperf. *-á-* (1.os.sg. *dělách*).

Některá slovesa tohoto typu:

-dolat, *dolati* 'zdolat'
chovaju, *chovati*
jhrajju, *jhřati*
kusaju, *kusati*
nechaju, *nechati*
obědvaju, *obědvati*
pálaju, *pálati* 'pálit'
tbaju, *tbáti*
úfaju, *úfati* 'doufat'
volaju, *volati*
znaju, *znáti*

Ke vzoru *dělati* patří řada sloves s kořenem zakončeným na retnici, která časem přejímají novotvary od první třídy vzoru *mazati* (Viz Přečody mezi třídami).
Jsou to např.:

cpaju, *cpáti* (později *cpu*, *cpáti*), podobně
chápuju, *chápati*
klapaju, *klapati*
klamaju, *klamati*
kopaju, *kopati*
kyvaju, *kyvati*
lámaju, *lámati* (později též 1.os.sg.přez.*lámu*, *lámi*)
plavaju, *plavati*
sápuju, *sápati*
sípaju, *sípati*
skřipaju, *skřipati*
šlapaju, *šlapati*
tápaju, *tápati* aj.

Vzor *sázěju*, *sázěti* (slovesa s 3. osobou na *-ie* (po *-l* na *-ě*) a s více než dvouslabičným infinitivem na *-ěti*, po *-l* na *-eti*)

indikativ prezenta
sázěju
sázěš

imperativ

imperfektum
sáziech
sázieše

<i>sázie</i>	<i>sázě</i>	<i>sázieše</i>
<i>sázie...</i>	<i>sázěme...</i>	<i>sáziechom...</i>
<i>sáziete</i>	<i>sázěte</i>	<i>sáziešte...</i>
<i>sázěju</i>	<i>sázěte</i>	<i>sáziechu</i>
<i>sázievě...</i>	<i>sázěvě...</i>	<i>sáziechově...</i>
<i>sázietá</i>	<i>sázěta</i>	<i>sáziešta...</i>
<i>sázietá</i>	<i>sázěta</i>	<i>sáziešta...</i>

aorist

-sázěch
-sázě
-sázě
-sázěchom...
-sázěšte...
-sázěch
-sázěchově...
-sázěšta...
-sázěšta...

participia

sázěč, sázěuč-
sázal..., *sázěli...*
sázav, sázěvši, sázěvše
sázán..., *sázěni...*

supinum *sázat*

Rozlišujte:

-sázěch, *-sázě...* (1.,2.,3.os.sg.aoristu) × *sázie* (3.os.sg.přezenta) × *sáziech...* (1.os.sg.imperf.).

Některá slovesa tohoto typu:

Jde většinou o nedokonavé protějšky k slovesům 4. třídy, zřídka k jiným konjugacním typům, např. *-bijěti* k *bíti* (vzor *krýtí*); proto jsou jejich aoristové tvary doloženy jen zřídka.

-bijěju, *-bijěti* (k *bíti*)
-číněju, *-číněti* (k *číniti*)
-háněju, *-háněti* (k *honiti*)
podobně
-házěju, *-házěti*
-cházeju, *-cházeți*
kláněju, *kláněti*
-končěju, *-končěti*
krájeju, *krájeți*
-kušěju, *-kušěti*
lécěju, *lécěti* 'lícit past'
máčěju, *máčěti*
miesěju, *miesěti* 'mísit'
mizěju, *mizěti*
-mysěleju, *-mysěleti*
-nucěju, *-nucěti* (k *nutiti*)

-plácěju, plácěti
 -pravěju, -pravěti
 -púščěju, -púščěti
 -rázěju, rázěti (k roditi)
 stavěju, stavěti
 střieleju, střieleti
 -tvrzěju, -tvrzěti
 věcěti 'říc' (aorist věcěch, vecěch, vecěch...)
 věšěju, věšěti
 voněju, voněti
 vracěju, vracěti
 -žičěju, -žičěti (např. požičěti 'půjčovat', což je imperfektivum, tj. sloveso nedok., k dok. požičěti > pójčiti) a mnoho dalších.

Dále sem patří slovesa typu *uměti*, která přecházela do typu *sázěti* po změně 'a > ě ('á > ie). (Na rozdíl od typu *sázěti* mohou tvořit dvojí tvary imperfekta: tzv. kratší – *umiech* a delší – *umějích*.)

běleju, běleiti 'stávat se bílým'
bujěju, bujěti 'být bujný, zvrřit'
haněju, haněti
hověju, hověti
mdleju, mdleiti
-pustěju, -pustěti
směju, smieiti/směti 'odvažovat se', později 'smět' (imperf. *smějích//smiech*)
těju, těiti
truchleju, truchleti
úpeju, úpeiti
váleju, váleiti 'válčit'
želeju, želeiti

Po stahování by sem patřila také slovesa *píti, bítí, hnítí, lítí, vítí*. Ale protože se s typem *sázěti* neshodují ve všech prezentních tvarech a jejich tvary infinitivní zůstaly u typu *kryti*, ponecháváme je u vzoru *kryti* i v našich skriptech. Tím zároveň naznačujeme jejich další vývoj, neboť nakonec byly znovu obnoveny tvary nestážené a slovesa se znovu k typu *kryti* přiklonila: stov. *kryji – pjiji, kryješ – pješ...*

Při rozlišování vzorů *prosiiti, trpěti* a *sázěti* se řídíme následujícími kritérii: I. 3. os. sg. prez. nám pomůže rozpoznat 4. nebo 5. třídu: 4. tř. -í (on *prosí*, *trpí*) × 5. tř. -ie- (on *sázě*). II. Po změně *ie > i* se oprávně o odlišné tvary imperativu: pův. *prosi(i)*, *trp(i)* × *uměj*, *sázěj*. III. Vzory on *pro-sí*, *trpí* se od sebe odlišují infinitivním kmenotvorným formantem, při jejich určování se tedy řídíme podobou infinitivu: *prosiiti*, *trpěti*.

Slovesa a tematická

Na rozdíl od sloves tematických nemají téma (tj. kmenotvornou přípo např. 2. os. pl. prez. *js-0-te* × *nes-e-te*). Ve staré češtině je tematických sloves *byti, jiesti, věděti, dáti, jimetri*. Jejich původní, tj. tematické tvary, jsou vyznamy tučně, tvary přejaté od sloves tematických jsou zapisovány běžným typ písma (nepůvodní jsou většinou aorist, imperfektum a participia).

dám, dáti (kmen *dad-*)
 ind. prezentna: *dám, dáš, dá; dáme ...; daste // dáte, dadie* (od 16. *daji*; *davě, dasta*
 imperativ: *daz* (pouze KYV), *daj; dajme, dajte; dajvě, -*
 imperfektum: *dadiech // dajiech ...* (z inf. *dáti*)
 aorist: *dach* (jako *-krych*)...
 participia: *dada, dadúč-, novotvar dajě, dajúč-; dal...; dav...; dat...*

Rozlišujíc:
dá (3. os. sg. prez.) × *da* (2., 3. os. sg. aoristu)

jímán, jimetri (kmen *jiná-*)
 indikativ prezentna: *jímán, jímaš, jíma; jíáme ...; jímate, jímaji; jímavě ...; jin*
 ostatní tvary zcela podle *uměti*: viz vzor *sázěti*, podtyp *uměti*
 imperativ: *iměj, imějme ...; imějte ...*
 imperfektum: *imiech, imieše // imějích, imějěše*
 aorist: *iměch, imě ...*
 participia: *imajě, imajúč-; iměv ...; iměi ...; iměn (imien)*

Poznámka: Už ve staré češtině jsou doloženy také tvary bez počátečního *j-* (to za v průběhu 14. stol. v souvislosti s odstraňováním pobočných slabik).

jiem, jiesti (kmen *jěd-*)
 indikativ prezentna: *jiem, jieš, jie; jieme ...; jieste // jiete, jědte; jievě, jiestá*
 imperativ: *jěz; podle toho jězme ...; jězte; jězvě, -*
 imperfektum: *jědiech* (jako *vediech*)...
 aorist: *(z)jěch, jě ...*
 participia: *jěda, jědúč-; jědl ...; jěd, jědši ...; jěden, -a, -o ...*
 supinum: *jěst*

Podle kontextu rozlišujíc: *jě* (2., 3. os. aoristu sloves *jiesti, jěti, jieti (sě)*), viz též typy *věsti a pnu, pieti*.

jsem, byti (kmen *jes-*)
 indikativ prezentna: *jsem (sem), jsi (si), jest // je; jsme (sme) ...; jste (sta (stá), jsvě (svě), jsta (sta), jsta (sta)*

part. nt-ové:	<i>jsa, jsúc-</i>
ostatní tvary z jiných kmenů:	
imperatív:	<i>bud...</i>
futurum:	<i>budu, budeš (búdeš)...</i>
imperfektum:	<i>biech, bieše...//budiech, budeše (< budu)</i>
aorist:	<i>bych...//běch...</i>
participia:	<i>byl...; byw, bywši...; byt</i>

Počáteční *j-* vytrácející pobočnou slabiku se ve staré češtině většinou nevyšlovovalo (*sem...*, viz *jietai*) a tato výslovnost se promiňala i do grafiky. V psané spisovné češtině se však nakonec prosadily podoby *s-j-* a těmto většinovým tvarům se připodobnilo původní *sú* (srov. stč. *jsú* a novočeské *jsou*).

viem, věděti (kmen věd-)	
indikativ prezenta:	<i>viem, vieš, vie; vieme..., vieste/viete, vědie; -, viesta //</i>
	<i>vieta (2., 3. du.)</i>
imperatív:	<i>věz, podle sg. vězme..., vězte; -, vězta...</i>
imperfektum:	<i>védiech (jako trpiech)</i>
aorist:	<i>(po)véděch (podle trpěch), (odpo)věch (podle uměch),...</i>
participia:	<i>věda, vědúci-, věděl...; vědév...; věděn/vědien...</i>

Kromě tvaru *viem* je v 1. os. sg. prezenta tvar *vědě*, a to od nejstarších dob až do 16. stol. Je to tvar velmi starobylý, původnější než *viem* (bývá považován za zbytek původního indoevropského *perfekta*), a má paralely v ostatních indoevropských jazycích. Pro svou tvarovou izolovanost se během dalšího vývoje adverbializoval a hláskově obměňoval: *vědi, veď, víd...*

Rozlišujíc:

vědě, -vědě (1. os. sg. prez. 'vím') × *-vědě* (2., 3. os. sg. aoristu)

Např.: *Jim Libušě odpovědě* 'odpověděla',
řkúc: „To vám beze lsti povědě...“ 'povím' DAL

Přechody mezi třídami

Jak ukazuje nová čeština, není dnešní rozdělení sloves do tříd a jejich jednotlivých typů (vzorů) totožné se staročeským. Přechody sloves (skupin sloves) do jiných tříd vyvolaly především 1) hláskové změny, 2) tendence po sblížení prezentačních tvarů s infinitivem, 3) snaha zamezit neobyčejně souhláskové alter-nace v kořeni, 4) přechod od neproduktivních typů k produktivním.

1) Hláskové změny. Monofongizaci *ie > i* byl ve většině prezentačních tvarů odstraněn rozdíl mezi 4. a 5. třídou (typem *sázeti*), protože kmenotvorný pří-znak *-ie-* splýnul s tématem 4. třídy *-i-*: *prosiš, prosí, trpiš, trpí, sázíš, sází < sá-zieš, sázie...* Slovesa tak přešla do 4. třídy a v ní tvoří zvláštní typ *sázeti* (s odliš-ným tvarem 3. os. pl. *préz., srov. oni sázaji* × *prosí, trpí*). Druhý původně odlišný

tvar 1. os. sg. *sázějiu* (tak stč.), zanikl během vývoje; analogii se slovesy atema-tickými (*viem*) byl změněn v *sázizim* (stejně jako *prošu, trp u > prosím, trpím*) a po změně *ie > i* vzniklo *sázim* (Viz Tvoření slovesných tvarů – Přezens).

V dialektech a nakonec i ve spisovné češtině zasláho sjednocení těchto typů i 3. os. pl. (např. *wni sázaj, prosej, trpěj*), viz Tvoření slovesných tvarů, Indikativ prezenta.

Po kontrakci se načas ke vzoru *sázěti* dostala necetná slovesa typu *pieti*. S ním se po monofongizaci *ie > i* zařadila do 4. třídy (srov. *baješo > bieš > bíš*, viz typ *kryti*), ale později – analogii s typem *kryti* – obnovila tvary nestážené (*bijěš...*). Pouze sloveso *dieti* (nč. *diiti, dim*) stažené tvary uchoválo: *dim, diš, di, dime...*

2) Tendence po sblížení prezentačních tvarů s infinitivem působila u těch sloves, jejichž kořen měl v důsledku psl. a pč. hláskových změn nejednotnou podobu: jinou v prezentu a jinou v infinitivu (příp. i v tvarech vytvořených z kmene infinitivního). Ve staré češtině tedy vyvolala nové sjednocení a to mělo čáso za následek přechod do jiné slovesné třídy či jiného typu.

a) Slovesa typu *pnu, pieti*, která v infinitivu pozbyla *-n-* při zániku psl. nosovek (srov. *pnog, pěti > pč. pnu, patí > stč. pnu, pieti*), obnovila toto *-n-* příklonem k 2. slovesné třídě (*pnu, pnuiti, nč. pnout*).

Podobně: *tnu, tieti → tnu, tnouti*

žnu, žieti → žnu, žnouti

jinu, jieti → jnu, jnouti a další slovesa tohoto typu.

Na přesunech těchto sloves se spolupodílela snaha zabránit nežádoucí homo-nyiii s frekventovanými slovesy: *pieti, žieti, jieti...* → (*piiti, žiiti, jiti*).

b) Další slovesa:

žnu, žieti (vzor věsti) → žiji, žiiti (vzor kryti)

slouu, sluiti (vzor věsti) → sluji, slouiti (vzor kryti) atd.

Někdy proběhlo vyrovnání oběma směry, takže vznikla slovesa dvě:

např. *kujiu, kovati* se rozštěpilo na *kujii, kouti* (podle prezentu) a *kovám, kovati* (podle infinitivu). Podobně dvojice se vytvořily v případech jako

plovu, plúti (vzor věsti) → plovu, plovati a *plujii, plouti*

dmu, dúti (vzor pieti) → dnu, dmouti a *dujii, douiti*

řevu, řúti (vzor věsti) → řvu, řvati a *řjii, řiiti* (archaické).

3. Snahou zamezit souhláskové alternace v kořeni byly motivovány čtené

přesuny sloves mezi 1. třídou (typem *mazati*, ojedinele *bráti*) a 5. třídou (typem *dělati*). V základěch mnohých sloves typu *mazati* totiž docházelo k neobyčejným alternacím: *t-c (jektati – jekcu, reptati – repcu, létati – lécu), d-z (hlodati – hlo-zu), zd-žr (hvízdati – hvíždú), k-č (kadákati – kadáú, pykati – pyčú), sk-šč (býs-kati – býščú), ch-š (dýchati – dýšú), h-ž (kulhati – kulžú), r-ř (kárati – káříu).* Aby se jich vyvarovala, přecházela taková slovesa do 5. třídy k typu *dělati*, který podobně strídání souhlásek nevyžadoval. Přesuny z 1. do 5. třídy jsou doloženy

již ve 14. stol., největší intenzitu vykazují po století patnáctém a v jednotlivostech pokračují dodnes. Přechod byl zprostředkovan shodným infinitivním kmenem s kmenotvornou příponou -a (*maz-a-ti – děl-a-ti*): *lécu > létám*, podobně *reptám, jektám, hlodám, hvíždám, pykám*... Během historické doby přešla do 5. třídy téměř všechna taková slovesa s výjimkou několika frekventovaných útvarů, které si původní tvary ponechaly (*pláču, lžu, skáču, ořů, ale i orám*).

Staré alternace zůstaly uchovány pouze v sev. úseku vmor. dialektů a v přílehlé nřt. oblasti slezské (*lécu, gádácu, dýšu*...).

Alternace z-ž (*mazati – mažu*), s-š (*psáti – pišu*) jsou v češtině živé, a proto si slovesa s těmito alternacemi původní tvary ponechala. Paralelní novotvary podle *dělati* jsou ojedinelé (*klušu/klusám, vržu/vržám*). Tato slovesa zůstala v 1. třídě dodnes a tvoří významnou část typu *mazat*.

Slovesa vzoru *mazati* s kořenem zakončeným na souhlásku, která měkčení nepodléhá a podobné alternace nevyžaduje (zejména na -*pati, -bati, -lati*), si sice původní tvary uchovala (*kapati – kapu, hýbati – hýbu, kašlati – kaštu*), ale často k nim přibírala novotvary podle třídy páté (podle vzoru sloves s alternacemi), např. *hýbám*. Tak se stalo, že většina útvarů, jejichž kořen končí na retnici, má tvary obojí (původní *těpu* a novotvar *těpám*). Analogicky vzniklo obdobně paralelní časování i u stejné zakončených sloves 5. třídy: *kopám/kopu, kvívám/kvívu, skřípám/skřípu*... a také *kousám/koušu*. V některých případech novotvary podle 1. třídy nakonec zvítězily, např. *klapu, klamu, lámu, šlapu*...

Z podobných příčin přecházela k 5. třídě rovněž některá slovesa typu *bráti*: *tku, téš > tkám, tkáš*...

Slovesa, jejichž kořen je zakončen na -l, retnici, příp. jinou hlásku, mívají v nové češtině v 1. a 3. pl. také koncovky -u, -ou jako typ *beru, berou* (oni *lžu, hýbou, pošlou*...), a proto jsou v některých gramatikách řazena k typu *bráti*.

Z uvedeného vyplývá, že slovesa, jejichž zakončení kořene vyžaduje souhláskové alternace, zvláště alternace měkké obvyklé, tíhnou k typu *dělám*, slovesa bez souhláskové alternace směřují k dvojitmu časování, podle třídy první i páté.

Poznámka: U všech těchto sloves pronikají novotvary 5. třídy do participia nt-ového. Tento směr vývoje je veden snahou zabránit tvarové homonymii participia nt-ového a 3. os. sg. ind. přez. např. part. nt-ové *pláče* (< *pláčé*) → nové *pláče* × 3. os. sg. přez. *on pláče*.

4. Přechod od neproduktivních typů k produktivním. Jde především o neproduktivní slovesa 1. třídy s nulovým infinitivním kmenotvorným formantem, který jim neumožňoval vyjádřit příslušný vid (především bezpředpovná slovesa typů *něsti, péci*, jako např. dok. *siesti* 'sednout si', nedok. *vlásti* 'vládnout'). Proto tato slovesa přecházela k typům s výraznou kmenotvornou příponou zřetelně vyjadřující vid. Přechod byl vždy zprostředkovan některým shodným tvarem.

Mnoho sloves 1. třídy přešlo do třídy druhé k typu *tisknutí*; zprostředkujícím článkem bylo patrně shodné participium l-ové: např. podle tvarů *stiskl, stisknu, stisknutí* vznikly k participiu l-ovému *spadl* novotvary *spadnu, spadnutí*

ti a vytlačily původní tvary *spadu, spásati*. Protože byl typ *tisknutí* charakteristický pro slovesa dokonavá, přecházely k němu především útvary dokonavé:

<i>lahu, léci, lehl</i>	→	<i>lehnu, lehnutí</i>
<i>přáhu, přeci, přáhl</i>	→	<i>přáhnou, přáhnúti</i>
<i>řku, řeci, řekl</i>	→	<i>řeknu (× řeci)</i>
<i>sádu, siesti, sédl</i>	→	<i>sednu, sednúti</i>
<i>sáhu, sieci, sáhl</i>	→	<i>sáhnou, sáhnúti</i>
<i>vrhu, vrci, vrhl</i>	→	<i>vrhnou, vrhnúti</i>

Nedokonavá slovesa byla v menšině, např.

<i>vladu, vlásti, vládl</i>	→	<i>vládnu, vládnúti</i>
<i>žhu, žeci, žehl</i>	→	<i>žhnou, žhnúti</i>

protože častěji přecházela přímo k typu *dělati*, který byl nejužívanějším i konavým protějškem dokonavých sloves typu *tisknutí*:

<i>bodu, bósti</i>	→	<i>bodám, bodati</i>
<i>padu, pásti</i>	→	<i>padám, padati</i>
<i>skytú, skýsti, skytl</i>	→	<i>skytám, skytati</i>

(K nedokonavým slovesům pak byly přitvořeny dokonavé protějšky s příponou -nu- (podle *tisknutí*), např. *padnúti, bodnúti*...)

První doklady o uvedení přisunech sloves pocházejí ze stol. čtrnáctého dokončení tohoto procesu spadá až do doby nové.

Některá slovesa 1. třídy přecházela – prostřednictvím shodného nebo dobného participia n-ového – ke 4. třídě typu *prostiti*: např. *urřku, urřci, i* k tomu nový infinitiv *urřiti* (jako *prostiti*). Podobně:

<i>spasu, spásti, spasen</i>	→	<i>spasiti</i>
<i>střehu, střieci, střežen</i>	→	<i>střežiti</i>
<i>kol'u, kláti, (s)kolen</i> (pův. přez. typ <i>mazati</i> , inf. typ <i>krýti</i>)	→	<i>skoliti</i> atd.

Tvoření slovesných tvarů

Z kmene **prezentního** se ve staré češtině tvořil **indikativ přezenta**, i **rativ, participium nt-ové** a v některých případech **imperpektum**.

Z kmene **infinitivního** se tvořil **aorist**, v některých případech **impertum, participium l-ové, s-ové, n-ové/l-ové**.

Indikativ přezenta

V **1. os. sg.** byla na počátku doby historické tato distribuce koncovek: -r < o) u všech sloves tematických, -m u pěti sloves atematických. Od 2. čt. 14. stol. se začala atematická koncovka -m užívat i u některých typů slovmatických (*neučím* místo *neučini* ŽALTKLEM, *hledám* místo *hledaji* HR). Přejímání atematické koncovky umožňovala tvarová analogie. Pro střední

shodných tvarů 2. a 3. os. sg. (*dáš, dá, vieš, vie...jako děláš, delá, sázieš, sázie*) pronikly tvary s atematickým *-m* do 5. třídy (*dělám, sáziam* jako *dám, viem*), kde vytlačily původní nestážené tvary *dělajú, sázajú*, které se od ostatních singularových tvarů odlišovaly počtem slabik a kvantitou (srov. trojslabičné *dělajú, sázajú* × dvojslabičné *děláš, děláš, sázieš, sázie*). Tak se stalo, že se uvedené typy sloves začaly navzájem podobat: *dělám, děláš, děláš – dám, dáš, dáš; sáziam, sázieš, sázie – viem, vieš, vie*.

Nejdříve pronikla koncovka *-m* asi do sloves pozměněných kontrakci (5. třída a pět sloves typu *bíri*, viz dále), od nich se pak rozšířila do třídy čtvrté, jejíž dlouhý kmenotvorný formant stažené tvary připomínal (srov. *dáš, děláš, prosíš, trpíš, vieš, sázieš* – ve všech případech je před koncovkou dlouhá samohláska). V nich nahradila původní nevyhodnou koncovku *-u*, jež vyvolávala střídání předchozí souhlásky: např. *bládití* – původní 1.sg. *bláz' u > bláz' i* × novotvar *bládim* apod. V polovině 15. stol. již novotvary převládly. Po monofongizaci *ie > i* se slovesa typu *sázeti* sblížila se 4. třídou: *sázieš, sázie* a podtyp *umieš, umie > sázíš, sází, umíš, umí* jako *prosíš, prosí, trpíš, trpí*. Prostřednictvím shodných tvarů se postavení koncovky *-m* ve 4. třídě upevnilo.

Na základě stejné tvarové analogie proniklo *-m* načas k pěti slovesům typu *píri* (viz vzor *kryti*), jejichž prezentní tvary podlehly rovněž kontrakci: *psjó, psjóš, psje(ta) > 1.os. p' ú (> p'j), 2.,3.os. pieš, pie > piš, pí*. Novotvary *piem, pírn*, připomínající typ *sáziam, sázím*, vytlačily stažené tvary *p' ú (p'j)*, ale později samy ustoupily tvarům nestáženým, které byly v 16. stol. obnoveny podle vzoru *kryt: býti, býješ, býje* jako *kryti, kryješ, kryje*.

U ostatních tematických sloves (tj. 1.–3. slovesné třídy) koncovka *-u* zůstala (srov. *nesu, tisknu...*), ale v pozici po měkkém konsonantu se přehlasovou změnila v *i*: *maži, kryji, kupuji*. Na tyto tvary později působila tendence po jednotě tvarů stejného gramatického významu; pod jejím vlivem se v těchto případech začala obnovovat koncovka *-u* jakož znak 1.os. sloves 1.–3. třídy (*mažu, kryju, kupuju*). Tento proces započal v 17. stol. a trvá až dodnes.

V nové spisovné češtině jsou po *ž, š, č* v některých případech možné koncovky obojí (*mažu, maží, plážu, pláží, píšú, píší* (tvary *s-i* patří do stylu vyššího), ale jen *lží*). Po *-j* bylo donedávna možné jen *-i* (*kryji, kupuji*), ale v poslední době jsou tvary *s-u* přijatelné pro hovorovou podobu spisovné češtiny (*děkuju*). Po ostatních konsonantech mají slovesa typu *mazati* pouze *-u*: *stáhu, koužu* (příp. *-m – kousám*, viz Přechody mezi třídami, oddíl 3).

V 2.os. sg. převládla už na počátku doby historické koncovka *-š*; měla ji i slovesa atematická (*dáš*), kromě slovesa *býti*, v jehož tvaru *jsi* zůstala uchována koncovka atematická.

V 3.os. sg. existovaly už v praslavoanštině dvě možnosti (na rozdíl od staroslovenštiny, která užívala *-tu*): *-tu*, nebo tvar bez koncovky (*bjeto/bje* 'on bje'). Čeština navázala na tvary bezkoncovkové; dodnes plní funkci 3.os. u všech sloves, tematických i atematických, pouhý prezentní kmen: on *dělá, tiskne, prosí...* Atematická koncovka se uchovála opět jen u slovesa *býti: jest*.

Poznámka: Staročeské slovesné tvary 3. os. sg. zakončené na *-t* (*on sprasit nás...*) nejsou pozůstatkem starobylého časování; vznikly spojením tvaru 3.os.sg. *spasit* (jako *prosít*) s příklonným *t* (zapisovaným jako *t*, protože se měkkost neoznačovala); *t* bylo prostředkem koherence textu (příp. mělo i jiné funkce). Viz Syntax.

1.os.pl. měla ve staré češtině tři koncovky: *-m, -me, -my*. Zpočátku se užívaly u všech tematických sloves bez rozdílu, později, když do 1.os. sg. 4. a 5. třídy proniklo *-m* (*proším, trpím, sáziam, dělám*), přestala se plurálová koncovka *-m* v těchto třídách užívat a uplatňovaly se pouze *-me* a *-my*. V současném spisovném jazyce převládá *-me* (u typů 1.–3. slovesné třídy je možné *-m* jako hovorová varianta), v nářečí jsou užívány koncovky *-me, -m*, pouze v archaických dialektech vlnor. a slez. se uchovávala koncovka *-my*.

V 2.os.pl. byla a dosud je původní koncovka *-te*.

V 3.os.pl. byly původní koncovky *-q'te* (< *-ontt*) a *-q'ti* (< *q'tt*). V průběhu vývoje odpadlo koncové *-t* a nosovky se změnily v ústní samohlásky: a) *-q > ú*, b) *é > ie*. a) Koncovka *-ú* se po tvrdých konsonantech změnila v *ou* (1. a 2. slovesná třída: *vedú, tisknú > vedou, tisknou*), po měkkých přehlasovala v *-i* (3. třída *kryjú > kryji, kupuju > kupují*, v 5. třídě spolu s kmenotvorným formantem vznikla přípona *-q'iu – dělajú, později dělají*, a *-q'iu – sázajú, později sázají*). b) Koncovka *-ie* se uplatnila ve 4. třídě u typů *prošiti* a *trpěti – prosie, trpie* a u atematických sloves *jědie, vědie*; v 15. stol. se změnila v *i* (*prosí, trpí, jedí, vědí*).

U typů *sázeti, trpěti* dochází v mluvných útvarech k vyrovnávání. Ve spisovné češtině se vedle základního *oni prosí, trpí, sázějí* připouští i *oni sází*, ale tento tvar je považován za stylově nižší. V nářečích jsou uvedené tři typy sloves vyrovnány různě: v jz. Cechách a na části záp. Moravy převládají tvary *oni prosí, trpí, sází*, na ostatním území Čech *oni prosje, trpějí, sázějí*, *prosejí, trpějí, sázějí*, v oblasti stírnor. nářečí *oni prosjó, trpjó, sázjó*. Ve vlnor. nář. je možností několik: *-i, -á* (*prosá, trpá, umjá...*), *-iju* (*prosiju, trpju, umju*), podobně *-jou* (*prosjou...*), *-tja* (*prosjta...*), ve slez. dialektech rovněž: *-a* (*prosa...*).

V 1.os. duálu jsou užívány koncovky *-vě, -va* (*-vě* častěji), a to bez rodového rozdílu. Kontaminací duálového *-va* s plurálovým *-me* vznikla později přípona *-ma*. Její první doklady pocházejí ze začátku 15. stol. (*chcema* OTC).

2. a 3.os. duálu je tvořena příponou *-ta*.

Imperativ

V pračeské se tvořil trojím způsobem:

1. U sloves 1. a 2. třídy příponou *-i* v 2. a 3. os. sg. (*vedi, tiskni*), *-ěm, -ěme, -ěmy* v 1. os. pl. (*veděm..., tiskněm...*), *-ěte* v 2. a 3. os. pl. (*tiskněte*), *-ěvé, -ěva* v 1. os. duálu (*tiskněvě, -va*), *-ěta* v 2. a 3. os. duálu (*tiskněta*).
2. U sloves 4. třídy příponou *-i* v 2. a 3. os. sg. (*prosi...*), *-im, -ime, -imy* v 1. os. pl. (*prosim...*), *-ite* v 2. a 3. os. pl. (*prosite...*), *-ivě, -iva* v 1. os. duálu (*prošivě...*), *-ita* v 2. a 3. os. duálu (*prošita...*).
3. U sloves 3. a 5. třídy příponou *-j* v 2. a 3. os. sg. (*kupuj, dělaj*), *-jme, -jmy* v 1. os. pl. (*kupujme, dělajme...*), *-jite* v 2. a 3. os. pl. (*kupujte, dělajte*), *-jivě, -jiva* v 1. os. duálu (*kupujivě, dělajivě...*), *-jita* v 2. a 3. os. duálu (*kupujita, dělajita...*).

1. os. duálu má od počátku 15. stol. také koncovku *-ma*, např. *vstaiŋma* ŠTRF (jde o kontaminaci koncovky *-me* a duálového *-va*, viz 1. os. duálu ind. prez.).

Poznámka: U typů *kryji* a *přiti* došlo ke stažení (*bi*, *bime*, *bite*..., *kry*, *kryme*, *kryje*...), ale po čase byly opět obnoveny tvary nestážené (*biŋ*, *kryŋ*...).

Pozor na stejné tvary v 2. a 3. os.: Na rozdíl od nové češtiny měla stará čeština imperativní tvar také pro 3. os. sg. i pl. Např. *panna znamenaj* 'necht panna znamená, ať si pamatuje' ŠTRF. Shodoval se s tvarem 2. os. sg. nebo pl.; později byl vytlačen opisem s *ať*, *necht*.

Už v nejstarších památkách kolem r. 1300 jsou původní tvary vzácné (u některých sloves je ani nemáme všechny doloženy: např. **vedětvě*, **veděta*, **veděte*, **mini*, **miněm*, **miněte*, atd.), již tehdy převládají singulárové tvary bez *-i* (tj. zkrácené – *ved*, *pros*, *trp*, *maz*...) a od nich utvořené tvary plurálové a duálové (*vedme*, *vedte*, *prosmě*, *proste*, *trpme*, *trpte*, *mazme*, *mazte*...). Plné tvary zůstaly jen tam, kde by odsunutím koncovky vznikla obtížně vyslovitelná souhlásková skupina (*tiskni*, *tiskněte*, *jdi*, *jděte*, *pni*, *pněte*, *bat*, *bděte*...), ale ve staré češtině jsou doloženy i tvary jako *modl se*, *lehč sobě* apod. – Pozůstatkem po koncovce *-i* je měkkost předcházejícího konsonantu (*vedi* > *ved*, *miň*, *vedme*, *miňme*, *vedte*, *miňte*, *vedvě*, *miňvě*, *vedta*, *miňta*).

U sloves, která si koncovku *-i* ponechala, proběhlo prosřednictvím shodného singulárového tvaru na *-i* vyrovnání mezi oběma typy tvoření: v spisovném jazyce, v nár. na většině území Čech a ve střední části vmor. dialektů ve prospěch tvarů 1. a 2. třídy (podle *tiskni*, *tiskněte* se původní *spi*, *spite* změnilo ve *spi*, *spěte*), v nár. jzč. a ve zbylých dialektech Moravy a Slezska ve prospěch tvarů 4. třídy (podle *spi*, *spite* je i *tiskni*, *tisknite*).

Tvary typu *vedtiž*, *prosiž* vznikly spojením původního plného tvaru imperativu s příklonným *-ž(e)*, jež mělo asi funkci vybězci a vyjadřovanou výzvu ještě více zdůrazňovalo. Ve staré češtině jsou běžné.

Původní **atematický imperativ 2. a 3. os. sg. uchovávala slovesa** *jesti* – *jez*, *věděti* – *věz*, *viděti* – *viz* (podle *věděti*), tvary duálové a plurálové jsou nepůvodní; byly dorvořeny k tvaru singulárovému.

Participium nt-ové

Ve staré češtině byly dva typy:

1. *nasa* (pro mask. a do konce 14. stol. i pro neutrum), *nesúci* (pro fem. a od konce 14. stol. i pro neutrum), *nesúce* (pro plurál všech rodů). Pomocí přípon *-a*, *-úci*, *-úce* se tvořila participia u sloves 1., 2., 3. a 5. třídy. Participia typů *kryti*, *kupovati*, *mazati*, *dělati* (tj. sloves s měkkým zakončením kmene nebo kořene) se v důsledku přehlásek *´a > ě* a *´ú > í* připodobnila typu druhému: sč. *kryjě* (<

**kryja*), *kryjuci*, *kryjuce* > nč. *kryje*, *kryjic*, *kryjice* jako nč. *prose*, *prosič*, *prosiče*.

2. *trpě* (pro mask. a do 15. stol. i pro neutrum), *trpěci* (pro fem. a od 15. stol. i pro neutrum), *trpěce* (pro plurál všech rodů). Pomocí přípon *-ě*, *-ieci*, *-iece* se tvořila participia u 4. třídy.

Poznámka: Participium nt-ové je od původu adjektivum s významem dějovým, proto u něho **neurčujeme** osobu: z gramatických významů slovesných vyjadřuje vid, rod, čas, číslu, z významů jmených rod (v sg.: rod muž., ženský, střední).

V nové češtině je jeho pokračováním předchodník přítomný; tvoří se příponami *-a*, *-ouc*, *-oucc* u sloves, která mají v 3. os. pl. koncovku *-ou* (oni *nesou* – *nesa*, *nesouc*, *nesoucc*), nebo *-e* (*-ě*), *-íce* u sloves, která mají v téže os. původní koncovku *-i* (oni *prosi*, *trpí* – *prose* (*trpě*), *prosič*, *prosiče* i oni *mazí* – *mazě*, *mazěc*...), dále příponami *-ěje* (*-ěje*), *-aje*, *-ěje* (*-ěje*), *-ajic*, *-ějic* (*-ějic*), *-ajice* u sloves, která mají v 3. os. pl. *-ěji* (*-ěji*), *-ajic* oni *sázějí*, *umějí*, *dělají* – *sázěje*, *uměje*, *dělaje*, *sázějic*, *umějic*, *dělajic*, *sázějice*, *umějice*, *dělajice*.

Z participiálních základů (*volajúc-*, *trpěc-*...) se tvoří deverbální adjektiva a) tzv. zpřídavněle přechodníky – *volajúcí*, *trpěcí* (nč. *volající*, *trpící*)..., b) adjektiva s příponou *-úci* (a jejími variantami), např. *čínúci*, *letúci*, *chodújící*...

Viz též Jmenné sklonění adjektiv a sloves adjektivní povahy, oddíl Konsonantické sklonění, a Syntax, oddíl Útvary s participii.

Imperfektum

Je to tzv. jednoduchý minulý čas, který ve staré češtině vyjadřuje **prosty děj minulé**, **neukončený**. Tvoří se převážně od sloves nedokonavých; imperfektum dokonavých sloves mají funkci speciální (viz Časování – oddíl Čas).

Imperfektum se tvoří osobními příponami *-ch*, *-šě*, *-še* (v sg.); *-chom* (*-chomy*, *-chome*), *-šče* (*-šte*), *-chu* (v pl.); *-chově* (*-chova*), *-šta* (*-sta*), *-šta* (*-sta*, (v duálu).

1. Slovesa, jejichž infinitivní kmen končí na *-a*, a typ *trpěti* tvoří imperfektum připojováním výše uvedených osobních koncovek k základu, který se podobá jejich infinitivnímu kmeni (ale je zdloužený: namísto *-a* je *-á*, namísto krátkého *-ě* dlouhé *ie*). Např.: *dělati* – *dělách*, *děláše*..., *kupovati* – *kupovách*, *kupováše*..., *bráti* – *brách*, *bráše*, *mazati* – *mazách*, *mazáše*..., *trpěti* – *trpěch*, *trpěše*...

2. Ostatní slovesa tvoří imperfektum připojováním osobních koncovek zdlouženému základu zakončenému na *-ie-*, připomínajícímu kmen přítomný: *vede* – *vediech*, *vedieše*..., *peče* – *pečiech*, *pečieše*..., *trě* – *trěch*, *trěše*..., *pne* – *pniech*, *pnieše*, *tiskne* – *tiskniech*, *tisknieše*, *mine* – *miniech*, *minieše*, *kryje* – *kryjích*, *kryjěše*, *sázje* – *sázjích*, *sázjěše*, *analogycky prosí* – *prosičích*, *prosičeše*.

Slovesa typu *dělati*, *uměti*, *bráti*, *atematické jměti* a ta slovesa typu *kupova*, *ti*, jejichž základ byl jednoslabičný, příp. neslabičný (tj. podtyp *kujti*, *kovati*) měla dvojvaru z kmene minulého i přítomného: *dělách* – *dělajích*, *umiech* – *umějích* – *jmiech*, *jmějích*, *brách* – *berěch*, *kovách* – *kujjích*.

Staročeské imperfektum se vyvinulo z imperfekta praslovanského. Jeho tvary byly zčásti po změněny stahováním (proto vždy dlouhé *-á-*, *-ie-*) a poté změnami staročeskými (*-aa-* > *-á-*, *-ěa-*

> -á- > -ie..., např. psl. *dělaše* > *děláše*, *uměše* > *uměše*). V 14. stol. bylo již imperfekturní – stejně jako aorist – v úpadku, což se projevílo přejímáním aoristových koncovek (-*ste*-, *-sta*), splynutím koncovek 2. a 3. osoby duálu a dále různými analogiemi a nepravidelnostmi.

Aorist

Na rozdíl od imperfekta vyjadřuje tento jednoduchý minulý čas **minulý děj ukončený**. Odvozuje se převážně od sloves dokonavých. Ve staré češtině byl dvoji: **aorist asigmatický neboli silný a aorist sigmatický neboli slabý**.

Aorist asigmatický se tvořil od sloves, jejichž infinitivní kmen končil na souhlásku. Ve staré češtině jde především o konjugaciční typy *věsti*, *péci* (< **pek-ti*) a *tisk-nú-ti*. Např.: *-ved*, *-vede*, *-vede* (v sg.), *-vedom*, *-vedete*, *-vedú* (původně asi *-u*, podle prez. *pak -ú*) (v pl.), *-vedově* (-*va*), *-vedeta*, *-vedeta* (v duálu). V případě typu *tisknutí* se tvořil z kořene: *tisk*, *tišče*...

První osobu sg. tvoří kořen slovesa (*ved*-, *pek*-, *tisk*-), v dalších osobách se k němu připojují koncovky. Některé kořenné souhlásky se před koncovkovým *-e* mění: *sk* > *šč* (*tisk* – *tišče*), *h* > *ž* (*pomoh* – *pomože*), *k* > *č* (*potek* – *potéče*). Slovesa, jejichž tvary jsou zčásti zasaženy přehláskou, mají v příslušných pozicích přehlásky i v aoristu; např. *táhnúti*: prez. *táhnú*, *tehneš*, aorist asigmatický *tah* – *těže* atd. V singulárových tvarech někdy docházelo k dloužení: vedle *jíd*, *jíde* nacházíme místy *jíá*, *jíáde*...

Aorist asigmatický byl již na počátku historické doby považován za archaismus. V mluvených projevech se patrně již neužíval, pouze v psaných. Je doložen především v 3. os. sg a pl., v jiných osobách méně často. Není pochyb, že jeho zániku přispěly četné shody s přítentními tvary: *vede*, *vedete*, *vedú*... V průběhu 14. stol. byl častěji jen u některých frekventovaných sloves.

Pamatujte si často užívané tvary aoristu asigmatického (příp. aoristu sigm. mladšího): 2, 3. os. sg.: *přišede* 'přišel', *přiide* 'přišel', *pade* 'padl'.

Aorist sigmatický

Tvořil se od sloves s infinitivním kmenem otevřeným, tj. zakončeným na samohlásku. Ve staré češtině jde o všechny konjugaciční typy tematických sloves vyjma *věsti*, *péci*. Nazývá se sigmatický proto, že měl původně ve většině případů -s- (tj. sigma); toto -s- se ve staré češtině již většinou změnilo v *-ch*.

Např.: *-krych*, *-kry*, *-kry* (sg.), *-krychom*, *-kryste* (-*šte*), *-krychu* (pl.), *-krychově* (-*va*), *-krysta* (-*šta*), *-krysta* (-*šta*) (duál). Od typu *tisknutí* – *tisknuch* (z kmene infinitivního)...

Koncovky *-šte*, *-šta* jsou převzaty z imperfekta.

Obdobně tvořila aorist některá slovesa s kmenem zavřeným, tj. zakončeným na souhlásku: *řech* od *řeci*, *jech* od *jěti*, *jieti*, *jiesti*.

Aorist sigmatický mladší neboli sekundární vytvářela slovesa s infinitivním kmenem zavřeným, která původně tvořila aorist asigmatický. Vznikl já náhoda za jejich aorist asigmatický, protože ten byl od počátku historické do – až na několik frekventovaných tvarů – na ústupu.

Tvořil se připojováním koncovek aoristu sigmatického k tvaru 2. a 3. os. aoristu asigmatického, jenž končil na *-e*: *-vedech*, *-vede*, *-vede* (sg.), *-vedechom* *-vedeste* (-*šte*), *-vedechu* (pl.), *-vedechově* (-*va*), *-vedesta* (-*šta*), *-vedesta* (-*šta*) (duál). U typu *tisknutí* – *tiščech* atd. – jak patrně z uváděných příkladů, jsou tvary 2. a 3. os. aoristu asigmatického i sigmatického mladšího stejné.

Viz též Casování, oddíl Čas.

Poznámka: Do nové češtiny se uchovávaly následující aoristové tvary: ustrnulý tvar *vece* chápat přítentně, tj. *praví*, tvary *bych*, *by*, *bychom*, *byste* jako součásti n.č. kondicionálu (*pracoval bych*...

Jednoduché minulé časy (aorist sigmatický (včetně mladšího) a imperfekturní) byly běžně užívány po celé 14. stol.; na jeho konci začínají ustupovat a to nejdříve z mluveného, poté z psaného jazyka. V 15. století se už vyskytují méně a v jejich užívání jsou značné individuální rozdíly, v 16. stol. jsou vzácné. Je velmi pravděpodobné, že od poloviny 15. stol. jde o neživé archaismy udivané v psaném jazyce tradicí. Svědčí o tom četné deformace těchto tvarů a jejich chybné užívání (*byl lovítěš*).

Poznámka: V případě nejednoznačně zapsaných slovesných tvarů se určování času řídíme následujícími kritérii:

1) Kontext: *Pany po koryu pogvedu,*

az Byvelny rzyky dogiedu.

Podle te rzyky kuon potecze,

na gednu ulehl przytecze,

na ryeyz oral e muz weyky,

obynuw jwe noby lyky. DAL

V našem případě jde o Dalimilovu kroniku, tedy o vyprávění z dávné minulosti s převahou sloves v minulém čase. Proto považujeme tvary *poj* *dojědu*, *potecze*, *přitece* za aorist asigmatický, ne za prez. tvar dokonavých sloves, který má stejnou podobu. Tedy: „Páni (vy)jeli za koněm, až přijeli k řece Bílé. Poděl té řeky se dal kůň do běhu, přiběhl na jednu úlehl, na níž oral v muž...“ (naše tvrzení podporuje imperf. *oralše*).

2) Vid slovesa: *Stogielš e yako yat w uzdyczy,*

proto tey w sy wzdyechu Stadyczy... DAL

Sloveso *vzdiati* 'navzat' je dokonavé, proto *wzdyechu* považujeme za aorist a přepisujeme jako *vzděchu* (nikoliv za imperfekturní, jež má grafickou podobu „*vzděchu*“).

Infinitiv

Infinitiv končil v praslomanštině na *-ti* a toto zakončení bylo základní i ve staré češtině – *děla-ti*; u sloves, jejichž kořen končil na *-g (h)*, *-k*, vznikla z původního spojení *-gti*, *-kti* koncovka *-ci*: *péci*, *moci* < *pek-ti, *mog-ti arđ. Už od poloviny 14. stol. se pod vlivem supina objevují infinitivy s tvrdým zakončením *-t*. Zpočátku jsou jen sporadické, ale v průběhu dalšího vývoje, zejména od 16. stol., jich výrazně přibývá, až nakonec vítězí.

Dvouslabičné infinitivy měly ve staré češtině – kromě sloves *moci*, *jeti*, *pěti*, *spěti*, *vrci* – kořenou slabiku dlouhou (*vésti*, *péci*, *kryti*, *znáti*, *brti*...). Tato dlouhá samohláskata se většinou krátila, jestliže se zvýšil počet slabik, tj. při připojení předpony: srov. *žiti* – *užiti*, *brti* – *zabiti*, *dati* – *vydati*. Krácení nepodlehly: a) kořenné samohlásky, které vznikly kontrakcí: *smičiti se* (< psl. *smjati se*) – *zasmiti se* < *zasmjati se*; b) slovesa, jejichž kořenné *-i-* pochází z *-ie-*: *mřiti* (< stč. *mřēti*) – *umřiti*; c) slovesa s kořenovým *-ti-*, které se diftongizovalo v *-ou-* (*plhiti* – *vyplhiti* > *plouti* – *vyploatiti*); d) slovesa se základem *-jiti* (*prjiti*). – Od 16. stol. byl tento složitý stav porušován analogií. Pravidelně krácení se nakonec udrželo jen u kořenného *-a-*, jež nezvniklo kontrakcí (nč. *brati* – *sebrati*, *vybrati*... × *smati se*, *zasmati se*), jinak je kvantita odvozených infinitivů shodná s příslušnými infinitivy prostými.

V nové spisovné češtině je základní podobou tvar s koncovkou *-t*, *-(c)t* (*pracovat*, *péct*, *mocet*), tvary na *-ti*, *-ci* (*pracovati*, *péci*, *moci*) jsou knižní a archaické a jako takové jsou užívány jen ve vyšším stylu. V nářečí je situace pestřejší: v již. Čechách na Prachaticku *-t*, *-ci* (jedinele *ti* (*volat*, *volatř*), v svč. nářečích *-t* (*prostit*), na vých. polovině Moravy a ve Slezsku *-t*, *-c* / *-č* (vmor. *nešř*, slez. *řeknuč*...). Na ostatním území žije koncovka *-t* (*volat*).

Supinum

Tvořilo se z kmene infinitivního příponou *-t* < *-to*, např. *bit*, *dat*, *brat*. Před tvrdým *-t* se nerealizovala přehláskata *´a* > *ě*, proto se u sloves s kořenem zakončeným na měkkou souhlásku odlišovalo supinum od infinitivu, v němž byla přehláskata před *-t* zase pravidelná: srov. např. supinum *slyšat* × infinitiv *slyšet* *i* < pč. *slyšati* *i*. Ale časem se tyto odlišné tvary analogií vyrovnávaly: např. supinum *pokúšat* se pod vlivem infinitivu *pokúšēti* změnilo v *pokúšēt*. – Slovesa s kořenem na *-k*, *-g (h)* mají supinum na *-c*: *pec*.

Jednoslabičné tvary supina měly vždy krátkou samohlásku a tím se lišily od dvouslabičných infinitivů: *žat* – *žieti*, *slut* – *slouti*, *vest* – *vésti*, *pec* – *péci*... Ve staré češtině se supinum tvořilo jen od sloves nedokonavých a kladlo se po slovesech majících význam pohybu (*vyšel lupit*, *přijde súdit*...), objekt byl přitom v genitivu (*súdit živých* *i mrtvých*). Časem však tuto syntaktickou vlastnost ztratilo a přestalo se považovat jako samostatná významová kategorie. Už ve 14. stol. nacházíme doklady, v nichž je po slovesech pohybu místo supina infinitiv (*přideš súditi* ŽALTKLEM × *jde súdit* ŽALTWITTB). Tyto doklady, jichž přibývá v 15. a 16. století, ukazují na postupný ústup supina jakožto zvláštního mluv-

nického tvaru. Definitivně supinum zaniká v době střední (17.–18.stol.). Do nové češtiny zůstalo uchováno jen ve spojení *jit spat* (× infinitiv *spát*).

Participium I-ové

Tvoří se z kmene infinitivního pomocí koncovek *-l*, *-la*, *-lo*, *-li*, *-ly*, *-la* (*prosila*, *prosilo*, *prosili*, *prosily*, *prosila*). U sloves typu *tisknutí* se obvykle kmenotvorné *-nu-* vypouští (*tiskl*); zůstává pouze v případě, tvoří-li kořen jediná souhláskata (*hnuti* – *hnul*, *lnuti* – *lnul*).

V některých případech se participium tvořilo z kmene oslabeného: *čisti* – *čel* < *čstl*; u sloves typu *mřeti* byly tyto tvary (*umrl*, *potrl*...) zcela ojedinelé.

Některé odlišnosti stč. participií:

Participia utvořená od infinitivního kmene zakončeného na souhlásku měla oproti nové češtině o jednu slabiku méně, neboť kmenová souhláskata netvořila s koncovkou *-l* pravou slabiku (stč. tvary *vedl*, *nesl*, *mohl*... byly jednoslabičné, podrobněji viz Pobočné slabiky). V nové spisovné češtině jsou tato spojení plně slabičná a tvary typu *vedl*, *pekl*, ve staré češtině původně jednoslabičné, jsou dnes dvouslabičné.

Tvary, které obsahovaly *l*, zasáhla přehláskata *´a* > *ě*, tvary s *l* tvrdým zůstaly nepřehlasované: *slyšal* *i* > *slyšēl* *i* × *slyšal*, *slyšala*, *slyšalo* apod. Toto střídání trvalo do konce 14. stol., poté bylo zrušeno analogií (např. nč. spisovně *slyšel*, *slyšela*). Viz přehláskatu *´a* > *ě*.

Participia I-ová jsou významnou součástí préterita a kondicionálu.

Participium s-ové

Tvořilo se dvojím způsobem: 1. Od infinitivního kmene zavřeného a od kořene sloves typu *tisknutí* pomocí přípon *-0*, *-ši*, *-še*: *přines*, *přinessi*, *přinessē*, *tisk*, *tiskši*, *tiskše*. 2. Z infinitivního kmene otevřeného příponami *-v*, *-vši*, *-vše*: *udělav*, *udělavši*, *udělavše*. Ve staré češtině se tvořilo od sloves dokonavých i nedokonavých.

U sloves typu *pnu*, *pletí* jsou tvary dvoji: starší *spen*, *spenši*, *spenše* a novější *p´av*, *pěvši*, *pěvše*, srov. nč. *sepiav* (vedle pozdějšího novotvaru *sepnul*).

Rozdílly vzniklé přehláskou se držely do konce 14. stol., později byly vyrovnány ve prospěch jednoho z tvarů: *sňav*, *sněvši* > *sňav*, *sňavši*, *udržav*, *udrževši* > *udržev*, *udrževši*...

Adjektivizované tvary složené deklinace typu *přišedší*, *zajavši* vznikly až za národního obrození napodobením ruštiny.

V nové češtině jsou pokračováním s-ových participií přechodníky minulé. Tvoří se stejně, ale jen od sloves dokonavých.

Podrobněji viz Jmenné sklonění adjektiv a slov adjektivní povahy, oddíl Konsonantické sklonění, a Syntax.

Participium n-ové a t-ové

Jsou to tzv. participia pasivní. Participium t-ové (s příponami -t, -ta, -to, -ti, -ty, -ta) měly typy *pieči, kryti* (p'at [pjat], jat, tat, kryt), *minúti* a ojedinelé i *tisknutí* (*minut, tisknut* // *tiščen*).

Ostatní slovesa měla participium n-ové. Tvořila je příponami -n, -na, -no, -ni, -ny, -na z infinitivního kmene otevřeného (*kupován, kupována, kupování, kupování, kupování, kupována, podobně dělán, slyšán, trpění/trpien, brán...*) a příponami -en, -ena, -eno... z infinitivního kmene zavřeného (*veden, pečen*) a od typu *prositi*, v němž se kmenotvorné -i- měnilo před samohláskou v neslabičné i a někčilo předchozí souhlásku (*prošen* < psl. *prosiens*).

U některých sloves bývalo participium obojí: *mléti* – *mlen* // *mlét, jéti* – *jěn* // *jět, třieti* – *třěn* // *třět, třiet*, z kmene oslabeného *trt* (ojediněle útvary z kmene oslabeného se většínou uchovávaly jen v podobě adjektivizované: *netřé cesty budú rovné* EVZIMN, tj. *drsné cesty*...).

Jak patrně z uváděných příkladů, docházelo v některých participiích k dloužení: -*en* > -*ien* > -*ien* (je-li -*e* součástí kmene: *otevřin*...). Tento jev je dodnes uchován v dialektrech, zvláště v Čechách (*zavřino, posečino*...).

Z participií n-ových a t-ových se odvozují **podstatná jména slovesná** (*verbalná*), a to stč. příponou -*ie* (> *í*). Původně v těchto odvozeninách nenašleďovaly tři dlouhé slabiky po sobě: *volánie* × *kázanie*. Od 16. stol. docházelo k vyrovnání.

Opisné tvary slovesné

Präteritum

Tvoří se spojením participia I-ového s indikativem přezenta slovesa *byti*: *dělal/a... jsem, dělal... jsi, dělal... jste, dělali... jsou, dělali... jste, dělali... jsou*. V 3. os. sg. i pl. se vyskytují už od počátku doby historické jak tvary s pomocným slovesem *byti*, tak pouhá participia I-ová; na počátku 16. stol. se tvary *bez jest* a *sú*, např. *nesl, nesli, prosadily*. V 2. os. se tvar *jsi* postupně redukoval na *js* -> *s* (*uvěds ny*).

Tento minulý čas se užívá dodnes.

Plusquamperfektum (antepřeteritum)

Tvoří se z participia I-ového významového slovesa a minulých tvarů slovesa *byti*: aoristu – *bych nesl, běch nesl*, imperfekta – *biech nesl, přeterita* – *byl jsem*

nesl. Vyjadřuje většinou děj, který se stal dříve než jiný děj minulý: *žákovstvo v zemi navráti, jež bieše vypuřila jeho máti* DAL.

Futurum

Z nejstarších dob máme uchovány pozůstatky někdejšího neustáleného tvoření futura nedokonavých sloves: typy *budu nésti, jám nésti, chcu nésti, budu nesl* (viz též Časování, oddíl Čas), ale spojení typu *budu nésti* již od 14. stol. převládalo.

Ojedinelé jsou ve staré češtině tvary futura II, jež vyjadřovalo předčasnost v budoucnosti: *budu umřel*.

Kondicionál

Tvoří se spojením aoristových tvarů slovesa *byti* a I-ového participia slovesa významového: sg.: *bych nesl...*, *by nesl...*, *by nesl...*, *duá: bychové... nesla/bychvé... nesla, bysta nesla (byšta nesla), bysta nesla (byšta nesla)*, pl.: *bychom... nesli...*, *byšte nesli...* (*byšte nesli...*), *bychu nesli...*; je to původní aoristové plusquamperfektum.

V 3. os. pl. byl původní tvar *bychu* brzy vystřídán dnešním tvarem *by*, v 2. os. sg. bylo původní *by* nahrazeno v 17. stol. analogickým tvarem *bys*.

Kondicionál minulý (*byl bych nesl, byl bych býval nesl*) byl ve staré češtině ojedinelý; častěji se vyskytuje až v češtině nové.

Viz též oddíl Způsob v kapitole Časování.

Složené neboli opisné tvary pasivní

Tvoří se spojením participia pasivního n-ového nebo t-ového s tvary slovesa *byti*: *jsem chválen, bud chválen, byl jsem chválen, biech chválen*... Na rozdíl od nové češtiny vyjadřovalo opisné pasivum typu *jest chválen* minulý čas, tj. 'byl pochválen'. Podrobněji viz Časování, Slovesný rod.

Spojení typu jsem nesa, jsem nes

Někdy bývají považovány za slovesné tvary (opsaný tvar přítomného, minulého nebo budoucího času), ale ve skutečnosti jde o **přísudek jmenný se sponou**, v němž sponu tvoří určitý tvar slovesa *byti* a jmennou část (v platnosti adjektiva) participium nt-ové, vzácněji s-ové: *jsem nesa* neznamená 'nesu', nýbrž 'jsem nesoucí', podobně *biech nesa, bych nesa, budu nesa, byl jsem nesa, bud nesa, byl bych nesa, jsem nes, biech nes*...

Skladba neboli syntax

Část gramatiky, která se týká stavby vět a souvětí.

Syntaktický vývoj každého jazyka – tedy i češtiny – odpovídá postupnému rozvoji lidského myšlení, proto závisí na vývoji příslušné společnosti mnohem více než vývoj hláskoslovný a tvaroslovný. Důležitým mezníkem ve vývoji syntaxe je vznik psaného jazyka (spisovného jazyka), neboť psané projevy kladou mnohem větší nároky na stavbu vět a souvětí než mluvené. Především potřebují nahradit specifické prostředky mluveného jazyka (gesta, intonaci a mimiku mluvčího, přítomnost adresáta a autora projevu...), které písmo zachytit nemůže. V souladu s rozvíjející se společností získává spisovný jazyk řadu dříve zítých funkcí a při těchto příležitostech musí tlumočit složitě myšlenkové vztahy. To vše se děje za vydané pomoci specifických syntaktických prostředků, které si jazyk v průběhu svého vývoje a s ohledem na konkrétní potřeby vytváří.

Do syntaktického vývoje mnohých jazyků zasahují jazyky s velkou kulturní prestiží. V našem prostředí to byla především latina. Její vliv se projevil dvojnásobem: a) přímo – latinskými konstrukcemi, které pronikaly do češtiny při překládání náboženských, literárních a jiných textů; b) nepřímě – poskytováním podnětů k vytvoření konstrukcí domácích. Podrobněji viz dále.

V průběhu tisíciletého trvání češtiny bývají rozlišovány následující etapy jejího syntaktického vývoje.

1. Předhistorické období do konce 13. stol. (tj. do vzniku spisovného jazyka). Je reprezentováno mluveným jazykem s jednoduchou syntaktickou stavbou, zděděnou převážně z praslovanských. Některé jeho syntaktické rysy zůstaly dodnes uchovány v nářečích.

2. Období od konce 13. stol. do začátku 15. stol. Je to doba prvního velkého rozmachu spisovného jazyka, pro niž je charakteristické postupné formování složitějšího syntaktického systému. Typické rysy: a) existence starobylých syntaktických konstrukcí v nové češtině neznámých nebo zcela ojedinělých; b) krytializace spojek a jiných syntaktických prostředků potřebných pro stavbu složitě vět a souvětí; c) překonávání nevyhraněnosti spojovacích výrazů (např. spojka *ač* uvozuje věty podmínkové i přípustkové); d) neustálená podoba spojovacích prostředků, např. *neb*, *nebo*, *nebot*, *nebt* = vyřučovací nč. *nebo*; e) řada archaických, do nové češtiny nedochovaných spojovacích výrazů (*jelizež*); f) postupně zřetelnější hranice mezi jednotlivými větami nebo souvětími (a v jejich rámci mezi souvětím souřadným a podřadným); g) překonávání stavu volnějšího spojování vět v souvětí, kdy poměr mezi větami (příp. větnými členy) není vždy jednoznačně vyjádřen.

3. Období 15. stol.: Spisovný jazyk se sblíží s mluveným a v důsledku toho se částečně mění syntaktické prostředky. Typické rysy: a) specifikace spojovacích výrazů (např. *ač* přestává uvozovat věty podmínkové a zůstává pouze

u přípustkových); b) zánik některých zastaralých spojek a syntaktických konstrukcí; c) ustalování podob jednotlivých spojovacích prostředků; d) vznik nových (např. *ba* se stává vyjádřením stupňovacího vztahu).

4. Období 16. – pol. 17. stol. (tzv. období humanistické). V té době jsou již vytvořeny všechny souvětí typy a stabilizovány jejich základní spojovací prostředky. Humanistické období se vyznačuje uvědoměným pěstováním spisovného jazyka a snahou dokázat, že se čeština vyrovná klasickým jazykům, velkým vzorům té doby, a to zvláště latině. V syntaxi se tato snaha projevuje složitou stavbou vět i souvětí podle vzoru latiny. Spisovný jazyk se vzdálil od jazyka mluveného. Podrobněji viz Syntaktická specifika humanistického období.

5. Období 2. poloviny 17.–18. stol., nazývané pobělohorské nebo barokní (trvá do počátku národního obrození). Omezení funkcí spisovného jazyka a ztráta vzdělaného publika se odrazila i ve vývoji syntaxe. Díla vysokého stylu – až na výjimky – nevnikají, do popředí se dostávají díla středního a nižšího stylu s méně propracovanou syntaktickou stavbou. Zpočátku rozvíjí humanistické tradice exulanti (zejména J.A. Komenský), ale jejich další generace, vzdálené od českého prostředí, již nepřinášejí nic nového (jejich jazyk stagnuje).

6. Národním obrozením začíná období nové češtiny.

Z uvedeného vyplývá, že je syntaktický vývoj závislý na stavu příslušného spisovného jazyka a citlivě reaguje na všechny změny v jeho společenském rozšíření a ve funkcích, které musí plnit.

Vzhledem k cili učebních textů bude výklad zaměřen jen na ty syntaktické jevy, které nejsou v nové češtině obvyklé. S ohledem na uživatele – nelingvisty navazujeme na tradiční školskou syntax a její terminologii. Příklady citujeme podle historických gramatik. Vývoje českého souvětí J. Bauera a Spisovného jazyka v dějinách české společnosti autorů D. Šlosara a R. Večerky (díla jsou uvedena v seznamu literatury).

Jednoduchá věta

Podle postoje mluvčího k obsahu vět se tradičně rozeznávají věty **oznamovací, tázaací a žádací** (tj. **rozkazovací a přací**).

Věty oznamovací mají ve staré češtině zhruba tutéž podobu jako v nové. Jedinou výraznější odlišností bylo poměrně důsledné uplatňování kondicionálu při vyjadřování dějů nereálných, nějak podmíněných nebo žádoucích a v případě nesmělého tvrzení: *lépe by bylo orati než v neděli tancevati HRAD, tak by mně se zdálo* LEHGART.

Citově zabarvené věty měly zvolaci intonaci a začínaly nejčastěji příslovcem *kak(o)* (*Kako divně jest jmé tveí* ŽALTWITTB); v průběhu 15. a 16. stol. byly postupně vytlačeny výrazy *jak*, *jako* (*jak důstojně jest jméno tveí* BIBLKRAL).

Věty tázací: a) Doplňovací otázky se během historické doby nijak výrazně neměnily. Také v nové češtině začínají tázacím zájmenem nebo příslovcem, ale **na rozdíl od staré češtiny se změnil jejich repertoár.** Ve staré češtině byly užívány především *kak(o)*, *kaký*, *ký*, *kakový*, *čemu*, *poč*, *nač* (*kak se jímá?* HRAD); v průběhu 15.–16. století byla první dvojice nahrazena výrazy *jak*, *jaký*, druhá dvojice zanikla, *čemu*, *poč*, *nač* byly vytačeny příslovcem *proč*.

Pro stč. zjišťovací otázky bylo téměř závazné užití tázací částice. Nejčastější bylo *-li* (*l*): *Rubine, skoro-li mé masť budu?* MAST. V průběhu dalšího vývoje vycházelo *-li* z užívání a do nové češtiny se dochovalo jen jako archaismus. Ostatní částice (*zda*, *či*, *čili...*, např. *čili hněvati se bude?* ŽALTKLEM) uvozovaly většinou otázky citově zabarvené, čili se uplatňovalo také u otázek vyhlásovacích (*budu jiesti maso bykové, čili krev kozlovú budu pítí?* ŽALTWITTB). – V nové češtině se uvozují částicemi zpravidla jen otázky citově zabarvené (*zda lípák to víš? copak to nevíš? či bych se mylil?*).

Staročeské věty rozkazovací a přací se od novočeských liší širším uplatněním imperativu. Prostý imperativ byl totiž užíván i při výzvě určené 3. osobě (opsaný rozkazovací způsob zpočátku neexistoval): např. *znamenuj to člověk všáký HRAD, zpovídajte se tobě všickni králové zemští* ŽALTKLEM. Teprve od 15. stol. se začal ve 3. osobě prosazovat imperativ opsaný; byl tvořen částicí *at* nebo *necht* a indikativem: *houfy at dva vedou, každé stracence at jeden vede ŽIŽKARÁD, nechť jímí, kdo chce, brebčí, ty mlč* NRADA. – Částice se v různé míře užívají dodnes.

Věty přací měly přací částice *ké*, *kéz*, *bodejť*: *ké sobě nynie móžš pomoci* HRAD atd. Ani ony nejsou v nové češtině neznámé, ale mají jiné užití.

Staročeské specifikum představují ojedinelé přací věty bez částic, zato s kondicionálem: protož by ty sé pokoril a pustil od svého bluda LEGKAT. Časem se v nich začalo místo pouhého kondicionálu užívat *aby*, *kdyby*: *ó kdybychom raději zůstali za Jordánem* BIBKRAL.

Vyjádřování záporu

K vyjádření záporu sloužily ve staré češtině zápornky *ne* a *ni*. Zápornka *ne* se připojovala ke slovesu, zápornka *ni* stávala zprvu samostatně, později splyvala v jeden celek se zájmenem nebo příslovcem (stč. *ni sé s kým o to potáza* ALX × nč. *s nikým se o tom neporadil*). Někdy se předložka opakovala před *ni* i před zájmenem: *v ni v čem takovém* ŠTRT „v ničem“.

Tehdejší užití záporok se od dnešního odlišovalo. Byly možné jak věty s více záporů (*nebahj nice na to* LEGJID, tj. *nic*), tak věty se zápornkou jedinou: *i jedna žena mužem jista nebieše* DAL, tj. *ani jedna...; nic (< ni-čo) mi je známo* ALX, tj. *nic mi není známo*. – Do 15. stol. žily obě možnosti vedle sebe, poté se začíná prosazovat dnešní způsob vyjadřování, tj. věty s několika záporů (přičemž *ni* tvoří jeden celek se zájmeny nebo příslovci).

Dřívější stav s jedinou zápornkou uchovaly vedlejší věty se spojkou *aniž* a kladným slovesem v přísudku (*Odešel, aniž se rozloučil*).

Přechodná slovesa, tj. slovesa s předmětem ve 4. pádě (*vidět matku*), mývala ve své záporné podobě téměř pravidelně předmět v genitivu (*otčička již nejmějšé, matky také neviděše* ALX). Tento tzv. genitiv záporový se držel do 16. století, poté začal ustupovat a dnes je ojedinelým archaismem, příp. dialektismem.

Poznámka: Slovo *žádný* znamenalo původně ‘žáducí’ (*Ty žádná paní* OTC); ve funkci záporného zájmena, tj. v dnešním významu, se poprvé objevilo na konci 14. stol.

Věty s významem možnosti, nutnosti a záměru

Ve staré češtině se děj nutný, náležitý nebo možný (tzv. voluntativní modality) vyjadřoval trojím způsobem:

1. Pomocí starobylé konstrukce **dativ (vyjadřující konkrétního činitele děje) + spona** (ve tvaru 3. os. slovesa *byti*) + **infinitiv** významového slovesa: *mněť jest s tohoto světa smrti HRAD, musím z tohoto světa odejti*“, tj. *umřít; co mi učiníti s tobú?* HRAD „co mám s tebou udělat?“, *nejednu pohanskú paní bieše viděti slizec* LEGKAT „bylo možno vidět, jak slízi“ (obecný činitel se nevyjadřoval). V průběhu dalšího vývoje tyto konstrukce ustupovaly a do nové češtiny se uchovaly jen jako ojedinelé archaismy: *Čechům bylo ustupovati* (TYI).

2. **Modálními slovesy s infinitivem** slovesa významového: vedle dodnes užívaných sloves *musiti* (*musěti*), *jmieti* ‘mít povinnost’, *moci*, *chtieti* existovala ve staré češtině další: *drbiti* znamenající totéž co *musiti* (proto také později zaniklo), *neroditi* ‘nechtít’, např. *Přěnysl nerodi s nimi jěti* DAL „nechtěl jet“. *Neroditi* se užívalo především v záporných imperativích (k zesílení zákazu) a v této funkci přetrvalo až do 16. stol.: *nerodte se vínem opjěti* JERON „neopijejte se“. K zdvořilému vyjádření rozkazu se užívalo už ve staré češtině slovesa *ráčiti*: *páni, račte slyšěti* DAL. – Sloveso *smieti* znamenalo původně ‘odvážít se’; modálního významu ‘smět’ nabývalo až v průběhu historické doby.

Slovesa *musiti* a *drbiti* přejala čeština (stejně jako jiné západoslovanské jazyky) z němčiny; srov. dnešní něm. *müssen* a *dürfen*.

3. **Pomocí modálních predikativ** *lzě*, *nelzě*, *třěba*, *netřěba*, *potřěba*, *potřěbie*: *u boha všecko lzě jest* KRIST. Všechna predikativa se dochovala do nové češtiny a během historické doby k nim přibyla další: nč. *nutno*, *dlužno* (přejato z ruštiny) atd.

Věrné členy

Podmět

Jeho nejčastějším vyjádřením je od počátku doby historické nom. podstatného jména, příp. zpodstatněného přídavného jména (*vinný jě sé* Libušě haněti DAL „viník“) nebo zájmena (*ten mužobojstva sé* docini DAL).

Přísudek

Převládá slovesný, tj. sloveso v určitém tvaru, a má stejnou podobu jako dnes (nepočítáme-li tvaroslovné změny slovesa, jako je zánik jednoduchých minulých časů atd.).

Staročeský jmenový přísudek se sponou (neboli slovesně-jmenný) měl následující specifika.

1. Spona (tj. určitý tvar slovesa *býti*) bývala v 3. os. indikativu prez. často vynechávána. (Do novocheského překladu ji většinou doplňujeme: *Hospodin mi pomoci!* ŽALŤWITTB). V průběhu vývoje se nesporně vyjádření silně omezilo.

2. Jmenná část přísudku v podobě substantiva (2.1) byla nejčastěji v nom.; s nominativem se často setkáváme i v těch případech, kdy je v nové češtině instr.: *syn buď mi ALX* „buď mi symem“, *jenž jest byl starosta mnohých klášterův OTC* „starostou“.

Nom. sloužil k vyjádření hodnocení, zařazení, stálého stavu nebo vlastnosti, instr. se uplatňoval tam, kde šlo o vyjádření povolání, jistého úkolu nebo měnicího se stavu (*uhel často ohněm bývá DAL*), ale i v těchto případech, jak jsme ukázali výše, býval ve staré češtině (jako pozůstatek staršího stavu) nom.

2.2 Jmenná část přísudku v podobě adjektiva byla většinou v nom.; instr. se užíval tehdy, jestliže měla spona být význam *stát se* nebo šlo-li o zpodstatnělé přídavné jméno (*aby zlé dobrým bylo ŠTRŮ*). V nom. převládaly tvary jmenné ((mnich) *jest pokoren a krotek OTC* „pokorný a krotký“, *jest ten svět bieden HUS* „bídny“), a to i komparativní (*sám sa nade vše zlato draží ALX* „dražší“). Složené tvary byly v této funkci zprvu vzácné, častější byly až u Husa (*oko tvé krivé jest HUS*). Jmenné tvary se v přísudku držely dlouho, běžné byly ještě v 19. stol.

U některých adjektiv se nakonec ustálil významový rozdíl: jmenné tvary označují příznak aktuálně platný (*je nemocen*), složené trvalý (*je nemocný*).

2.3 Jmennou součástí přísudku po sponě *býti* bývalo i aktivní participium (s-ové do konce 14. stol., nt-ové do 16.); *kdež byl dříve služiv ALX*; *jenžto mi byl věrně služil ALX* „který mi věrně sloužil“.

Podobně se těchto participií užívalo po slovesech fázových (vedle infinitivu, který byl v této pozici rovněž možný): (*Judaš*) *čestujě nepřesta LEGJID* „nepřestal cestovat“. Viz též Časování – Tvoření slovesných tvarů. Spojení typu *jsem nesa, jsem nes*.

Předmět

Předmět se vyjadřuje většinou podstatným jménem; je to rozvíjející větný člen závislý na slovese nebo dějovém přídavném jméně. Jeho závislost se projevuje v tom, že pád předmětu je tímto řídicím členem řízen, je určován vazbou řídicího slovesa nebo adjektiva.

Ve staré češtině mělo mnoho sloves předmět v jiném pádě, než má dnes.

Zvlášť nápadná je hojnost genitivních vazeb. Předmět v genitivu měla původně slovesa vyjadřující smyslové vnímání (*šlyš těchto nových řečí TKADL*) a řada sloves dalších, jako např. *prositi*, *příteti* „přát“ (*maně dobrého slova přejte ALX*), *brániti*..., dále slovesa s předponou *do-*, *po-* (*pozvanš za mirem slouutnějších do Vyšehrada DAL*). Častý byl tzv. gen. partitivní (vyjadřuje, že předmět je dějem zasazen jen částečně: *kázachu jemu octa s žlučí dáti HRAD*), genitiv odlukový, který následoval po slovesech vyjadřujících separaci, jež často mývala předpony *ot-* (*od-*), *u-* (*však jsem toho ujiti nemohl PAS* „od toho“, ale v těchto případech už má většinou význam příslovený). Předmět v genitivu měla též přechodná slovesa v záporné podobě (gen. záporový).

V dalším vývoji ustupovaly genitivní vazby akuzativním (v největší míře v 17. stol.) a tento proces pokračuje dodnes (stov. např. nč. *užiti něčeho, něco*).

Dativní vazby se měnily mnohem méně: *dávati se čemu* „diviti se“ i *dávati čemu* (*moci své doufajice PULK* „v moc“) atd.

Poznámka: vazby jednotlivých sloves jsou uvedeny ve staročeských slovnících.

Příslowecné určení

Vyjadřuje se především příslovci (*pracoval dobře*) nebo různými pády substantiv, prostými (*šel lesem*) i předložkovými (*šel do lesa*). Vyjadřuje rozmanité okolnosti a vztažby (místní, časové, způsobové, příčinné...), které blíže určují řídicí člen (tj. přísudek – *přišel pozdě*, *přivlastek – prudec stoupající voda*, příslowecné určení – *přesně o páté hodině přištálo lekadlo*).

Tento pád není svým nadřazeným členem řízen (jde o tzv. přimykání). Na rozdíl od předmětu vyjadřuje jistý příslowecný význam; některé z nich se do nové češtiny nedochovaly.

V rané staré češtině existovala příslowecná určení místa a času v podobě bezpředložkového lokálu: *Pavel dal jest Ploskovicích zem ů*, *Vlach dal jest Dolás zem ů* LISTLIT (přípisek z počátku 13. stol.) „dal v Ploskovicích...“, v Dolás nech zemi“ (tyto podoby žily do 14. stol. a jako ustrnulé archaismy přežívaly až do století 16., pak zanikly); *aby zimě i létě ovoce na tobě bylo* MODLLEG „v zimě i v létě“.

Častější než dnes byla příslowecná určení času v podobě gen. nebo instr. (*jednoho dne, tu dobu, když jest oněmi třmi dny v hrobu ležal ŠTRŮ* „ony tři dny“) a příslowecná určení příčiny v podobě instr. (*ty lkáš chudobú MAST* a dodnes: *umřít hladem*).

Ojedinelá příslowecná určení průvodní okolnosti v podobě instr. (*on leží zbitú hlavú ALX* „s rozbitou hlavou“) se do nč. nedochovala.

Prívlastek

Je větný člen, který blíže určuje substantivum v jakékoli větné platnosti.

Pro starou češtinu jsou typické shodné prívlastky v podobě široce vztahových adjektiv, jež se užívaly místo přesnějších prívlastků neshodných: *vinné sbieranie PROR* „sbírání vína“, *milost ženská KRUML* „láska k ženě“, *přítelská válka DAL* „válka mezi přáteli“, *trud cestný BIBOL* „únava z cesty“ apod. – Podobná adjektiva žijí dodnes v nářečích.

Prívlastňování určité osobě se důsledně vyjadřovalo přidavným jménem prívlastňovacím, a to i v případě, že byla příslušná osoba označena jménem rozvíjím: z *Krdlova Herodova města HRAD* „z města krále Heroda“. Přidavná jména prívlastňovací se mohla tvořit i od jmen neživotných: k *opravení ohně oltářova COMEST* „na oltář“.

Přidavná jména prívlastňovací si zachovávala i v prívlastku jmenné tvary, ostatní adjektiva měla – až na ojedinělé výjimky (*na jeden dalek ostrov PAS*) tvary deklinace složené.

Doplněk

Je to větný člen, který závisí na slovese, zpravidla v přísudku, ale zároveň se vztahuje ke jménu (nejčastěji v podmětu nebo předmětu). Doplněk vyjadřuje vlastnost (nebo stav), kterou má toto jméno za jistého děje nebo která se jistým dějem tomuto jménu přisuzuje (*syn přišel unaven; viděti jsme ho večera ještě zraněho*).

Vyjadřeni doplnku má ve staré češtině podobné rysy jako vyjadřeni jmenné části přísudku.

Shodný adjektivní doplněk byl převážně ve tvaru jmenném, a to i tehdy, vztahoval-li se k předmětu v různých pádech: *sám pěš a bos k řeč šel KRIST*; *uzře košik svalen* (akuz.) *OTC*; *do Prahy je svázány poslachu* (akuz.) *DAL*; *žet mi* (tj. *Marii*) *živě jest ostatí* (dat.) *MODL*. Složený tvar byl poměrně vzácný: (tj. jal a) *svázaného před súdci přivědi GESTA*.

V případě zvrátaných sloves mohl být doplněk i v akuzativu (shodoval se s akuz.: *sě*, ne s podmětem): *když se vídí křesťan obklíčena KRUML*.

Adjektivní doplněk v instrumentálu mívala slovesa s významem ‘nazvat’, ‘slout’, ‘učinit nějakým’ a některá další: *budeš dobrým slúti ŠTIT*, *blázen jest, ktož cizozemce dobrým súdí DAL*, avšak jen zřídka vedle doplnku shodného s pádem určovaného substantiva (srov. *chce slúti urozený HUS*). Jak patrně z uváděných příkladů, měl doplněk v instr. tvar složené deklinace.

Shodný doplněk vyjadřeny adjektivem nebo participiem někdy ustrojoval v příslovce nebo byl příslovcem nahrazen: *jehožto svaté tělo mrtvo ležieše PAS* / *tvé tělo mrtvé ležalo UMUCROUD*, *když by mohl... trpěti mlčě OTC* // *nč. mlčky, stč. klečě* // *nč. kleče* apod.

Substantivní doplněk měl užití podobné. Shodoval se převážně s určovaným substantivem (z *anděla světlého sám se učinil diábla temného HUS* „učinil

se ďáblem“), ale na rozdíl od doplnků adjektivních byl u sloves s významem ‘učinit nějakým’, ‘nazývat aj. většinou v instrumentálu: *já té věvodu i kniežetem učinim OTC*.

O využití participia v doplnku viz Polovétné útvary s participii – Přechodníkové vazby.

Polovétné útvary s participii

Ve staré češtině existovaly čtyři druhy:

1. **Participium nt-ové kladené po slovesech s významem ‘dělati se, domnívati se o sobě** (stč. *činiti se, mnieti* (se) apod.); bylo v nom., protože se vztahovalo k podmětu: *liška mniše oklamajíc džbána HRAD* „domnívala se, že oklamala džbán“, *čimil se neslyše BLAH* „dělal, že neslyší“. Jak patrně z uváděných příkladů, měly konstrukce též význam jako vedlejší věty obsahové se spojkou *že* (stč. *by*). Udržely se do konce 16. stol.

Participium nt-ové (a méně často s-ové) stávalo též po slovesech smyslových vjemů (většně *nalézt*) a v těchto případech se vztahovalo k předmětu v akuzativu; mělo tedy platnost doplnku. Obě participia často ustrojovala, většinou v tvaru množného čísla (nejspíše proto, že kromě mužského rodu participia nt-ového (*nesúc, stojiec*) akuzativní tvar neměla): *uzře muže proti sobě stojiec COMEST* „uzřel muže stát proti sobě“, *když kokota slyšel pětice HODMUZ* „když slyšel kohouta zpívat“, *viděch zhyunvše jěd jeho LEGMAR* „viděl jsem, jak se ztratil jeho jed“. Postupně byla participia v těchto konstrukcích nahrazena infinitivem.

2. **Konstrukce se zájmenem *kto* a participiem nt-ovým se uplatňovaly po slovese *nebyti* s významem ‘neexistovat’ (sekundárně i po *byti* ‘existovat’); zastupovaly vedlejší větu obsahovou: *nenie kto čáky přidada ALX* „není (nikoho), kdo by dodal naděje“. Již ve 14. stol. jim konkurovaly věty s kondicionálem (*nenie kto pomoha ŽALTWITTB* // *nenie, kto by pomohl ŽALTKLEM*) a ty nakonec zvítězily.**

Obdobné konstrukce s *čo* se kladly po slovese *nevěděti* a měly význam rozvažovacích otázek: *nevědieše co odpověda PAS* „nevěděl co odpovědět“.

Uvedené konstrukce se užívaly i po jiných slovesech; v takových případech bývaly nejčastěji ekvivalenem vět vztahových (*i to, což chčě, to do bude ALX* „co chce, toho do bude“).

Obě participia, nt-ové a s-ové, ve spojení s *jako* (a jeho variantami) zastupovala větu srovnávací: s *těmi jakž moha král se brániše DAL* „bránil se, jak mohl“.

3. **Absolutní participiální konstrukce** vznikly napodobením lat. ablativu absolutního jako jedna z možností jeho překlada. V rámci těchto útvarů byla nejčastěji konstrukce **dativ příslušného jména + dativ participia nt-ového** (přirozeně v zpřidavnělé podobě složené deklinace): *a scházějím jim z huory přikázal jim EVOL* (lat. *descendentibus illis...*), méně časté byly konstrukce ge-

nitivní: *a ješče jich nevěřících, ale divících pro veselé* EVZIMN (lat. *illis non cre- dentibus et mirantibus*), zcela ojedinelé se uplatnil **instrumentál**. Tyto kon- strukce se nikdy nestaly živou součástí češtiny, užívaly se pouze v překladové literatuře a po 14. stol. zanikly beze zbytku.

Poznámka: Lat. ablativ absolutní byl rovněž překládán jinými, vhodnějšími způsoby, např. vedlejší větou časovou s *když*: *a když jidechu z hory* EVZIMN.

4. **Přechodníkové vazby** se dochovaly do nové češtiny. Dnes jsou ve větě doplňkem k podmětů, ale svou sdělnou platností to jsou protějšíky různých vedlejších vět, zvláště časových. Ve staré češtině často vyjadřovaly pouhý do- provedný děj k ději hlavnímu. Podle přechodníkové funkce, jež u obou partici- pii převládá, je původní participium nt-ové nazýváno přechodník přítomný a s-ové přechodník minulý. Za pouhé přechodníky jsou obě participia považo- vána od 15. stol.

Na rozdíl od nové češtiny vyjadřovaly oba přechodníky současnost s dě- jem hlavním, pokud byly utvořeny od sloves nedokonavých (bděli stádl svých strážuce ŠTRr „strážíce“), a předčasnost před dějem hlavním, pokud byly utvo- řeny od sloves dokonavých (přecháa listy krdl pohansky poče se tomu diviti ALX).

Dnes platí následující pravidla: přechodník přítomný se tvoří od sloves nedokonavých a vy- jádří současnost s dějem hlavním (*pokurřuje psala Eva dopis*). Přechodník minulý zase od slo- ves dokonavých a vyjadřuje předčasnost před dějem hlavním (*sebravše odvahy začali studovat starou češtinu*). Tvary přechodníku přítomného utvořené od dokonavých sloves jsou považovány za přechodník budoucí vyjadřující předčasnost v budoucnosti (*koupí si psa, aby byla, přijídac domá, přivítána, jak se sluší a patří*).

Další specifika stč. přechodníků:

Užívaly se i při různých činitelích dvou dějů: *uslyšav to od posla, bude je- mu protivno* ŠTRr.

Přechodníkové vazby mohly být k větě, do níž náležely, připojovány spojku, a to většinou i, jestliže před větou předcházely (*ona to uslyševši i jala se hořce plakati GESTA*), nebo *a*, jestliže za větou následovaly (*jeden panosě le- žičeše a chrápě ALX „chrápaje“*).

Viz též Jmenné sklonění slov adjektivní povahy – Konsonantické sklonění, Časování – Participium nt-ové a s-ové.

Obsahové věty vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídicí obecně označeno jako sdělení, smyslový význam, myšlenka, domněnka, událost (tzv. obsahové věty oznamovací – *slyšal jsem, že drakých masit přite MAST*), otázka, výzva k odpovědi, nedostatek vědomosti o něčem (obsahové věty tázací – *pověz mi, kak ti pravě jmě ději MAST*), rozkaz, výzva, prosba, přání... (obsah. věty žádací – *ješ se s plátem prositi, by mu to böh adpusiti DAL*).

Souvětí

Vznik souvětí byl proces dlouhodobý: začal v dávných dobách předslowan- ských a pokračuje v jednotlivých slovanských jazycích. České souvětí má typy se

z velké části začaly formovat v údobí praslavanském a plně se rozvinuly v době staré a střední češtiny.

Souvětí vznikala ze spojení dvou samostatných vět, které stály vedle sebe a byly těsněji spjaty svým obsahem. Základem souvětí se stala taková spojení, která se v určité situaci opakovala. Jejich opakované uplatňování v jisté situaci způsobilo, že se tato spojení postupně významově přehodnotila a jejich slova s tázacím, zvolacím nebo upozornovacím významem (zájmena, příslovce, částic- ce) se změnila ve spojovací prostředky vyjadřující vztahy mezi spojenými větami.

Např. dvě původně samostatné věty *vizi ež, jsi smělého srdce*, „vidím to, jsi smělého srdce“ se změnily v souvětí s vedlejší větou obsahovou předmětnou: *vizi, ež jsi smělého srdce* PAS „vidím, že jsi smělého srdce/máš smělé srdce“. Ke změně došlo asi takto: Stč. spojka *ež* vznikla (stejně jak její varianty *že, ž´ apod.*) z původního *je-ž*, v němž je ukřiveno ukazovací zájmeno *je* + částice *ž* mě- nící syntaktickou úlohu slova. Proto bylo *ež* (a jeho varianty) – jako předmet *to* – původně ve větě první, a teprve když bylo přehodnoceno ve spojku, přešlo do věty druhé a stalo se spojku- vedlejší věty obsahové.

Posůstatkem staršího stavu jsou poměrně četná bezspojecná souvětí s juxtaoponovanými (vedle sebe stojícími) větami bez explicitního vyjádření je- jich vzájemného vztahu. Mohou být (z dnešního hlediska) souřadná i podřad- ná. Jejich pravá podoba vyplývá z kontextu: např. *sta se druhú noc na zjitiře jálechu na jitrni všě bratřie, zjevi se svaty Prokop HRAD* „stalo se druhou nocí k ránu, když šli všichni bratři na ranní (mši), že se zjevil sv. Prokop“ (souvětí podřadné). – *Hrivec s Vršovici drziše, Hovorra hospodě věren bieše DAL* (souvětí souřadné, poměr odporovací).

Souvětí s volně přiřazovanými větami jsou dodnes typická pro mluvený jazyk, zvláště pro nářečí.

Jak bylo vyloženo v úvodní části této kapitoly, neshoduje se repertoár staro- českých spojovacích prostředků s dnešním. Pro lepší porozumění staročeským textům uvádíme abecední seznam spojovacích prostředků v nové češtině neznámých (příp. málo známých) nebo odlišně využívaných. Spojky, jež mají v nové češtině stejné funkce (např. slučovací spojka *a*), neuvádíme.

Velmi podrobné poučení o stč. souvětých typech obsahuje Vývoj českého souvětí J. Bauera.

a

Odporovací (častěji než v nové češtině); nejčastěji vyjadřuje protikladnos dvou dějů nebo jeví (z *chlapův šlechtici byvají a šlechtici smy chlapy jmitevají DAL*), méně omezovací vztah s odsínem přípusťkovým (tí... *všec mých slov snad pochválé, a jakž oststúpie dále, což najhoršieho vědte, o mých slovtech propo vědte ALX* „...ale jakmile se vzdáří...“). Interpretuje se „a, ale“.

aby

Spojka **obsahová oznamovací**; užívalo se jí po řídicí větě záporné a vyjadřovala děj nejistý. Interpretuje se většinou „že“. Např. *a nepraví, aby svú duš dal za věčch vykúpenie MATTHOM „že dal“*.

ač

Spojka **podmínková**: *bóh sešil ránu na mě, ač toho zapomamu ALX*. Interpretuje se „jestliže“ apod. Užívá se do 15. stol.

Připustková: *sdejšíe rozkoši, ač jsou libé, však je slušie odvrci ŠTIT*. Interpretuje se „ač, ačkoli, i když“ apod. Užívá se dodnes.

alebrž mělo zhruba stejné významy jako **anobrž**

an, ana, ano

Spojka **obsahová oznamovací**: *měl sem této noci ve spaní vidění, an muž velmi veliký ke mně přišel HAI*. Interpretuje se „že“.

Časová: *přišel sem do hospody, ano se již setmievá CESTKAB*. Interpretuje se „když“, ojedinelé „dokud, dokud ne“ ((bůh) *tak dlouho čeká, ano jemu neotevřu ALBRÁJA*). Užívala se do 19. stol.

Odporovací: *tu jsa, rád by se byl nasytit mláta..., ano jemu nedadiechu EVPRAŽ*. Interpretuje se „ale“. Užívala se do 19. stol.

ande mělo zhruba stejné významy jako *an, ana, ano*

anobrž

Stupňovací: *ai, přijidet hodina, anobrž již přišla, že se rozprchnete jeden každý k svému... BIBLKRAL*. Interpretuje se „ba dokonce“.

azda viz za, zali

až

Uvozují: a) Větu vyjadřující děj, který nečekaně přerušil nebo vystřídal děj věty první; interpretuje se „a už“: *nezapěje kokot, až mě zapřiš tříkrát KRIST*, *nezapřivá kohout (//než zapřivá) a už“*. Typ zaniká koncem 16. stol.

Jako časová spojka uvozují: b) Větu vymezující trvání hlavního děje – „dokud ne“: *dotud se síúichu, až zemi Vladislavovi přisúichu DAL*. V této funkci žije dodnes.

c) Větu, jež má navíc odstín účinkový: *bil jej mezi uši a v srdce, až lev umřel EZOP*. Interpretuje se „až“. Hojně ve 14. a 15. stol.

d) Větu vyjadřující prosté časové zařazení hlavního děje (na otázku *kdy?*): *až bude o světiem Václavě, ještoť již daleko nenie, přijmūt já prvě svěcenie PODK*. Spojka má též význam dodnes.

Věty účinkové patří do vedlejších vět způsobových; vyjadřují následek/důsledek jisté míry děje nebo vlastnosti. V nově češtině bývají připojeny spojkami *že, aby, až, takže ai*; ve větě řídící bývá většinou odkazovací *tak, natolik* apod. Např.: *třískí pěstí do stolu, až přibory zachrastily; mām prsy zruhlé, že je ani nenarovnām*.

by (bych, by..., protože je zároveň součástí kondicionálu)

Spojka **obsahová oznamovací** uvozovala věty vyjadřující sdělení, k jehož platnosti měl mluvčí nějaké výhrady (děje domnělé, nejisté, popřené, nepravdivé apod.): *před Děvin se brachu, miece, by dievky méchým zahnali DAL*, *domnívajice se, že zaženou*. Užívaly se do 15. stol., pak byly vystřídaný větami *s že + by* (do 18. stol.).

Obsahová žádací: *jě se s plácem prositi, by mu to bóh odpustil DAL*, *aby“*. Užívala se – vedle *aby* – do konce 15. stol.

Účelová: *jemuž jej byl král poručil, by jej čsti, múdrosti učil ALX*, *aby“*. **Podmínková nerealná**: *snad by ho tu byl zabil, by jemu rány neoslabil Amyntas ALX*. Interpretuje se „kdyby“.

doňad(ž), donéd(ž), donúd(ž), donůvadž, doňadž ...

Časové; vymezovaly průběh děje věty hlavní: *doněvadž tu svatý Amon bieše, dotud oni tu byli OTC*. Interpretují se „dokud“. Užívaly se do 15. stol.

ež viz ž'

jak(o)(ž)...

Spojka **obsahová oznamovací**: *bě obyčej časa toho, jakož doma nikoho sve čeledi neostavili ALX*. Interpretuje se „že“. Užívala se sporadicky ve 14. stol. Věty s kondicionálem (*jako by*) vyjadřovaly děj nejistý a v této funkci se dochovaly dodnes: *podlé něho tak ležala, činieci, jako by spala LEGJID*.

Časová: věta s *jakož* určovala dobu děje věty řídící uvedením děje, který před ním (většinou bezprostředně) předcházel: *a jakož se jeho dotku, Přěmys vdrůzi v zemi otku DAL* – „jakmile“.

Účinková: *byla gđas zima veliká, jakž stala řeka všeliká LEGJID*, takže *za mřza každá řeka*. Interpretuje se „tak – že, takže“. Užívala se do 15. stol.

jadžyto..., jamž(to)...

Uvozovaly vedlejší věty **místní**: *jadž v zemi byla cesta, tahdy vzežnú vs i města ALX*, *kudy“; jamžto já jdu, tam ty nyní přijiti nemóžeš MODLLEB*, *„kam“*. V průběhu 14. stol. zanikly.

jedno, jedne

Uvozovalo větu vyjímkovou: *v každém městě vóz bieše, ten jiného nečinieše jedno že umřicě přes celý den vozieše DAL*, *pouze, jenom“*.

jeliz(e)

Spojka **časová**; po řídící větě kladně znamenala „až když“, po záporné „dokud ne“. V obou případech často mývala odstín vyjímkový („jeda když, led až“): *Judáš...privě cestujě nepřěšta, jelizě se dabra města LEGJID*, „J. dřive ne přestal cestovat, dokud nedosáhl města“, *nikoli neustanu, jeliz pryč puojáde OTC*, *„dokud nepůjdeš//leda až půjdeš“*. – Věty *s jelizě* se držely ještě v 15. stol.

ješto, ježto

Spojka **odporovací** s významem „kdežto“: *velmi sobě škodí, kdož slibuje za cizího, ješto ten, kdož nenávidí rukojemství, bezpečen jest BIBLKRAL.* Užívala se do 16. stol.

Příčinná; interpretuje se „protože“: *nebot sem se bál tebe, ježto jsi člověk přísny BIBLKRAL.* V této funkci se užívala od 16. stol.

Kromě toho se slova *ješto* užívalo jako nesklonného tvaru vztažného zájmena *jenž* ve větách vztažných.

jež, ježe viz ž'

kak(o) (ž)...

Uvozuje **obsahové věty oznamovací** citově zabarvené (jako samostatné by byly tyto věty zvolací). Vedle nejčastějšího *kak(o)* užívaly se i další výrazy z této zájmenného základu (*ķterak, kaký*): *vizte, kakt' na nich zlato hoř' ALX.*

Ve staré češtině byly tyto věty časté, ale v 15. stol. už byly jejich spojovací prostředky *kak(o)*, *kaký* nahrazovány slovy *jak, jaký* a v této podobě se věty udržely dodnes.

Od nejstarších dob základní spojka **připustková**. Věty touto spojkou uvozené vyadřovaly připustku reálnou, proto se v nich užívalo indikativu. V druhé větě bývalo odkazovací *však, avšak* „přece“: *kakž pak jest v tu dobu (ovoce) lano, všakž jest pro tu novinu vzácnu LEGJID „ačkoliv...- přece...“*. Spojka se užívala do 15. stol.

leč

Opakovaná spojka (nejčastěji dvojitá *leč – leč*) postihovala poměr **vyučovací** (libovolnost eventualit): *leč měj mnoho, leč měj málo VIT „bude – nebo“*, *leč piete, leč jiete, leč cožkoli jiného činite, všecko činite ve jmě božie ŠTIT „at – nebo – nebo“*. Užívala se do 15. stol.

Jednoduchá spojka uvozovala věty **vyjimekové**: *nemožes mým milkem býti, leč by (j; bys) byl rytieřem CestMand.* Spojka se užívala od konce 14. stol. dodnes.

leda viz neda

-li

Částice *-li* vyjadřovala poměr **slučovací** při spojování několikanásobných otázek (samostatných i závislých): *komu nás, otče svatý, ostaviš, komu-li nás po sobě poručíš? HRAD „a komu“*, *powězte mi, kde jste se zde vzeli, co-li jste na tomto městě sděli? HRAD „a co“*. – V této funkci se užívala do 14. stol.

Uvozovala obsahové věty **tázací**: *počé Smila tázati, umie-li zlato plavati DAL.*

Od nejstarších dob až dodnes se užívala jako spojka **podmínková reálná**: *jsi-li syn boží, spust se doluo!* EVZIMN „jestliže“. – Spojka *jestliže* je pozdější; je doložena teprve od 15.–16. stol.

nalit(ě)

Uvozovalo **obsahové věty oznamovací** (původně upozorňovací citoslovce „hle“; nikdy se nestalo skutečnou spojkou): *Citrad...uzřě, nalit dievka pláč DAL „že“*, „jak“. – Užívalo se zřídka a během 15. stol. zaniklo.

něbrž (nybrž)

Spojka **odporovací**, v druhé podobě užívaná dodnes: *však ne proto... velibi se, by chtěli jich zbožim vlásti, něbrž nechteji jich zboží bráti HUS.*

Od 15. stol. spojka **stupňovací**, v druhé podobě se užívala dodnes (dnes většinou ve spojení s *i – nybrž i*): *a tak sluší člověku kúpti svatú věc, něbrž nebudá míti radosti nebeské, nekúpi-li jie HUS „ba dokonce“*.

neda

Uvozovalo věty **úcelové s omezovacím významem** a věty **podmínkové s omezovacím významem**. – V úcelových větách bylo *neda* ojedinelé a brzy zaniklo. Podobná spojka *leda* byla častější a zachovala se v těchto větách až do nové češtiny: *ty nás takúžto řeči pravé počykáš, leda ty nás proti sobě zbuditi a popudil k protivné řeči TKADL.* Interpretuje se „jen aby“.

Ve větách **podmínkových** byly obě spojky, *neda* i *leda*, vzácné, a na počátku 15. stol. zanikly: *nebraň jim zlého, nechť což chce, činie, neda tobě neškodie ŠTIT „jen když“*.

obáč (mladší podoba *obak, obák...*)

Původní příslovce s významem „tak jako tak, ovšem, jistě“ apod. bylo v některých případech blízké **odporovací spojce**: *juž bě l'ud drem se ujiscil, a své obáč se neziscil ote vše mrazy tmy nocnie ALX „avšak“*. Užívalo se zřídka v 15. stol. zaniklo.

otřadž(to), otňavadž... (odňadž(to), odňavadž...)

Témito příslovci bývaly uvozovány vedlejší věty **místní**: *bera se k Jeruzalem u, otřadž pošel LEGJID „odkud vyšel“*. Drží se po celé 14. stol.

Interpretuje se „odkud“.

ponadž, ponidž, poniž, poněž

Spojka **časová** s významem „pokud“: *ponidž jest tu opatem byl, klásterské ho nic je nežil HRAD „neužíval“*. Žily do 15. stol.

-ť

Částice *ť* se spojuje se slovy stojícími na prvním místě syntaktického celku a má v nich dvoji funkci: a) zesiluje slovo, ke kterému se připojuje, a těsněji na vazuje na to, co bylo řečeno v předchozí větě: *často chovostiše prodáváta, proto velikut čest jmáta MAST; b) vyjadřuje důvodový poměr mezi větami: jdi od nás, nechcemť učení tvojch cest ŠTIT „nebot“*.

tehdy (> tedy)
Spojka **důsledková**; užívá se do 16. stol.: *pane, všakž dobré siemé sál na svém poli, odkudž tehdy má stoklasu?* MATHOM „tedy“.

totiš, totíž(to) > totiž
Uvozují věty **důvodové** a **vysvětlovací**; interpretuje se „totíž“: *a ona pocitých mravov plna bieše, ale jalová, totižto že plodu nemějše* OTC.

tuď, tudíž
Původně adverbia místní, od 16. stol. vyjadřují poměr **důsledkový**: *plně a rádi se s bylinkami obráji a tuď slavně jméno způsobili* BYLINAR „a tedy“.
Užívá se od 16. stol.

vníž (po přehlasce 'u > i vniž)
Spojka **srovnávací**; uvozovala obvykle srovnání s něčím myšleným: *tako na smrt tektú slepě, vniž práci váznú na lepě* ALX. Interpretuje se „jako“.
Užívala se ve 14. stol.

za, zali (starobylé podoby částice *zda*)
Uvozovaly věty **obsahové** **tázací**: *ožídal sem, za by kto spolu želal...*, *za by kto utěšil* ŽALTKAP. Užívaly se ojedinelé ve 14. stol. Interpretují se „zda“.

Uvozovaly věty **účelové** s **odstínem nejistoty** (podobně i *azda*): *podny tam, řitieri, k tomu hrobu, zať vstane z hrobu v tuto dobu* MAST „snad aby“; *chciť se hin ku plúnikóm bráti, azda uslyším novinu o svém milém synu* BAW; Interpretuje se „zda, abych snad“.
Užívaly se do 15. stol.

ž', žet', žezž, žezže, ež, jež, ježe
Jsou starobylé podoby polyfunkční spojky *že* a také se takto interpretují: např. **obsahová** **oznamovací**: *vizi, ež jsi smělého srdcé, jež se smrti nebojiš* PAS „vidím, že...“, *že“*, **účinková**: *a již sem nebožtík k tej sirobě přišel, jež nikadie nic nejímám, a tak sem osiřel, ež sem i snú hospodyní i své milé dietky šerědně roztratil*, takže PAS. – Tyto podoby definitivně vymizely v 15. stol.

Syntaktická specifika humanistického období

K syntaktickým latinismům (tj. k **opisnému pasivu** a **kladení slovesa na konec věty**), které v češtině již zděmácněly zásluhou překladové literatury, přibyl v humanistickém období další.

1. Neshodné přívlastky se velmi často kladou před jméno, které rozvíjeji: **především časov** *historie VELESLAVIN* × nč. *historie především časů*.

2. Shodné přívlastky se velmi často kladou za rozvíjené jméno: *Když pak přišel čas porodu ženy jmenované, porodila jest syna pěkného a utěšeného* M.KONÁČ × nč. *jmenované ženy*...

3. Připojování samostatných vět pomocí relativ (tj. vztažných zájmen) *...stala se těmuž tělu poslední sláva světa tohoto. Kteréžto tělo mrtvé přenesen jest na hrad pražský sv. Václava s slavnou procesí*... M. DAČICKÝ „...a to mrtvé tělo...“

4. Interpozice (vkládání) rozvíjejících větných členů nebo vět dovnitř časů rozvíjených: *takový životá způsob* × nč. *takový způsob života*. V složitějších konstrukcích mohou interpozice narušit srozumitelnost textu: v takových případech vyhledáme přirozené větné dvojice a na jejich základě uspořádáme slova podle novočeského slovosledu: *tak nescišné létajících smrti střel množství* × nč. *tak nescišné množství létajících střel smrti*. Souvětí s interpozicemi jsou ještě komplikovanější: *Náš pan orátor proto, že všichni Turci, kteří tu byli, na náá každě jsme jedli, oči vytrěstili, nerad u nich noclehu míval* (V. VRATISLAV Z MITROVIC).

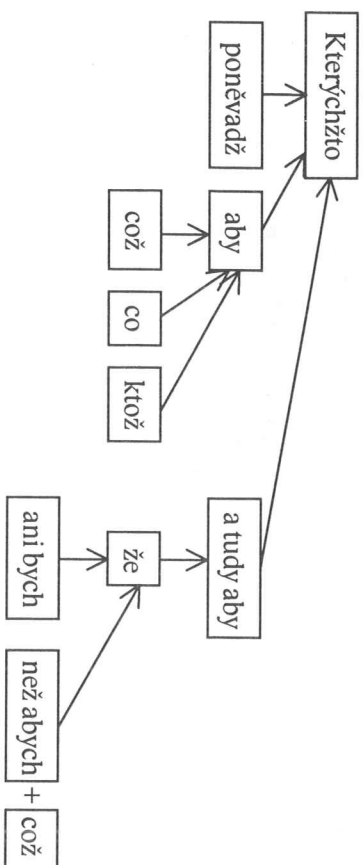
5. Sloveso v určitém tvaru se kladlo na konec věty důsledněji než v předchozích obdobích. Viz např. souvětí v oddíle 4 Interpozice.

6. Napodobovaly se latinské vazby akuzativu s infinitivem: *rozuměl jsem byti marné tohoto světa kochání* M. KONÁČ „že je marné kochání...“. Jedn z možností překladu: Infinitiv následující po slovesech dicendi et sentiendi (tj. po slovesech vyjadřování a smyslového vnímání) rozvedeme do vedlejší věty s *že*: akuzativ přivedeme do nominativu (stane se podmětem této vedlejší věty) a z infinitivu vytvoříme sloveso v příslušném tvaru (bude jejím přísudkem).

7. Typickým rysem syntaxe vysokého stylu byla perioda, složitě souvětí, je tvořilo uzavřený významový celek. Bylo rozčleněno (většinou dvojtečkou) n souměrně konstruované předvětí a závětí. V periodách se uplatňovaly všech syntaktické latinismy, zejména interpozice; jejich znalost je podmínkou pro správné porozumění textu.

Kterýchžto knih, poněvadž pro užitečné dobré mnohým nespáním, rozličným úsilím, časým myšlením, čtením desk a nálezov starých ustavičným pracně js složeny, zááhému jsem nechtěl nadepsati a jich titule dáti než Vaší královsk Milosti, pánu země této i světu najmilostivějšímu, aby což pro užitek obecn mnohým psáno jest, zááhému nebylo jednomu, zvlášttní osobě, připsáno, ne k tomu, ktož těmu všemi vládne a všecko v zemi mocné a pokojně spravuje; a tudá úmysl můj ode všech aby poznán byl, že jsem toho pro žádné darov očekávání pro žádné odplaty ani pro chlubení mřzké na se nezval, ani abych se komu jině mu chtěl zachovati kromě Vaší Milosti královské, než abych mnohým aneb všem, což na mně jest, vóbec užitečně poslužil (V. KORNEL ZE VŠEHRD v přec mluvě k dílu *O právních, o stádiech*... země české...).

Schema souvětí (závislost jednotlivých vět je vyjádřena šipkami):

Seznam základní literatury

1. Souhrnná pojednání o češtině

- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ J.: Čeština v jazykovědných pojmech (v tisku).
 ŠLOSAR, D. – VEČERKA, R.: Spisovný jazyk v dějinách české společnosti. Brno 1979 (skriptum).
 ŠMLAUER, V.: Nauka o českém jazyku. Praha 1972.
 VINTŮR, J.: Das Tschechische. München 2001.

1.2. PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU. Praha 1993.

2. Mluvnice

- 2.1 Historické mluvnice
 GEBAUER, J.: I. Hláskosloví. Praha 1894, Praha 1963²; III.1 Tvarosloví – skládání. Praha 1896¹, Praha 1960²; III.2 Tvarosloví – časování. Praha 1898¹, Praha 1909²; IV. Skladba (vyd. F. Trávníček). Praha 1929.
 HISTORICKÁ MLUVNICE ČESKÁ (vysokoškolská učebnice):
 KOMÁREK, M.: 1. Hláskosloví. Praha 1962²;
 VÁŽNÝ, V.: 2.1 Tvarosloví. Praha 1964;
 DOSTÁL, A.: 2.2 Tvarosloví. Praha 1967;
 LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha 1986.
 TRÁVNÍČEK, F.: 3. Skladba. Praha 1956¹, Praha 1962².
 TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935.
 2.2 Učebnice
 ŠLOSAR, D.: Stará čeština pro archiváře. Brno 1972¹, Brno 1979².
 2.3 Mluvnice současné češtiny:
 HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1981⁴.
 KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSINOVÁ, Z.: Příruční mluvnice češtiny. Brno 1996¹; 1996².

3. Slovníky

- BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K.: Malý staročeský slovník. Praha 1978.
 GEBAUER, J.: Slovník staročeský I (A-J). Praha 1903¹, Praha 1970²; II (K-N) Praha 1904¹, Praha 1970².
 HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968².
 HOSÁK, L. – ŠRÁMEK, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I (A-L). Praha 1970; II (M-Ž). Praha 1980.
 JUNGMANN, J.: Slovník česko-německý I-V. Praha 1835–1839¹, Praha 1990².

- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1971³.
- PROFOUS, A.: Místní jména v Čechách I. Praha 1947; II. Praha 1949; III. Praha 1951; IV. Praha 1957; SVOBODA, J. – ŠMILAUER, V.: Dodatky V. Praha 1960.
- STAROČESKÝ SLOVNÍK. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha 1968; (Na – předloženy; vychází postupně v sešitech). Praha 1968–2000.
- SLOVNÍK SPISOVNÉHO JAZYKA ČESKÉHO I-VIII. Praha 1989².
- 4. Popisy nářečí**
- BALHAR, J. – JANČÁK, P. ad.: Český jazykový atlas I. Praha 1992; II. Praha 1997; III. Praha 1999; IV. Praha 2001.
- BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
- ČESKÉ NÁREČNÍ TEXTY. Praha 1976.
- HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 84–218.
- 5. Dílčí pojednání o staré a starší češtině**
- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
- BÖHMOVÁ, O.: Hláskový vývoj zachycený na českých denárech 10.–11. stol. Listy filologické 113, 1990, s. 110–134.
- DANĚLKA, J.: Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: sb. Husitský Tábor, Tábor 1985, s. 285–301.
- FLAJŠHANS, V.: Nejstarší památky jazyka a písemnictví českého. Praha 1903.
- CEJNAR, J.: Nejstarší české veršované legendy. Praha 1964.
- KOMÁREK, M.: Nástin fonologického vývoje českého jazyka. Praha 1982 (skriptum).
- KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. Praha 1981 (skriptum).
- KOSEK, P.: Spojovací prostředky v češtině v období baroka. Ostrava 2003
- KRISTEK, V.: Staročeské pravopisné systémy. In: Bělič, J. ad., Malý staročeský slovník, Praha 1978, s. 691–704.
- MATĚJEK, F.: K otázce stáří hanáckých nářečí. In: Sborník prací fil. fakulty brněnské univerzity 5, 1956, s. 51–58.
- NĚMEC, I. ad.: Slova a dějiny. Praha 1980.
- NĚMEC, I. ad.: Dědictví řeči. Praha 1986.
- PLESKALOVÁ, J.: Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Brno 1998.
- PLESKALOVÁ, J.: K počátkům českého pravopisu. Listy filologické 122, 1999, s. 167–175.
- PORÁK, J.: Humanistická čeština. Praha 1983.
- REINHART, J.: Möglichkeiten und Grenzen der Rekonstruktion des Urtschischischen. In: Wiener slavistisches Jahrbuch 46, 2000, S. 165–174.
- SCHERICHOVÁ, V.: Jazyk listin na Moravě v letech 1381–1410. Vlastivědný věstník moravský 51, 1999, s. 276–284.
- SCHERICHOVÁ, V.: Styl nejstarších českých listin. Čas. Matice moravské 119 2000, s. 355–366.
- SVOBODA, J.: Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha 1964.
- ŠLOSAR, D.: Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. stol. Listy filologické 87, 1964, s. 126–135.
- ŠLOSAR, D.: Průřez vývojem staročeské interpunkce. Listy filologické 89, 1966 s. 164–170.
- ŠLOSAR, D.: Středník. In: ZAND, G. – HOLÝ, J. (EDS.), Tschechisches Barock Frankfurt am Main... 1999, S. 33–42.
- VINTŔ, J.: Die ältesten tschechischen Evangeliare. Edition, Text- und Sprachanalyse der ersten Redaktion. München 1977.
- VINTŔ, J.: Die älteste tschechische Psalterübersetzung. Wien 1986.
- VINTŔ, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby, Listy filologické 121, 1998, 341–346.
- ZIMMERMANNOVÁ, J.: Česká grafika na počátku 14. stol. Brno 2000 (dipl. práce – rkp.).

Seznam nejdůležitějších zkratk a starších písemných památek (citováno podle Úvodního sešitu Staročeského slovníku, 1968, a další jazykovědné literatury)

- ALBRADA Ráj duše, rkp. z r. 1383
- ALX Alexandreida, epos z počátku 14. stol.
- BAW sborník Baworowského, sbírka epických skladeb z r. 1472
- BIBL bible
- BIBLKRAL bible Kralická z konce 16. stol.
- BIBLOL bible Olomoucká z r. 1417
- BLAH dílo Jana Blahoslava (1523–1571)
- BYLINÁŘ Bylinář Matthioliho, tisk z r. 1596
- CEST cestopis
- CESTKAB Martin Kabátník, Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta z r. 1491–1492
- CESTMAND cestopis tzv. Mandevilla, český překlad ze začátku 15. stol.
- COMEST Comestor, Historia scholastica, čes. překlad z 2. pol. 14. stol.
- DAL veršovaná česká kronika tak řečeného Dalimila z počátku 14. stol.
- EV evangeliiář
- EVOL evangeliiář Olomoucký z 2. pol. 14. stol.
- EVPRAZ evangeliiář Pražský z přelomu 14.–15. stol.
- EVZIMN Čtenie zimního času, evangeliiář z 2. pol. 14. stol.
- EZOP Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, podle sb. pro-stějovského z r. 1557
- GESTA Gesta Romanorum, český překlad z 2. pol. 14. stol.
- HAI dílo Václava Hájka z Libočan
- HAHERB Herbář Tadeáše Hájka z Hájku z r. 1562
- HODMUZ Hodiny sv. Mariě, modlitby aj. sklady z konce 14. stol.
- HRAD Hradecký rukopis, sborník veršovaných skladeb z 2. pol. 14. stol.
- HUS dílo mistra Jana Husa (asi 1369–1415)
- CHELČ dílo Petra Chelčického (asi 1390–1460)
- JERON O sv. Jeronymovi knihy troje, český překlad z 2. pol. 14. stol.
- KOM dílo Jana Amose Komenského (1592–1670)
- KRIST Život Krista Pána, rkp. z 2. pol. 14. stol.
- KRUML Krumlovský sborník prozaických skladeb ze začátku 15. stol.
- KUNH Kunhutina modlitba „Vítají král“ u všemohúcí“ z konce 13. stol.
- KYJ Kyjevské listy, překlad části misálu z 10. stol., církevněslovanská památka psaná hlaholsky
- LEG staročeské legendy
- LEGJD legenda o Jidášovi z počátku 14. stol.
- LEKAT veršovaná legenda o sv. Kateřině z 2. pol. 14. stol.
- LEGMAR zlomek legendy o P. Marii ze začátku 14. stol.
- MAST Mastickář, zlomky divadelní hry velikonoční ze 14. stol.
- MATHOM Matoušovo evangelium s homiliemi..., český překlad z 2. pol. 14. stol.
- MODLLEG sborník náboženských skladeb z konce 14. stol.
- NRADA Nová rada Smila Flašky z Pardubic z 2. pol. 14. stol.
- OLMOLB úryvek kázání z pol. 15. stol., rkp.
- OTC Životy svatých otců, český překlad ze 14. století
- PAS pasionál, sbírka legend ze 14. stol.
- PODK Podkoní a žák z 2. pol. 14. stol.
- PROR český překlad proroků Izaiáše, Jeremiáše ... z konce 14. stol.
- PULK P.Pulkava, Kronika králů českých, rkp. ze 14. a 15. stol.
- ROŽMB Kniha Rožmberská, nejstarší právní památka, opis z doby okolo r. 1360
- ŘÁDZEM Řád práva zemského, rkp. z 2. pol. 14. stol.
- ŠTIR dílo Tomáše ze Štítného (asi 1333–1404)
- TKADL TKadleček, prozaická skladba z 15. stol.
- TRIST Tristram a Izalda, veršovaný román z 2. pol. 14. stol.
- TROI Kronika Trojanská, rkp. z r. 1469
- UMUČROUD Umučení boží Roudnické, veršovaná skladba z pol. 14. stol.
- VEL dílo Adama Daniela z Velešlavína (1546–1599)
- VÍR Svatovítský rkp., sb. různých děl z r. 1380–1400
- ŽALT staročeský žaltář
- ŽALTKAP žaltář Kapitulní z konce 14. stol.
- ŽALTKLEM žaltář Klementinský z 1. pol. 14. stol.
- ŽALTWITTB žaltář Wittenberský z 1. pol. 14. stol.
- ŽERK Karel Starší ze Žerotína (1564–1646)
- ŽIŽKARAD vojenský řád z 1. pol. 15. stol.

Zkratky a symboly

akuz.	—	akuzativ
asigm.	—	asigmatický
čes.	—	český, český
čes.-mor.	—	česko-moravský
dat.	—	dativ
dok.	—	dokonavý
f./fem.	—	femininum
gen.	—	genitiv
imper.	—	imperativ
imperf.	—	imperfektum
ind.	—	indikativ
inf.	—	infinitiv
instr.	—	instrumentál
jžč.	—	jihozápadočeský, jhonzápadočesky
kap.	—	kapitola
lat.	—	latinský, latinsky
lok.	—	lokál
m./mask.	—	maskulinum
mor.	—	moravský, moravsky
muž.	—	mužský
n.	—	neutrum
nář.	—	nářeční
nč.	—	novočeský, novočesky
nedok.	—	nedokonavý
něm.	—	německý, německy
nom.	—	nominativ
os.	—	osoba
part.	—	participium
pas.	—	pasivní, pasivum
pč.	—	pračeský, pračesky
pl.	—	plural
pol.	—	polovina
prez.	—	prézens
psl.	—	praslovanský, praslovansky
pův.	—	původní
rkp.	—	rukopis
sg.	—	singular
sigm.	—	sigmatický

slez.	—	slezský, slezsky
slovan.	—	slovanský, slovansky
sloven.	—	slovenský, slovensky
spis.	—	spisovný
stč.	—	staročeský, staročesky
stř.	—	střední
střhn.	—	středohornoněmecký, středohornoněmecky
střmor.	—	středomoravský, středomoravsky
stsl.	—	staroslověnský, staroslověnsky
subst.	—	substantivum
svč.	—	severovýchodočeský, severovýchodočesky
verb.	—	verbum, verbální
vmor.	—	východomoravský, východomoravsky
vok.	—	vokativ
žen.	—	ženský

- [] v hranatých závorkách se uvádí výslovnost slov
 > mění se v podobu následující po symbolu
 < vzniká ze slova následujícího po symbolu
 × v protikladu
 * rekonstruovaný tvar
 ě široké e
 ô široké o
 ů vokál neurčité kvality

Rejstřík odborných (většinou jazykovědných) termínů

(číslo udává stranu, na níž je příslušný termín vyloučen)

- adjektivum 50
adverbium 50
aktivum 86
akuzativ-nominativ 51
akuzativ s infinitivem 139
alveodentála 27
antepréterium 84
antroponymum 34
asibiace 32
asimilace 42
barokní čeština 10
bilabiální hláska 40
bohemikum 10
bohemismus 10
colon 20
comma 20
cyrilice 13
deklinace 50
depalatalizace 28
deverbální adjektivum 117
diakritikum 17
dialekt 12
dialektismus 32
diftong 24
diftongizace 40
disimilace 43
duál 50
etymologie 42
geminus 20
genitiv-akuzativ 51
genitiv odlukový 129
genitiv partitivní 129
genitiv záporový 127
glosa 11
gramatikalizace 86
hiátová hláska 44
hlaholice 13
homograf 51
homonymie 51
homonymum 51
humanistická čeština 10
hyperkorektnost 32
imperativ 86
imperfektivní sloveso 87
imperfektivum 108
indikativ 86
infinitivní kmen 84
interjece 50
interpozice 139
interpunkce 19
iterativum 93
jer 26
juxtaponovaný 133
kmen slova 51
kmenotvorná hláska 50
kmenotvorná přípona 50
kondicionál 86
konjunkce 50
konsonant 24
kontrakce 26
kořen slova 51
labiála 27
měkká hláska 28
měkký jer 26
metateze 36
minulý kmen 76, 84
monofong 40
monofongizace 26, 40
morfologie 50
nářečí 12
neznělá hláska 28
nízká samohláska 25
nosovka e 25
nosovka o 26
nová čeština 10
numerale/numeralia 50
obsahové věty 132
onomatopoeické slovo 33
palatála 27
palatalizace 28
palatalizovaná hláska 28
paradigma 52
partikule 50
pasivum 86
perfektivní sloveso 87
perioda 139
periodon 20
plurál 50
pobočná slabika 35
posesivní 74
pračeština 9
praslovansština 9
prefix 42
prepozice 50
prezentační kmen 84
pronomen/pronomena 50
protetická hláska 41
přední samohláska 25
předopatrová souhláska 27
předvěti 139
přechodné sloveso 127
přechodník minulý 121
přechodník přítomný 117
přimykání 129
přípisek 11
raná stará čeština 9
reduplikace 80
reflexivní zájmeno 77
relativum 139
retnice 27
semicolon 21
singulár 50
spežka 14
stahování 26
stará čeština 9–10
staroslovenština 9
starší čeština 10
střední čeština 10
středová samohláska 25
substantivum 50
sufix 64
suspensivus 20
syntax 124
téma 51
teritoriální dialekt 12
transkripcie 22
transliterace 22
tvrdý jer 26
účinkové věty 134
velára 27
verba dicendi et sentiendi 139
verbum finitum/verba finita 50
virgula 20
vokál 24
voluntativní modalita 127
vysoká samohláska 25
zadní samohláska 25
zadopatrová souhláska 27
závěti 139
znělá hláska 28
zubodásňová souhláska 27

**STARÁ ČEŠTINA
PRO NEFILOLOGY**

Jana Pleskalová

Vydala Masarykova univerzita v Brně
pro Filozofickou fakultu

Náklad 500 výtisků
První dotisk 1. vydání, 2003
AA – 9, 11 VA – 9, 46

Tisk Vydavatelství MU, Křaví hora, Brno
Pořadové číslo 3851–17/99
ISBN 80–210–2733–9